

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 4 2012

TEMANUMMER

SOLDAT OG CIVIL BØNDER OG BYBOERS MØDE MED DET MILITÆRE 1500-1800

terno

*Ce Metal que Pluton dans ses veines enferra,
Qui fait en mesme temps, et la paix, et la guerre,*

*Attire le soldat sans crainte des dangers,
Du lieu de sa naissance, aux Pays estrangers*

*Israel ex. Cum Privilegio Regis.
Ou s'estant embarqué pour servir la Milice,
Il faut que sa vertu s'arme contre le vice*

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

Udgives af:

Nyt Selskab for Historie

Institut for Kultur og Samfund

Afd. for Historie

Aarhus Universitet

Jens Chr. Skous Vej 5, 4

8000 Aarhus C

Tlf. +45 8716 2308

Fax: +45 8942 2047

E-mail: temphist@hum.au.dk

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler til temp sendes til denne adresse.

Se i øvrigt hjemmesiden **www.temphist.dk** for forfatter- og skrivevejledning

Abonnement og løssalg bestilles på temp – tidsskrift for histories nethandelsside:

www.werkshop.dk/temp

Bestyrelse og redaktion:

Thorsten Borring Olesen (*formand og ansv. red.*)

Kristine Midtgaard (*omnibusred.*)

Nina J. Koefoed (*temared.*)

Bertel Nygaard (*anmeldred.*)

Bo Poulsen (*anmelderred.*)

Erik Strange Petersen (*kasserer*)

Per V. Klüver (*kasserer*)

Redaktionssekretær: Rosanna Farbøl

ABONNEMENT NR. 3-4 (2011-2012):

Standard: kr. 350 + porto og ekspedition (trykt + e-abon)

Studerende: kr. 200 + porto og ekspedition (trykt + e-abon)

Elektronisk abonnement (e-abon): kr. 200 + ekspedition

© 2012 temp – tidsskrift for historie og forfatterne

Sats, tryk og indbinding: WERKs Grafiske Hus a/s, Aarhus

Issn: 1904-5565 temp – tidsskrift for historie

Tidsskriftet støttes af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

INDHOLDSFORTEGNELSE

ARTIKLER

Thorsten Borring Olesen

Niels Kayser Nielsen in memoriam 5

Gunner Lind

Krigens samfundsmæssighed og samfundets opdeling 6

Jeppe Büchert Netterstrøm

Soldater og civile i danske krigsartikler fra 1500- og 1600-tallet 12

Mathias Cederholm

En ifrågasatt ståndsordning – bondebevåpning, privilegier och revolter
Social och politisk status i gränsregionen mellan
Danmark och Sverige kring 1500 37

Iben Fonnesberg-Schmidt

Danske byboers møde med lejesoldater under Syvårskrigen 62

Carsten Porskrog Rasmussen

Krigens følger for civilsamfundet
Nordslesvig i 1600-tallet 82

Hans Henrik Appel

De danske krigsfanger fra slaget ved Lund 1676 102

Nina Koefoed

Militær sædelighedslovgivning i samspil
med det civile samfund i 1700-tallet 124

DEBAT OG ANMELDELSER

Claus Møller Jørgensen

Historiografiens formål 145

Jens A. Krasilnikoff

Antikken på film

Mellem klassisk reception og historiens brug 165

Mikkel Thorup

Intellektuel historie 177

Michael Bregnsbo

Joseph II og den oplyste enevælde 190

Niels Kayser Nielsen

Politik og guldalder 198

Carsten Jahnke

Det maritime 204

NIELS KAYSER NIELSEN

IN MEMORIAM

I påsken i år døde lektor Niels Kayser Nielsen. Det efterlader Aarhus Universitet med et stort og smerteligt tab – et tab, der i ligeligt mål føles af tidsskriftet *temp*.

Niels Kayser Nielsen – eller bare Kayser, som han hed til daglig – har været en meget dynamisk og produktiv kraft i lanceringen af vores tidsskrift. Han har fra første færd haft sæde i vores Videnskabelige Råd. Ydermere har Kayser været den måske flittigste bidragsyder til *temp*. I første nummer bidrog han således med artiklen, "Sakkuk, dabs og kropping – madkultur som nøglehul til en overset kulturarv", hvor alene titlen repræsenterer Kaysers typiske 'take' på kulturhistorien præget af lyst til at se det små i det store – eller omvendt – og til at komme med første bud på nye temaer og retninger i kulturhistorien. Denne interesse og tilgang havde vi også store forventninger til at se udfoldet fra hans hånd i forbindelse med vores kommende temanummer om populærkultur, som er planlagt til udgivelse i 2013, og som Kayser var en af initiativtagerne til. Sådan skulle det desværre ikke være.

Derimod bringer vi i dette nummer af *temp* Kaysers anmeldelse af Bertel Nygaards bog om Guldalderens moderne politik. Det er en af de sidste tekster, han nåede at færdiggøre. Den har alle de typiske karakteristika ved en Kayser-tekst: vid, humor og overblik, og den demonstrerer i øvrigt, at Kaysers faglighed rakte langt ud over det kulturhistoriske i snæver forstand.

Vi vil savne ham dybt. Æret være hans minde.

Thorsten Borring Olesen
ansv. redaktør

KRIGENS SAMFUNDSMÆSSIGHED OG SAMFUNDETS OPDELING

■ GUNNER LIND

KRIGEN ER SAMFUNDSMÆSSIG

I en vis forstand er krig den mest sociale handling man kan tænke sig. En idealtypisk definition af krig drejer sig altid om, at to store kollektiver af mennesker er i dødelig konflikt.¹ Hvis man tænker på fænomener, der er mindre samfundsmæssige, altså ikke drejer sig om store kollektiver, fjerner man sig fra idealtypen krig og nærmer sig andre idealtyper: sørøveri, fejde, tvekamp, snigmord. Jo længere man går ned i skala, jo mindre vil man være tilbøjelig til at bruge ordet 'krig', undtagen metaforisk. Krig er altså noget, som forudsætter samfundsmæssighed.

Krigen italesættes også i vidt omfang samfundsmæssigt: det er *os* og *dem*, der kæmper, vinder, taber, og lider. Krigen formuleres dermed som alles anliggende. Alligevel er den, som alt andet samfundsmæssigt, indspundet i en fordeling af roller. Selv om alle måske er berørt, er krigen ikke alles anliggende på samme måde eller i samme grad. Arbejdet med at forstå, hvordan krigen deler de menneskelige samfund, er fundamentalt for at forstå krigens samfundsmæssige betydning i det hele taget.

Set indefra deler krigen et samfund i to hovedgrupper: De aktive, der dræber eller truer med våben, og resten, den gruppe, vi nu kalder civile. Det er en social arbejdsdeling lige som så mange andre. Den kan også mærkes i fredstid, selv om skellet da er mindre vigtigt og nogle gange mindre klart. Samfund rummer altså hele tiden en mere eller mindre skarpt defineret gruppe af krigere.

I krigstid deler vi også fjenderne. Vi gør det efter to forskellige principper på samme tid. Det ene princip svarer til den måde, vi deler os selv. Vi forventer der vil være aktive, krigere, som en undergruppe blandt fjenderne. Nogle blandt fjenden vil være farlige, andre ikke, afhængigt af den sociale arbejdsdeling i det fjendtlige samfund. Den anden måde at dele på tager udgangspunkt i vores egne handlinger. Her er fjenderne objekter, og som objekter deler vi dem principielt i tre slags: De,

¹ "War is a form of social conflict between two or more collective political actors". (Siniša Malešević: "War", i *Encyclopedia of Social Problems*, http://www.sage-ereference.com/socialproblems/Article_n628.html (4.11.2010).) "The use of military force to resolve disputes between states or between groups within a society" ("War", i Craig Calhoun (red.): *Dictionary of the Social Sciences*, <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t104.e1776> (4.11.2010).)

der gøres til mål for våben eller trusler; de, der gøres til ofre for misbrug og udbytning af legeme og ejendom; og så resten, som vi ikke inddrager i krigen.

DEN SOCIALE ARBEJDSDELING

Den indre opdeling i aktive og en 'civil' rest er tilsyneladende aldrig helt igennem ad hoc, altså en midlertidig deling, der kun gælder i krigens tid. Samfundene har specialister i krig, som også kan genkendes i fredstid, i det mindste som en gradering af krigeriskhed. Der er formentlig egenskaber ved selve den krigeriske modsætning, som gør dette formålstjenligt. Man kan i hvert fald iagttage noget lignende hos andre dyr end mennesker. Det er ikke mange arter, som vi ved, udviser adfærd, der ligner krig. Men det mødes overalt hos de såkaldt eusociale ("helt igennem samfundsmæssige") insekter, det vil sige myrer, termitter og nogle bier. Her kan man møde en kropsligt udtrykt specialisering forbundet med forskellige adfærdsmønstre. Hos et mindre antal arter er "soldaterne" fysisk meget forskellige fra de almindelige arbejdermyrer. Forskellig fodring af larverne får nogle af de voksne til at blive meget større og få store, pansrede hoveder og vældige kæber. Hos andre arter er adfærdsforskellene kun forbundet med subtile forskelle i duftsignaler, som man skal være myre for at mærke. I disse tilfælde er kastedelingen generationsmæssig, så det er individer i bestemte (ældre) aldersklasser, der har de udadvendte opgaver, herunder fører myretuens krige.²

Også hos menneskene kan man se en tendens til specialisering forbundet med kroppen. I vores tilfælde efter alder og især køn. Deltagelse som aktiv i krig er altid ekstremt skævt fordelt på de to køn, og altid med mændene som de mest aktive. Skævheden er tit så kraftig, at kvindelig aktiv deltagelse betragtes som et brud på samfundets normer. Som på alle andre felter fremtræder den sociale arbejdsdeling imidlertid som et kulturelt fænomen, ikke et biologisk. De kropslige egenskaber udtrykkes i kulturelt betingede praksisformer og sociale mekanismer, der er ekstremt komplekse og ekstremt variable. Det gælder alle sider af opdelingen af mennesker i forhold til krig, også definitionen af kønnenes tilladte og ønskelige roller. Dermed bliver det i høj grad variabelt, hvem der udpeges som aktive deltagere af deres eget samfund, og hvem de aktive udvælger som mål eller ofre i det fjendtlige samfund. Disse forskelle er vigtige i sig selv i betragtning af, hvor meget af menneskenes liv, der er farvet af krig eller af forberedelse til krig. Men de bliver endnu mere vigtige, når man ser på de forhold i samfund, også i fred, der er forbundet med forskellig placering i forhold til krigen.

² Bert Hölldobler og Edward O. Wilson: *The Superorganism. The Beauty, Elegance, and Strangeness of Insect Societies*, New York: Norton 2009, s. 84-164.

ARBEJDSDELINGENS SPØRGSMÅL

Den sociale arbejdsdeling i forhold til krig forbinder sig med mange spørgsmål. De vigtigste kan beskrives under tre overskrifter: *altruismen, magten og normerne*.

Altruismeproblemet drejer sig om, at nogle sætter deres liv på spil på kollektivets vegne. Hvorfor gør de det? Vi ved, at de ikke altid gør det frivilligt, men på grund af åbenlys tvang eller mere subtile former for samfundsmæssigt pres. Her åbner sig et helt spektrum af historiske spørgsmål. Tvang er imidlertid ikke altid til stede. Det rejser både et biologisk og et kulturelt spørgsmål.

Det biologiske spørgsmål drejer sig om, hvorfor ikke de gener er uddøde, der kan få folk til at risikere livet i en ung alder. Det problem er næppe uløseligt. Samfundsforskeren Samuel Bowles har lavet modelberegninger, der viser, at forbedret videreførelse af beslægtede personers gener kan være forklaring nok, når man ud fra antropologiske og arkæologiske studier henter plausible værdier for små stenalderssamfunds grad af slægtskab, tendens til krig, risiko i krig med mere.³ Under alle omstændigheder må vi gå ud fra, at der findes en løsning – og at den ikke er gyldig under alle sociale og kulturelle omstændigheder. Selv om en bestemt adfærd har været meningsfuld i forhold til den genetiske overlevelse gennem det meste af menneskehedens historie, er der ingen garanti for, at det altid er tilfældet.

Fokus i Bowles' arbejde er krigens konsekvenser for andre sider af det menneskelige liv. Her kommer han frem til, at risikovillighed i krig kun kan forklares i en biologisk ramme, hvis der er en betydelig grad af sammenhæng og solidaritet i de krigende samfund. Inden for hans model kan tingene altså kun hænge sammen, hvis der er tale om en feedback-mekanisme: Samfundsmæssighed fører til konflikt mellem samfund, der igen fører til styrket social sammenhæng og intern solidaritet, og så videre. De relevante biologiske mekanismer virker langsomt, og kan formodentlig ikke iagttages inden for historisk tid. Men selve mekanismen kan lige så godt operere kulturelt. I hvert fald har mange historikere fundet frem til former for positivt samspil mellem solidaritet indadtil og konflikt udadtil.⁴

Den kulturelle formulering af altruismeproblemet drejer sig om, hvordan det bliver socialt meningsfuldt at være aktiv som kriger, selv om man kan dø af det. Fordele, eller illusioner om fordele. Tvang, eksplicit eller skjult. Her er et bredt felt for historisk forskning med fokus på de processer, der fører mennesker fra den ene gruppe til den anden og på samfundenes løbende redefinition af sine grupper.

³ Samuel Bowles: "Did Warfare Among Ancestral Hunter-Gatherers Affect the Evolution of Human Social Behaviors?", *Science* 5 June 2009, 2009.

⁴ Det klassiske eksempel er selvfølgelig dannelsen af nationale identiteter; men man kan også finde andre og afledte eksempler. (Deborah Dwork: *War is Good for Babies and Other Young Children: A History of the Infant and Child Welfare Movement in England, 1898-1918*, London: Tavistock Publications 1987.)

Magtproblemet kan introduceres med to berømte definitioner. Den ene er Max Webers klassiske definition af magt: "Magt betyder enhver sandsynlighed for, inden for en social relation, at sætte sin vilje igennem, også over for modstand, uanset hvad denne sandsynlighed beror på".⁵ Den anden er Carl von Clausewitz' definition af krig: "Krig er [...] en voldshandling for at tvinge modstanderen til at opfylde vor vilje. [...] Vold [er] anvendelse af fysisk magt (for moralsk magt eksisterer kun inden for begrebet stat og lov)".⁶ De to definitioner roterer omkring et fælles centralt begreb: *vilje*. Beredskabet til vold er det, der skal overvinde den eventuelle modstand. Evnen til vold, og i stor skala krig, er dermed i en eller anden forstand flettet ind i alle spørgsmål om magt, og dermed i alt, hvad der vedrører samfundenes indre ressourcefordeling og beslutningsproces.

Det kan medvirke til at forklare, hvorfor nogle er villige til at være krigere. Forklaringen er så god, at den rejser det modsatte spørgsmål: Hvorfor er ikke alle bevæbnede, eller prøver på at blive det? Nogle samfundsopbygninger bliver lette at forstå. For eksempel simple samfund, der definerer alle mænd som krigere og har en patriarkalsk magtstruktur. Eller den hierarkiske struktur, der var typisk for senmiddelalderen og renæssancen før lejetroppernes store gennembrud. Her viste standspyramiden fyrste-adel-borger-bonde-fattig på samme tid fordelingen af krigeriskhed og våbenbesiddelse, penge, social status og politisk magt. Kun gejstligheden stod udenfor. Men andre forhold mellem krigeriskhed og magt bliver alt andet end let forklarlige. Hvorfor er det så relativt sjældent, at professionelle hære tager den politiske magt? (Og hvilke forhold gør, at de nogen steder gør det hyppigt?) Hvordan kan civile bureaukratier dominere de militære, som de gør mange steder i historien? Hvorfor slipper herskende klasser deres krigeriske engagement, og hvordan kan de blive ved med at fastholde magten?

Under alle omstændigheder er forbindelsen tæt mellem magten, samfundenes ordnende princip, og krigens destruktive realitet. Komplexiteten i samspillet og variationen i muligheder er så kolossal, at forståelsen af hvad der foregår kun er ved begyndelsen.

FJENDERNE, FJENDEN

Normproblemet er forbundet med behandlingen af fjenderne. Som nævnt inddeler vi fjenderne på to måder. Dels på samme måde som os selv i de aktive og resten. Dels som objekter, hvor der er tre grupper: Dem vi gør til mål, til ofre, og så også her en rest. Disse to inddelinger har en tendens til sammenkobling. De aktive og farlige i det fjendtlige samfund må nødvendigvis blive det første mål for vores egne aktive handlinger. Ellers er der ikke meget håb om sejr. Egeninteressen giver dermed en impuls i retning af sammenkobling. Men egeninteressen giver også

⁵ Her i Tom Bøgeskovs oversættelse fra Max Weber: *Udvalgte tekster*, udg. af Heine Andersen, Hans Henrik Bruun og Lars Bo Kaspersen, København: Hans Reitzel 2003, bd. 2 s. 236.

⁶ Carl von Clausewitz: *Om Krig*, oversat af Nils Berg, København: Rhodos 1986, bd. 1 s. 29.

impulser i den modsatte retning. Der kan være gevinster af mange slags – strategiske, taktiske, økonomiske, emotionelle – ved at gøre de ubevæbnede og ufarlige blandt fjenderne til mål for våben eller ofre for udnyttelse.

Den nyeste humanitære folkeret opstiller et ideal om symmetri mellem de to slags opdeling. Civile, altså fjender der ikke er aktive, må hverken trues, dræbes, udnyttes, eller plages unødigt.⁷ Men selv i disse tekster er der tale om et ideal, som ikke forventes opnået fuldt ud; og i krigens praksis såvel nu som før, kan man tydeligt se, hvor spinkel forbindelsen er mellem de to slags opdeling. Det er svært at differentiere i praksis, og ofte ønsker man heller ikke at gøre det. Det fjendtlige samfund er *fjenden*, én sammenhængende blok. Alle medlemmer af det fjendtlige samfund kan blive mål for krigshandlinger eller ofre for overgreb. Denne spænding mellem at se én udifferentieret fjende og at se mange fjender, der kan og skal behandles forskelligt, møder man overalt i historien. Lige som nu kan man møde forsøg på at fastlægge og gennemføre normer for, hvordan fjenderne skal opdeles, og hvordan hver slags bør behandles.

Krigens spørgsmål om normer reflekterer imidlertid også indad. På to måder: som refleks af fjendens handlinger og af vore egne. Fjenden gør os til mål og ofre. Resultatet er strukturelt: forberedelser til krig. Og emotionelt: vrede, had, usikkerhed, angst.

Vores egne handlinger reflekteres mere komplekst. Selv den mest 'civiliserede' krig består i at udføre grusomheder. Krigens skaber en næsten absurd forskel mellem den korrekte behandling af forskellige mennesker i forskellige situationer. Det er samfundene gennemgående gode til at håndtere gennem en situationsbestemt definition af deres normer, som strækker sig helt ind i den sproglige definition af begreber. Et eksempel: At krig er mord, er en klassisk pacifistisk talefigur. Vi ser spontant, at dette er et politisk argument, ikke en faktuel konstatering. I både fortidige og nutidige samfund er det jo omvendt: Den sociale og sproglige kategori mord indbefatter definitorisk ikke drab på samfundets fjender, selv om mennesker bliver dræbt. Som udgangspunkt vel at mærke, for nogen drab på fjender i krig *kan* blive betragtet som forbudte. Krigens komplicerer altså samfundenes juridiske og kulturelle normer og deres praktiske håndtering. Som minimum må man tale om to forskellige normsæt med hver sit gyldighedsområde. Stræber man efter en mere ambitiøs forståelse, er der tale om brede zoner, hvor normerne er tvetydige eller løbende til forhandling.

Normer er ikke bare samfundsmæssige regler (eller regelmæssigheder). De eksisterer i samfundets medlemmer som habitus. Krigens komplicerer dermed

⁷ "Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949", i *International Humanitarian Law – Treaties & Documents*, <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/380?OpenDocument> (15.4.2008); "Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977", i *International Humanitarian Law – Treaties & Documents*, <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/470?OpenDocument> (15.4.2008).

menneskenes verdensbillede, selvbillede og følelsesliv. At være kriger og slå ihjel kan være en ekstrem belastning og en ekstrem tilfredsstillelse.⁸ Både at være kriger, mål eller offer har tit livslange følger. Gennem erfaring og erindring – og gennem forventning og frygt – strækker krigens emotionelle tilspidsning sig gennem tiden langt på begge sider af den virkelige krig.

KRIG OG HISTORISK ERKENDELSE

Krigen er historiens ældste emne, lige fra Herodot satte sig for, at Perserkrigenes bedrifter ikke skulle gå i glemmebogen, og Thukydide ville forstå, hvorfor den Peloponnesiske krig forløb, som den gjorde. Disse to tilgange kan kaldes henholdsvis den operative krigshistorie og krigen i dens forbindelse med politik. Inden for begge tilgange fremtræder krigens historie som prototypen på begivenhedshistorie, orienteret mod at klarlægge det præcise forløb et bestemt sted i tid og rum. I dette temanummer fremlægges en række studier i dansk historie med en tredje tilgang: Krigen og de krigende analyseret som sociale og kulturelle fænomener.

Mathias Cederholms studie af bønders grænseværn langs den dansk-svenske grænse sætter fokus på den sociale grænse mellem krigere og andre ved at se på en gruppe med dobbelte roller. To artikler handler om den konfliktfyldte grænseflade mellem professionelle krigsfolk og civil befolkning: Iben Fonnesberg-Schmidt undersøger en potentielt meget spændingsfyldt situation midt i 1500-tallet, hvor der er åben krig, og krigsfolkene er nyligt indkaldte udlændinge, og Nina Koefoed ser på en langvarig udvikling af centrale normer i det mere fredelige 1700-tal. Endelig handler tre studier om behandlingen af fjenden: Jeppe Büchert Netterstrøm skriver om krigsartiklernes regler for behandling af ikke-krigsdeltagere, og Carsten Porskrog Rasmussen om krigsødelæggelser i 1600-tallets hårdt ramte Slesvig, mens Hans Henrik Appel ser på behandlingen af fanger under Skånske Krig.

Sammen og hver for sig bidrager de til vores viden om de samfundsmæssige roller i forhold til krigen, de normer, der knytter sig til dem, og den praksis, der realiseres, dels i krig, dels i de samfund, der er farvet af krigen.

GUNNER LIND

PROFESSOR

SAXO-INSTITUTTET,

KØBENHAVNS UNIVERSITET

⁸ Joanna Bourke: *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in 20th-Century Warfare*, London: Granta Press 1999.

SOLDATER OG CIVILE I DANSKE KRIGSARTIKLER FRA 1500- OG 1600-TALLET

■ JEPPE BÜCHERT NETTERSTRØM

Så godt som alle kendte samfund i historien har skelnet mellem krigere og ikke-krigere, ligesom de har opereret med normer og regler om forholdet mellem disse to grupper i krigstid. Det synes at være et tværkulturelt fællestræk, at samfund opstiller normer og regler for, hvornår krigere må dræbe og øve vold mod ikke-krigere og hvornår de ikke må. I mange fortidige samfund udforsket af historikere, såvel som "primitive" kulturer analyseret af antropologer, skal kvinder og børn skånes for krigens rædsler. Det samme gælder ofte en større eller mindre gruppe af mandlige ikke-krigere, f.eks. præster og alderstegne mænd. Men disse regler er ikke universelle. Dels kan grænserne mellem krigere og ikke-krigere fastlægges på stærkt varierende måder, ligesom grænserne ofte er porøse og fleksible. Dels er det ikke noget almengyldigt ideal, at alle ikke-krigere til enhver tid skal beskyttes mod krigernes hærgen.

Denne artikel handler om udviklingen i regler om soldaters behandling af civile i 1500- og 1600-tallets Danmark. I hele Europa var perioden præget af stadig flere og større krige, en rivende militær udvikling og en dermed sammenhængende udvikling af moderne stater, som til sammen bevirkede, at middelalderens normer om krigeres fremfærd overfor ikke-krigere blev udfordret og med tiden afgørende forandret. Forskningen har hovedsagelig studeret disse forhold ud fra tidens lærde værker om retfærdig krig (*bellum iustum*), som imidlertid beskæftigede sig mere med statens ret til at påbegynde en krig (*ius ad bello*) end med soldaternes adfærd i krig (*ius in bello*). I det omfang, de lærde værker overhovedet indeholdt konkrete forskrifter og forbud til soldaten, er det højst tvivlsomt, om de var kendt i en bredere offentlighed eller havde nogen stor direkte betydning for den militære praksis. Denne artikel retter i stedet opmærksomheden mod tidens militære straffelovgivning, som indeholdt konkrete og præcise forbud mod specifikke former for vold mod bestemte civile personer under bestemte omstændigheder.

Den militære straffelovgivning manifesteredes i 1500- og 1600-tallet i bl.a. Tyskland, Nederlandene, Sverige, England og Danmark i en stor mængde såkaldte "krigsartikler" eller "artikelbreve", som de enkelte stater eller fyrster udstedte,

ofte umiddelbart inden en krig, og som soldaterne skulle sværge at overholde.¹ Krigsartiklerne regulerede soldaternes adfærd på mange forskellige områder som f.eks. religion, subordination, disciplin, felttog, lejr og indkvartering, druk og spil, dueller – samt forholdet til civile. Nærværende artikel undersøger reglerne om forholdet mellem soldater og civile i de danske krigsartikler fra 1500- og 1600-tallet. Det påvises, at 1500-tallets krigsartikler begrænser gruppen af personer, som soldaterne skal skåne, mens denne gruppe atter udvides i 1600-tallets krigsartikler. Det foreslås, at årsagen til det første led i udviklingen bl.a. skal søges i styrkelsen af et militært og statsligt rationale i den militære revolutions tidlige fase, mens udviklingen i 1600-tallet bl.a. skyldtes import af ideologien bag den oraniske hærreform og konkret optagelse af regler fra Hollands krigsartikler fra 1590. Der argumenteres således for, at de påviste forandringer i krigsartiklerne ikke er tilfældige, men udtryk for bevidste lovændringer, og at der altså i 1500-tallet skete en dehumanisering af dansk militær strafferet, for så vidt angår soldaternes behandling af civile, efterfulgt af en rehumanisering i 1600-tallet. Ved udgangen af den undersøgte periode gik udviklingen klart i retning af den moderne humanitære folkerets fundamentale beskyttelse af alle non-kombattanter som knæsat i Geneve- og Haagkonventionerne.

Krigsartikler inddrages ofte i den internationale forskning om tidligt moderne militærvæsen og socialdisciplinering, men en nærmere analyse af udviklingen i regler om soldater og civile er så vidt vides ikke foretaget. Mine egne foreløbige undersøgelser tyder på, at en udvikling lig den danske kan aflæses af tyske, nederlandske og svenske krigsartikler fra perioden ca. 1450-1700.² Dette gør det

¹ Wilhelm Erben: "Ursprung und Entwicklung der deutschen Kriegsartikel", *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Ergänzungsband 6, 1900, s. 473-529.

² Foreløbig omfatter undersøgelsen, som jeg håber at publicere ved en senere lejlighed, i alt ca. 40 tyske, nederlandske og svenske artikelbreve fra perioden ca. 1450-1700, trykt i følgende publikationer: Christian Hermsdorff: *Corpus juris militaris ... oder Neuverbessertes und vermehrtes Kriegs-Recht*, Frankfurt am Main 1674; Thomas Fritsch: *Corpus iuris militaris novissimum oder neuestes Kriegs-Recht*, Leipzig 1724; Wilhelm Beck: *Die ältesten Artikelsbriefe für das deutsche Fussvolk. Ihre Vorläufer und Quellen und die Entwicklung bis zum Jahre 1519*, München: J. Lindauersche Buchhandlung 1908, Urkunden; Hermann Meynert: *Geschichte der k. k. österreichischen Armee*, 1, Wien 1852, s. 55-60; Burkhard von Bonin: "Ein Artikelsbrief für das Reichsheer von 1532", *Historische Vierteljahrschrift* 14, 1911, s. 62-67; H.J. Zeibig: "Beiträge zur österreichischen Geschichte aus dem Klosterneuburger Archive", *Archiv für österreichischer Geschichts-Quellen*, 9, 1853, s. 352-391, her s. 368-381; August von Druffel og Karl Brandi: *Beiträge zur Reichsgeschichte 1553-1555* (Briefe und Akten zur Geschichte des Sechzehnten Jahrhunderts, 4), München: Rieger'sche Universitäts-Buchhandlung 1896, nr. 275; Hans-Jürgen Bömelburg, Bernhard Chiari og Michael Thomae: *Die Kriegsordnung des Markgrafen zu Brandenburg Ansbach und Herzogs zu Preussen Albrecht des Älteren*, Archiv Verlag Braunschweig 2006; L.J. von Stadlinger: *Geschichte des Württembergischen Kriegswesens*, Stuttgart: K. Hofbuchdruckerei zu Guttenberg 1856, s. 59-63; Eugen von Frauenholz: *Das Heerwesen in der Zeit des Dreissigjährigen Krieges*, 1, München: Verlag C.H. Beck 1938, Beilagen. Jeg takker professor Gunner Lind for at henlede min opmærksomhed på 1600-1700-tallets militærjuridiske kompendier.

nødvendigt at tage stilling til, om den skitserede udvikling i de danske krigsartikler blot skyldtes bevidstløs efterligning af udenlandske forlæg og altså ikke bestemte intentioner blandt danske lovgivere.

Artiklen omhandler periodens straffelovgivning, ikke hvorvidt reglerne om behandling af civile blev overholdt af soldaterne eller anvendt i praksis af de militære straffedomstole (hvortil der først er substantielle danske kilder fra 1700-tallet). Der fokuseres på regler om soldaternes behandling af civile i fjendtligt territorium mere end på krigsartiklernes omtale af diverse fredelige militære-civile relationer (f.eks. soldaters ægteskaber, forhold til handelsfolk osv.). Endelig behandler artiklen så godt som udelukkende artikelbreve for landstyrkerne, idet periodens artikelbreve for flåden (de såkaldte skibs- eller søkrigsartikler) stort set ikke indeholder regler om flådemandskabets behandling af civile.

MIDDELALDERENS NORMER OG REGLER

For mange står middelalderen som en brutal og voldelig tidsalder. Ikke helt med urette, for middelalderens mange krige har efterladt sig talrige grusomme beretninger om overgreb mod værgeløse civile. På det normative plan var der imidlertid tendens til en omfattende beskyttelse af ikke-krigere. I højmiddelalderen (ca. 1000-1300) virkede en række religiøse og sociale faktorer i denne retning. Udviklingen var drevet af opkomsten af et feudalt krigeraristokrati, som monopoliserede retten og evnen til at føre krig. Fra omkring år 1000 opfattede man samfundet som funktionsopdelt i tre stænder: De bedende, de krigende og de arbejdende. Gejstligheden skulle gennem bønner og religiøse ritualer sikre sjælfrelsen for alle kristne, de krigende skulle forsvare de bedende og de arbejdende, og de arbejdende skulle til gengæld sørge for de to øvrige stænders materielle underhold. Denne feudale samfundslære tjente til at legitimere kirkens og ridderkabets ophøjede position og udbytning af bønder og byboer, men bidrog samtidig til en principiel fredning af alle ikke-krigere.³

Som modredaktion på det såkaldte "feudale anarki" opstod i 900-tallets Sydfrankrig en religiøs fredsbevægelse, som hurtigt bredte sig over hele det kristne Vesteuropa. Under parolen "Guds fred" forbød kirkelige ledere brug af vold mod gejstlige, bønder, købmænd, kvinder, børn, "fattige" og andre udsatte grupper. Gudsfredsbevægelsens program blev fra 11-1200-tallet overtaget af de stadig stærkere verdslige territorialmagter, og reglerne om beskyttelse af ikke-krigere blev videreført i den sekulære lovgivning og i fyrsternes landefredsforordninger,

³ Georges Duby: *The Three Orders. Feudal Society Imagined*, Chicago: Chicago University Press 1978.

således også i Danmark.⁴ Pligten til at beskytte svage og uskyldige undersøtter blev integreret i de høviske idealer, som ridderstanden i stigende grad identificerede sig med.⁵ De skolastiske værker om hellig krig beskæftigede sig ikke meget med, hvordan krigere skulle behandle ikke-krigere. Nogle teologer forlangte, at alle ubevæbnede ikke-krigere skulle skånes. Andre foreskrev kun beskyttelse af gejstlige, kvinder og børn, hvorimod voksne mænd ikke nødvendigvis skulle beskyttes.⁶

Højmiddelalderens idealer var nogle gange modstridende, men de tenderede mod en meget omfattende beskyttelse af civile, der inkluderede alle andre end de krigende riddere. Flere steder i senmiddelalderens Europa var idealerne imidlertid på retur, hvilket efter alt at dømme var et resultat af opbygningen af stærkere statsmagter, ændringer i krigsførelsen og et dermed sammenhængende nyt syn på den arbejdende befolkning som økonomisk og demografisk grundlag for de stadig større fodfolkshære. I senmiddelalderen var der også ansatser til, på et ideologisk og etisk plan, at fritage soldater for skyld for de handlinger, de begik i krig, og en betoning af herskerens ansvar for soldaternes handlinger. Det medførte formentlig en vis slækkelse af kravet til den enkelte soldat om at afholde sig fra at begå overgreb mod civile, på den anden side et krav til herskeren om at disciplinere sine soldater.⁷ Under Hundredeårskrigen (1337-1453) udstedte først Frankrig og få år senere England de så vidt vides første regelsamlinger, som ligner det, vi senere kender under betegnelsen krigsartikler. I Richard 2.s statutter for hæren af 1385 forbydes drab af kirkens mænd og voldtægt af enhver kvinde, men der er ikke forbud mod at dræbe ubevæbnede mænd, med mindre de tilhører kirken, og der nævnes ikke nogen generel beskyttelse af børn eller gamle.⁸ I anden halvdel af 1400-tallet begyndte man også i det tyske område at udstede regler om soldaters behandling af civile, og her ser man omtrent de samme regler: Præster, munke,

⁴ Philippe Contamine: *War in the Middle Ages*, Blackwell: Oxford 1984, s. 271-275; Heinz Angermeier: *Königtum und Landfriede im deutschen Spätmittelalter*, München: C.H. Beck 1966; Ole Fenger: *Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*, København: Juristforbundets Forlag 1971; Bjørn Poulsen: "Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder", i Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2001, s. 44-77; Jeppe Büchert Netterstrøm: *Fejde og magt i Danmarks senmiddelalder*, Landbohistorisk Selskab 2012.

⁵ James T. Johnson: "Maintaining the protection of non-combatants", i A.J. Bellamy (red.): *Ethics and laws of war*, New York: Routledge 2009, s. 239-271, her s. 248; Robert C. Stacey: "The Age of Chivalry", i M. Howard m.fl. (red.): *The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World*, New Haven: Yale University Press 1994, s. 27-39.

⁶ Contamine: *War Middle Ages*, s. 264-265 og 282-295.

⁷ Christopher Allmand: "War and the Non-Combatant in the Middle Ages", i Maurice Keen (red.): *Medieval Warfare: A History*, Oxford: Oxford University Press 1999, s. 252-273; Contamine: *War Middle Ages*.

⁸ William Winthrop: *Military Law and Precedents*, Washington: Government Printing Office 1920, s. 904-906 (§3).

fruer og jomfruer skal skånes, og i nogle tilfælde nævnes også børn og gamle, men aldrig voksne, våbenduelige mænd.⁹

CHRISTIAN 3.S "ORDNING OG SKIK"

De ældste bevarede krigsartikler fra Danmark stammer fra Christian 3.s regeringstid (1536-1559). Et udateret manuskript gengiver en "ordning og skik som de danske reysener [rytttere] og landsknægte skulle holde og rette sig efter", der sandsynligvis er udstedt af Christian 3.¹⁰ Artikelbrevet er bygget op efter samme model som samtidens tyske krigslove og indeholder i alt 34 artikler, hvoraf to – under overskriften "De som skulle have fred" – regulerer rytternes og landsknægtenes forhold til civile:

10. Art. Skulle de kapeller, alle gudshuse, kvinder, som ligger udi barneseng, jomfruer, kvinder, enker, faderløse børn ingen skade eller vold gøre, men dem beskytte og beskærme. 11. Art. Udi fredeland skal også ingen [af soldaterne] ihjelslå nogen eller fange dem, som er halvfjerdsindstyve år og under 14 år gamle er, om så[ledes] er, at de ikke sætter dem til [mod]værg. Desligeste ej heller skade gøre på nogen mølle eller noget på dem sønderbryde uden den øverstes befaling ved deres hals.¹¹

Afgørende for en forståelse af bestemmelserne er brugen af det ikke nærmere definerede begreb "fredeland", der efter sammenhængen betyder fjendtligt territorium, hvor befolkningen i en eller anden grad er blevet fredet af den danske hærledelse. Ved at placere begrebet "fredeland" i begyndelsen af artikel 11 har lovgiveren tydeligvis ønsket at skabe en sondring mellem rækkevidden af bestemmelserne i de to artikler. Artikel 10 gælder således udvalgte civile boende i fjendtligt territorium, der *ikke* er fredet, nemlig gravide kvinder, jomfruer, kvinder, enker og faderløse børn. Personer, der hører ind under disse kategorier, som samlet omfatter alle personer af hunkøn samt faderløse drengebørn, skal altså *altid* beskyttes. De er tillige omfattet af artikel 11, der tilføjer, at i "fredeland" skal *også* gamle over 70 og børn under 14 år skånes. Da artikel 10 beskytter alle kvinder og piger, drejer artikel 11 sig i realiteten om gamle mænd og drengebørn.

⁹ Beck: *Die ältesten Artikelsbriefe*, nr. 1, 3, 6-12, 14-16, 19 og 21.

¹⁰ Niels Krag og Stephan Stephanius: *Den stormægtigste Konge Kong Christian den Tredje ... hans Historie*, 2, København 1778, s. 545-550. Om dateringen, se Secher, V.A.: *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende*, 1-4, København: Rudolph Klein og G.E.C. Gad 1887-1897, 1, s. 261. Udover de udaterede artikler er også fra Christian 3.s tid bevaret koncepter til to artikelbreve fra 1540, og endnu et udateret artikelbrev for landsknægte, omtalt *ibid.*, skyldes muligvis tilige denne konge; disse tre artikelbreve er ikke konsulteret i forbindelse med denne undersøgelse.

¹¹ Her og i det følgende er artiklerne gengivet med tillempet nudansk retskrivning men med bibeholdelse af original ordstilling. Skarpe parenteser er indsat af forfatteren af nærværende artikel.

Artikelbrevet indeholder intet forbud mod at dræbe eller øve vold mod voksne mænd mellem 14 og 70 år.

Med sine særskilte paragraffer, der forbyder soldaterne at begå overgreb mod bestemte grupper af civilbefolkningen i fjendeland, ligner Christian 3.s krigsartikler i høj grad samtidens tyske artikelbreve. Måden at sikre forskånelse af civile på, nemlig ved at opregne en række udvalgte (ofte overlappende) persongrupper som i middelalderens landefredsforordninger, er den samme som i de tyske krigsartikler. Endda er de beskyttede personkategorier i Christian 3.s artikelbrev omtrent de samme som i kejser Maximilian 1.s krigsartikler af 1508.¹² Imidlertid er bestemmelsen om civile ikke en direkte kopi af lignende regler i hverken Maximilian 1.s krigsartikler eller noget andet tysk artikelbrev, som er undersøgt i forbindelse med nærværende arbejde. Maximilian 1.s krigsartikler indeholder eksempelvis intet krav om at skåne gamle (mænd), til gengæld beskyttes her udtrykkeligt præster (som Christian 3.s artikler dog muligvis forskåner i medfør af forbuddet mod at øve vold på kapeller og gudshuse). En mere markant forskel er, at den i Christian 3.s artikler forekommende sondring mellem "fredeland" og fjendtlige områder, der ikke er blevet fredet, ikke findes i nogen af de undersøgte tyske artikelbrevs bestemmelser om civile. Christian 3.s krigsartikler er også unikke ved at inkorporere beskyttelsen af møller i reglerne om civile. I samtidens tyske krigsartikler og senere danske var lignende forbud mod at ødelægge møller knyttet til helt andre bestemmelser (se nedenfor). Med mindre Christian 3.s artikelbrev kopierede et endnu ukendt tysk forlæg, må man konkludere, at det repræsenterer et selvstændigt dansk lovarbejde, som bevidst omtolkede de tyske krigslove, så de passede til den danske hærledelses ønsker. Åbenbart var der særligt et ønske om at markere, at de danske soldater kun skulle skåne gamle mænd og drengebørn, når disse blev påtruffet i "fredeland". På den måde var Christian 3.s krigsartikler mindre "humane" end mange af de tyske krigsartikler. Til gengæld tilsigtede Christian 3.s krigsartikler en beskyttelse af kvinder, som var mere omfattende end de fleste tyske krigsartikler efter 1508, så billedet er ikke entydigt.

Christian 3.s krigsartikler indeholder endnu et par regler, der vedrører soldaternes forhold til civile. En bestemmelse forbyder soldaterne at afbrænde byer og gårde samt tage brandskat af befolkningen uden øverstens befaling og samtykke (§6). At øversten således kunne give ordre eller tilladelse til ildspåsættelse og brandskatning, indikerer, at formålet med bestemmelsen ikke var at beskytte civilbefolkningen, hvilket fremgår tydeligere af senere artikelbreve. En anden bestemmelse vedrører plyndring og fanger, men heller ikke denne artikel har til hensigt at begrænse soldaternes overgreb mod civile. Formålet er at regulere deling af bytte mellem hærledelse og soldater. Fanger betragtes som en del af byttet, fordi de kan løskøbes af fjenden. Det påbydes her soldaterne at over-

¹² Hermsdorff: *Corpus juris militaris*, s. 83-88 (§14, jf. §13).

drage visse former for bytte, herunder adelige fanger, til hærledelsen; rytterne og landsknægtene må til gengæld beholde andre former for bytte, herunder uadelige fanger (§20).

Det fremgår ikke af artikelbrevet, hvordan reglerne om brandskatning, plyndring og tilfangetagelse præcist harmonerer med reglerne om forskånelse af civile i artikel 10 og 11. Øversten kan formentlig kun give soldaterne ordre til brandskatning af bønder og borgere, hvis ingen af de civile, der nævnes i artikel 10 og 11, lider unødigt overlast på liv og legeme. På samme måde er det sandsynligvis kun tilladt soldaterne at plyndre og tage fanger, hvis de undlader at slå civile ihjel eller bruge vold mod dem uden grund. Et andet afgørende kriterium er til gengæld, om de civile gør modstand. Sætter de sig til modværge mod soldaternes ildspåsættelse, brandskatning, plyndring eller tilfangetagelse, har soldaterne ret til at bruge magt og om nødvendigt slå dem ihjel.

FREDERIK 2.S KRIGSARTIKLER 1564

Det næste store skridt i udviklingen af dansk militærlovgivning blev taget med Frederik 2.s artikler for det danske krigsfolk af 1564.¹³ Anledningen til udstedelsen af artikelbrevet var udbruddet af Den Nordiske Syvårskrig med Sverige (1563-70). De i alt 53 artikler skulle gælde alle danske landstyrker, såvel lejetropper som udskrevne danske borgere og bønder, bortset fra den adelige rostjeneste. Knap en tredjedel af artiklerne minder om bestemmelser i Christian 3.s "skik og ordning", men Frederik 2.s krigsartikler har ikke i ret høj grad brugt disse som forlæg og fremstår generelt mere detaljerede, klare og gennemarbejdede. Den centrale bestemmelse om soldaternes forskånelse af civile lyder som følger: "6. Fremdeles kvinder, som reder til barsel eller ligger udi barselseng, jomfruer, piger, gammelt folk, prædikanter og andre gejstlige personer skulle de [soldaterne] forskåne og dem ingen skændsel eller overvold bevise under livsstraf uden al nåde".

En markant forskel fra Christian 3.s artikelbrev er, at begrebet "fredeland" er bortfaldet, hvorved bestemmelsen om soldaternes behandling af civile er blevet mere logisk og simpel. Til gengæld fremgår det ikke af denne bestemmelse, om de nævnte persongrupper altid skal skånes, eller om det kun skal ske efter hærledelsens benådning. Oplysende er her tilføjelsen til en bestemmelse om plyndring af indtagne slotte, skibe og befæstninger: "Og imod dem, som bliver til nåde antagne og har hyldet [den danske konge som deres herre], skulle de dem fredeligen forholde" (§9). Dette må gælde alle fjendens undersåtter, såvel nedkæmpede soldater som civile af begge køn og alle aldre, og denne altomfattende forskånelse af benådede fjender må endvidere gælde for andre tilfælde end de, som beskrives i den konkrete artikel. I artikel 6 tages det således for givet, at de nævnte persongrupper – gravide kvinder, jomfruer, piger, gamle og prædikanter – *altid* skal for-

¹³ Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 1, nr. 241.

skånes, også selvom det område, hvor de påtræffes, ikke er blevet fredet af den danske hærledelse. Giver hærledelsen ordre til forskånelse af befolkningen i et givet område, skal *alle* civile skånes.

Den mest afgørende ændring i artikelbrevet af 1564 i forhold til Christian 3.s artikelbrev er, at beskyttelsen af voksne kvinder indskrænkes betydeligt. Hvor Christian 3.s artikelbrev beskytter alle "kvinder", forlanger Frederik 2.s artikelbrev kun forskånelse af gravide kvinder, jomfruer (herunder ugifte voksne kvinder) og gamle kvinder. Voksne, gifte kvinder (og enker) skal således ikke forskånes for mord, vold eller voldtægt. Samtidig fastholder 1564-artiklerne princippet om, at voksne mænd (bortset fra gamle) og drengebørn ikke skal skånes for drab og vold. Endda bortfalder beskyttelsen af faderløse drengebørn.

Der kan formentlig ikke lægges for meget i, at der ikke for de beskyttede gamle folk findes præcis aldersangivelse som i Christian 3.s artikelbrev, hvis bestemmelse herom må have været vanskelig at bruge i praksis, eller at 1564-artiklerne ikke udtrykkeligt nævner, at forskånelse er betinget af, at de civile ikke gør modstand. Det sidste tog man formentlig for givet.

Sammenlignet med krigsartiklerne fra Christian 3.s tid medfører artikelbrevet af 1564 en væsentlig reduktion af de persongrupper, de danske soldater skal skåne. For så vidt følger de danske krigsartikler udviklingen i de tyske krigsartikler efter 1508, som også som noget nyt udelader voksne gifte kvinder og indskrænker beskyttelsen af personer af hunkøn til kvinder i barselseng, gravide kvinder, jomfruer samt gamle kvinder.¹⁴ Igen kan det imidlertid konstateres, at ligheden med de tyske krigsartikler ikke skyldes tankeløs afskrift. De danske artikler fra Syvårskrigen bygger i vidt omfang på Frederik 2.s og hertug Adolfs krigsartikler for landsknægte brugt i felttoget mod Ditmarsken 1559. Til 1559-artiklernes bestemmelse om civile føjer 1564-artiklerne imidlertid kategorien "piger".¹⁵ Denne tilføjelse var principielt overflødig, eftersom pigebørn var dækket af kategorien jomfruer, og en lignende kategori findes da heller ikke i nogen af de undersøgte tyske krigsartikler. Men tilføjelsen viser, at 1564-artiklernes bestemmelse om civile har været genstand for bevidst bearbejdelse. Måske ønskede man at indskærpe forpligtelsen til at skåne pigebørn grundet erfaringer fra netop Ditmarskertoget.

Frederik 2.s krigsartikler af 1564 indeholder, ligesom Christian 3.s artikelbrev, regler om plyndring, brandskatning og materielle ødelæggelser. Som noget

¹⁴ Beck: *Die ältesten Artikelsbriefe*, Urkunden, nr. 15, 16, 19 og 21; Meynert: *Geschichte österreichischen Armee*, s. 55-60; Bonin: "Artikelsbrief 1532"; Zeibig: "Beiträge österreichischen Geschichte", s. 368-381; Druffel og Brandi, "Beiträge Reichsgeschichte", nr. 275; Bömelburg: *Kriegsordnung Albrecht*; Stadlinger: *Württembergischen Kriegswesens*, s. 59-63.

¹⁵ 1559-artiklerne er ikke konsulteret i forbindelse med nærværende undersøgelse, men forholdet mellem disse artikler og 1564-artikelbrevet såvel som tilføjelsen af "piger" i den sidstnævnte §6 beskrives af Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 1, nr. 241 (s. 260-261 og 264).

nyt reguleres soldaternes adfærd overfor civile i kongens egne lande: "Skal ingen udi vort eget land [...] tage noget fra nogen mand, uden han det straks ville betale, ej heller tilføje vore undersåtter nogen skade eller overvold; hvem herudover noget tager og bliver derfor anklaget, han skal straffes på livet uden al nåde" (§40). Her afbalanceres hærens behov for at proviantere med ønsket om at beskytte kongens egne undersåtter mod plyndring. I kontrast hertil har reglerne om plyndring i fjendeland ikke til formål at beskytte civilbefolkningen, men at undgå uenighed blandt soldaterne om fordeling af byttet, at sikre hærledelsen en andel af plyndringsgodset samt at afværge, at soldaterne nedlægger våbnene for at plyndre, inden slaget er forbi (§9-10 og 47-48). Ligeledes er forbuddet mod brandskatning og ildspåsættelse uden hærledelsens tilladelse motiveret af rent militære hensyn: "på det at provianten dermed ikke skal forhindres" (§27). Forbuddet mod at brænde eller nedbryde møller, smedjer eller plove skyldes næppe hensynet til fjendens møllere, smede eller bønder (§29). Formålet er snarere at bevare produktionsmidler, som kan udnyttes til forsyning af hæren.

MILITÆR REVOLUTION OG NORMSKRED I 1500-TALLET

Analysen af de ældste danske krigsartikler viser, at udviklingen gik i samme retning, som den havde gjort i andre europæiske lande siden senmiddelalderen. Højmiddelalderens fredsregler, stænderideologi og høviske idealer, som til sammen havde foreskrevet en ganske omfattende beskyttelse af ikke-krigere, var på retur. I de danske såvel som de tyske krigsartikler byggede man i en vis forstand videre på middelalderens måde at sikre beskyttelse af ikke-krigere på: Man opregnede en række persongrupper, der blev betragtet som svage, ufarlige eller uskyldige, og som derfor skulle fredes og forskånes. Der var imidlertid betydelige forskelle mellem middelalderens fredsregler og krigsartiklernes udnyttelse af disse. Hvor middelalderens opregninger af fredede persongrupper havde til formål at sikre en *ekstra* beskyttelse af særligt svage personer, uden at dette fratog de resterende personer enhver beskyttelse, gjorde krigsartiklerne det til et spørgsmål om, hvilke personer der skulle forskånes, og hvilke der kunne dræbes, voldtages, bortføres og mishandles helt straffrit. Og hvor de lange lister over fredede persongrupper i middelalderens fredsregler skulle sikre en bred og umisforståelig beskyttelse, udnyttede forfatterne af krigsartiklerne bevidst disse lister restriktivt og ekskluderende ved at udelade stadig flere persongrupper og lade nogle få grupper stå tilbage som de eneste, der skulle skånes. Denne udvikling fremgår tydeligt af en sammenligning af de to ovenfor analyserede danske artikelbreve. I Christian 3.s krigsartikler skal i praksis alle personer af hunkøn skånes, og for at tydeliggøre dette opregnes en række undergrupper: Gravide kvinder, jomfruer (både voksne og pige børn), kvinder (herunder alle gifte) og enker. I Frederik 2.s krigsartikler af 1564 fjernes beskyttelsen af den brede kvindekategori og enker, og tilbage står kun beskyttelse af gravide kvinder, jomfruer, piger og gamle kvinder. En lignende indskrænkning kan observeres med hensyn til drengebørn. Be-

skyttelsen af voksne mandlige bønder og borgere var allerede bortfaldet inden de ældste danske krigsartikler.

Der er ingen grund til at romantisere middelalderens normer og regler om beskyttelse af ikke-krigere. De udsprang ikke af noget moderne menneskerettighedsbegreb, men tværtimod af en anti-egalitær samfundsideologi, og de kan betragtes som mere eller mindre desperate forsøg på at inddæmme volden i en særdeles krigerisk epoke. Ikke desto mindre repræsenterer 1500-tallets krigsartikler et gradvist skred i reglerne om soldaters behandling af civile. Hovedårsagen til denne udvikling var uden megen tvivl, at de stadig stærkere stater søgte at optimere mulighederne for at føre krig ved at frigøre sig fra tidligere tiders moralske og ideologiske begrænsninger. Det militære rationale fremstår tydeligt af 1564-artiklernes begrundelse for forbuddet mod ildspåsættelse. På samme måde må minimeringen af beskyttelsen af civile forklares med et statsligt og militært rationale. Den implicitte tilladelse til at dræbe og bruge vold mod voksne mænd og drengebørn i fjendeland hang givetvis sammen med disse gruppers evne til at gøre væbnet modstand mod de fremrykkende soldater og deres potentiale for fremtidigt at indgå i den fjendtlige stats hær. 1564-artiklernes implicitte tilladelse til at voldtage voksne, gifte kvinder var måske forårsaget af en lignende genocidal tendens, men skulle formentlig også fungere som incitament for soldaterne.

Frigørelsen fra etiske begrænsninger af krigsførelsen var langt fra total. Beskyttelsen af gravide kvinder, jomfruer, "gammelt folk" og præster var moralsk og religiøst betinget, og krigsartiklerne foreskrev meget strenge straffe for brud på reglerne. I 1564-krigsartiklerne var straffen døden, og der var – i modsætning til andre bestemmelser i samme artikelbrev, der foreskrev dødsstraf – ikke mulighed for benådning. Efter en militær og "demografisk" ræson ville drab på f.eks. gravide kvinder og jomfruer have været lige så rationel som drab på gifte kvinder. Bag den fortsatte beskyttelse af udvalgte grupper af hunkøn lå tilsyneladende flere forskellige moralbegreber, som både tog hensyn til svaghed og manglende evne til at sætte sig til modværge, dvs. "militær uskyld", men også seksuel uskyld (jomfruer) og en hensigt om at undgå "unaturlig" seksuel aktivitet (voldtægt af gravide kvinder).

Geoffrey Parker har forklaret den tidligt moderne periodes europæiske krigslove med et reciprocitetsprincip. I en tidsalder, hvor ingen internationale institutioner eller konventioner tvang de europæiske stater til at skåne krigsfanger eller civile, var det en gensidig interesse i at behandle sine fjender, som man selv ville behandles, der førte de enkelte stater til at overholde visse moralske forskrifter.¹⁶ Forklaringen må i store træk være korrekt og kan – i mere negativ forstand – bruges til at forklare den her konstaterede dehumanisering af reglerne om beskyt-

¹⁶ Geoffrey Parker: "Early Modern Europe", i M. Howard m.fl. (red.): *The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World*, New Haven: Yale University Press 1994, s. 40-58, her s. 55.

telse af civile i 1500-tallets krigsartikler: Når den ene stat ophørte med at skåne en bestemt del af fjendens civilbefolkning, fulgte nabostaterne trop. Heri ligger måske en del af forklaringen på, at de danske regler i vidt omfang fulgte udviklingen i de tyske krigsartikler i 1500-tallet. Årsagen til denne udvikling var efter alt at dømme den øgede mellemstatslige konkurrence i den militære revolutions første faser. Dertil kom de religiøse modsætninger efter reformationerne i Nord- og Vesteuropa. Endelig havde ændringerne i det militære format fra ridderhære til fodfolkshære formentlig stor betydning. Dels blev den brede civilbefolkning som nævnt gjort til rekrutteringsgrundlag for infanteriet og dermed mere legitimt mål. Dels kunne man ikke forvente de samme høje idealer af landsknægte og udskrevne bønderkarle som af middelalderens riddere. Tværtimod pressede landsknægtene på for at få så frie hænder som muligt til at plyndre og tage fanger.¹⁷ Kun gradvist blev disse forhold bragt under statens fulde kontrol,¹⁸ hvilket kan have influeret på reglerne om forskånelse af civile. I den tidlige fase kunne staten og landsknægtene måske mødes i et fælles ønske om at minimere hensynet til bestemte dele af civilbefolkningen i fjendeland.

ARTIKELBREVE FRA KALMARKKRIGEN

Inden de store artikelbreve for fodfolk og rytteri blev taget op til revision i forbindelse med Kalmarkrigen (1611-1613), blev der i Danmark udstedt en række mindre artikelbreve for afgrænsede og specialiserede enheder. At dømme efter disse artikelbreve skete der i denne periode ingen betydelige forandringer i den danske stats regulering af soldaternes forhold til civile.¹⁹ I april 1611 erklærede Danmark igen krig mod Sverige, og samme måned udstedte Christian 4. to store artikelbreve for landstyrkerne, det ene for fodfolket, det andet for rytteriet. Krigsartiklerne for rytteriet var delt i to. For det første en "rytterret", der skulle gælde alle ryttere under danske faner, for det andet en "ridderret" (eller artikler for ridderskabet), der særlig skulle gælde adelige ryttere.²⁰ Både rytterretten og ridderretten bestod i vidt omfang af en oversat afskrift af en krigsbog, forfattet på tysk af Joachim Arentsehe og udgivet i København tilbage i 1578. Gunner Lind har med rette påpeget, at Joachim Arentsehens krigsbog på mange måder var forældet og litterært konstrueret: "Der blev sku et tilbage mod en fiktiv guldalder. I ånd og sprogbrug befandt man sig mellem det idealiserende og den litterære utopi. Man-

¹⁷ Frank Tallett: *War and Society in Early-Modern Europe 1495-1715*, London: Routledge 1992, *passim*; M.D. Feld: "Middle-Class Society and the Rise of Military Professionalism. The Dutch Army 1589-1609", *Armed Forces and Society* 1, 1975, s. 419-442, her s. 238; Erben: "Entwicklung der deutschen Kriagsartikel".

¹⁸ Fritz Redlich: *De Praeda Militari. Looting and Booty 1500-1815*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 39, 1956.

¹⁹ Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 1, nr. 147 og 562, samt 3, nr. 19, 31, 138, 143 og 157. Se også *ibid.*, 1, nr. 77.

²⁰ *Ibid.*, 3, nr. 344.

ge forskrifter ville det være svært eller umuligt at gøre til virkelighed, og andre rettede sig mod problemer, der ikke længere var relevante, eller ikke relevante i Danmark”.²¹ Denne karakteristik gælder navnlig ridderretten, men dækker også til dels rytterretten, og krigsbogens forældede præg var næppe mindre påfaldende i 1611, mere end tredive år efter bogens udgivelse.

Ved udformningen af rytterretten i artikelbrevet af 1611 tilføjede man dog en del artikler, som ikke var kopieret fra Arentsehes rytterret. Heriblandt bestemmelsen om beskyttelse af civile i fjendeland: ”42. Alle bedagede folk, tresindstyve eller halvfjerdsindstyve år gamle, evangeliske prædikanter, kvinder, piger og små børn, som ingen værge gør, skal efter gammel brug intet ondt vederfares”. Det kan ikke umiddelbart afgøres, om denne artikel var overtaget fra en anden kilde end Arentsehes krigsbog eller nyformuleret af lovgiveren. I al fald foreskriver den en bredere beskyttelse af civile end det sidste halve århundredes danske krigsartikler, idet alle kvinder og børn (også drengebørn og gifte kvinder) skal forskånes, og der var tilsyneladende tale om en bevidst tilføjelse. Spørgsmålet er så, om denne bredere beskyttelse, som dog ikke skulle komme katolske gejstlige til gode, skyldtes en generel nyorientering i den danske stats holdning til soldaters adfærd overfor civile, eller om rytteriet altid havde opereret efter strengere regler end fodfolket. Til fordel for det sidste taler umiddelbart, at rytterretten henviser til ”gammel brug”, og at der siden Syvårskrigen synes at have været strengere regler for kongens drabanter end for almindelige krigsfolk. På den anden side havde Christian 3.s krigsartikler, der bl.a. gjaldt (uadelige) ryttere, ikke forlangt nogen uvilkårlig forskåning af drengebørn. Drabantartiklerne omtalte slet ikke forskåning af drengebørn.²²

Ridderretten af 1611 var fra ende til anden afskrift af Joachims Arentsehes bog fra 1578. Her blev der ikke foretaget ændringer eller tilføjelser, som kan afsløre en bevidst stillingtagen til detaljer i reglerne om adelige rytteres behandling af civile.²³ Alligevel er artiklerne interessante for nærværende undersøgelse, fordi de demonstrerer, at man af den danske adel krævede højere etiske standarder end af de gemene soldater. Ridderretten foreskriver især en usædvanlig høvisk behandling af kvinder. Ridderne må ikke vanære, skænde eller med ord eller gerning forhåne fruer, jomfruer, enker eller barselskvinder, uanset om kvinderne er ”af adel eller ikke” (§3). Ridderne må heller ikke gøre sig til horkarle eller på lignende måde (dvs. gennem samtykket seksuelt samvær) krænke eller offentligt skænde fruer og jomfruer (§10). Det er ligeledes strafbart med magt at frarøve noget fra kirker, de armes huse eller hospitaler, enker, faderløse børn og frugt-

²¹ Gunner Lind: ”Kong Frederik og murermester Sørensen. Den ældste danske militærfaglige litteratur og dens publikum”, *Fund og Forskning* 34, 1995, s. 7-34, her s. 12.

²² Drabantartiklerne: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 1, nr. 147 og 562 samt 3, nr. 157.

²³ Om nogle få i denne sammenhæng irrelevante ændringer i forbindelse med udgivelsen af krigsbogen som dansk lov, se Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 3, s. 350.

sommelige kvinder, "hvilke dog enhver ærlig mand for uret og overvold burde selv håndhæve og forsvare" (§7). Man bemærker, at der i disse bestemmelser ikke tales om at forskåne de nævnte personer på livet, hvilket måske blev taget for givet, men om forbud mod mindre alvorlige forbrydelser end drab, såsom seksuelle krænkelse, forhånelse og røveri. Endvidere bemærker man den tydelige understregning af pligten til at beskytte udsatte grupper overfor tredjepart. Endelig indeholder ridderretten en række regler, der i højere grad end andre krigsartikler ekspliciterer hensynet til bønder og borgere: Forbud mod at afbrænde korn, "hvoraf den gemene mand skulle have gavn og gode"; forbud mod pålæg af ny skat og tynde til skade for købmænd og indbyggere; samt forbud mod at tage brødet af munden på sine bønder og naboer (§8, 9 og 11). Straffen for ethvert brud på artiklerne er fortabelse af skjold og hjelm (dvs. adelstand), æren og livet – en lidet realistisk sanktion. Med sin udstrakte beskyttelse af ikke blot kvinder og gejstlige, men også (mandlige) bønder og købmænd, viser ridderretten tilbage til middelalderens høviske idealer, fredsregler og stænderideologi.

Det andet store artikelbrev givet af Christian 4. i anledning af krigsudbruddet var artikler for "vort danske krigsfolk", både udskrevne og hvervede fodfolk.²⁴ Artikelbrevet, der i alt indeholder 75 artikler, byggede videre på krigsartiklerne fra 1564, men tilføjede også en række nye paragraffer. Den obligatoriske artikel om forskånelse af civile lyder som følger: "3. Kvinder, som reder til barsel eller ligger udi barselseng, jomfruer, piger, gammelt folk, prædikanter og andre gejstlige personer så også små børn, som ingen modstand gør, skulle de forskåne og dem ingen skændsel eller overvold bevise under livsstraf uden al nåde". Bestemmelsen er ord til andet kopieret fra krigsartiklerne af 1564, bortset fra den vigtige tilføjelse midt i paragraffen: "så også små børn, som ingen modstand gør". Tilføjelsen af, at forskånelse ikke gælder, når der gøres modstand, er utvivlsomt møntet på alle de opregnede persongrupper og havde altid været taget for givet. Det afgørende nye er tilføjelsen af "små børn". Da pigebørn allerede var grundigt dækket af kategorierne "jomfruer" og "piger", markerer tilføjelsen af "små børn" uden tvivl en bevidst inklusion af drengebørn. En generel opprioritering af de civiles forhold kan også aflæses af, at beskyttelsesparagraffen var rykket op på tredjepladsen, umiddelbart efter regler om gudsbespottelse og subordination.

Samlet set repræsenterer artikelbrevene fra Kalmarkrigen en udvidelse af beskyttelsen af civile i fjendeland. Christian 4.s ridderret var et rent kopiprodukt og kan derfor ikke bruges som præcis indikator for detailregulering af danske ridders behandling af civile, men den viser, at den danske regering ønskede at fremme høvisk og ædel krigsførelse, i det mindste hos adelen. Inklusionen af drengebørn i krigsartikler for fodfolket er til gengæld evident, mens det er mere tvivlsomt, om der var noget nyt i, at rytterne skulle forskåne alle kvinder og børn. Dog lader

²⁴ Ibid., 3, nr. 341.

det til, at rytterrettens inklusion af drengebørn var et fremskridt sammenlignet med tilstanden i Christian 3.s artikelbrev, hvor ryttere kun skulle skåne drenge under 14 år, når de blev påtruffet i "fredeland". På dette punkt fulgte krigsartiklerne fra Kalmarkrigen efter alt at dømme bevidst udviklingen i Tyskland, hvor fyrstelige krigsartikler allerede i 1550'erne havde udvidet beskyttelsen af civile til også at gælde drengebørn, hvilket var blevet knæsat på rigsplan i kejser Maximilian 2.s rigsrytterbestalling og artikler for de tyske knægte af 1570.²⁵ Disse to imperiale artikelbreve havde også som noget nyt inkluderet alle kvinder (*Weibesbilder*), hvilket man utvivlsomt var vidende om i Danmark. Når Christian 4.s artikelbrev for fodfolket ikke forbød overgreb mod voksne, gifte kvinder, var det det sandsynligvis ud fra et bevidst valg om ikke at følge udviklingen i de tyske krigsartikler på dette punkt. Krigsartiklerne for fodfolket tillod for øvrigt plyndring og brandskatning efter de samme regler som de ældre krigsartikler, og det fremgår udtrykkeligt, at soldaterne må tage civile fanger (§7-8, 26, 28 og 58-59; jf. §50). Højere rangerende fanger skal overgives til feltherren, mens soldaterne selv må "handle" med (dvs. tilbagesælge) de borgere og bønder, de tager til fange i fjendeland. Dog skal sådanne fanger registreres hos øversten, og må kun løslades med hans tilladelse (§58). Tilladelsen til at tage fanger viser, at der var grænser for, hvor langt man var villig til at gå i beskyttelsen af civilbefolkningen. Om forskånelse af voksne mænd var der slet ikke tale.

Men en udvikling synes at være sat i gang. I 1615 fik den nyoprettede landsmilitars et artikelbrev, der var en forkortet udgave af fodfolksartiklerne fra Kalmarkrigen.²⁶ Bestemmelsen om civile er det første stykke næsten identisk med forlægget, men tilføjer så efter opregningen af barselskvinder, piger, gammelt folk og prædikanter: "under livsstraf skal de heller ikke nogen anden forurette eller overfalde" (§4). Forskånelen af civile er således altomfattende. Det er uklart, om artikelbrevet kun skulle gælde, så længe landmilitseren opholdt sig på dansk grund. I så fald gjaldt det totale forbud mod at krænke civile kun den danske konges undersætter og var dermed ingen reel nyskabelse. Hvis dette var tilfældet, kan man dog som minimum observere en vilje til at omformulere den klassiske beskyttelsesparagraf, som så længe havde været udformet restriktivt og ekskluderende, så den med et pennestrøg kom til at inkludere alle civile personer.

CHRISTIAN 4.S KRIGSARTIKLER 1625

Krigsartiklerne fra Kalmarkrigen markerede et begyndende holdningsskifte hos den danske regering i spørgsmålet om danske soldaters behandling af civile i fjendeland, men en langt mere gennemgribende forandring blev gennemført med Christian 4.s krigsartikler af 1625. Artikelbrevet, der blev udstedt som led i forberedelserne til Christian 4.s intervention i Trediveårskrigen (Kejserkrigen

²⁵ Hermsdorff: *Corpus juris militaris*, s. 8-34; Fritsch: *Corpus iuris militaris*, s. 6-46.

²⁶ Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 3, nr. 418.

1625-1629), gjaldt både ryttere og fodfolk, hvervede såvel som udskrevne.²⁷ Lovgiveren byggede videre på 1611-artiklerne, men reviderede dem grundigt, tilføjede en lang række helt nye paragraffer, og strukturerede stoffet mere systematisk. Artikelbrevet fremstår samlet som en omfattende og nyskabende militær straffelov. De i alt 140 artikler er delt op i 12 kapitler, hvoraf kapitel 6, under overskriften "Om andre misgerninger" (§39-42), fortrinsvis omhandler soldaternes forhold til civile. Derudover reguleres militære-civile relationer i endnu en lang række af artikelbrevets øvrige bestemmelser.

Kapitlet "Om andre misgerninger" indledes med en artikel, der kort og godt forbyder voldtægt: "Hvo, der voldtager og krænker nogen kvindespersion endog udi fjendeland, har forbrudt sin hals" (§39). Hvor de foregående artikelbreve for fodfolket kun havde forbudt voldtægt af gravide, jomfruer og gamle koner, udvides forbuddet nu til at gælde enhver "kvindespersion". Derefter følger en på flere afgørende punkter revideret udgave af den klassiske beskyttelsesparagraf: "40. Hvo, der overvælder, overfalder, slår, sårer, støder, truer prædikanter eller andre gejstlige, kvindespersioner, gammelt folk eller også små børn, som ingen modstand gør, om de end fjender er, forvises tjenesten uden gevær eller også straffes på sin hals uden al nåde efter sagens lejlighed". Igen er beskyttelsen af kvinder altomfattende, idet alle voksne "kvindespersioner" skal skånes. Når forlæggets "jomfruer" og "piger" er fjernet, skyldes det ikke, at lovgiveren ikke vil yde disse grupper beskyttelse, men at ugifte kvinder (voksne jomfruer) er dækket af betegnelsen "kvindespersioner" og alle pigebørn af kategorien "små børn". Artiklen fremstår gennemtænkt og -redigeret, og reglen er simpel: Alle gejstlige, kvinder, børn og gamle skal skånes. Man fastholder således også beskyttelsen af drengebørn, som var blevet indført med 1611-artiklerne.

Herefter følger en artikel, der forbyder ødelæggelse og plyndring af kirker, hospitaler, skoler og klostre, "endog i fjendens land", og foreskriver benådning ("kvarter på livet") af fjender, der søger tilflugt i kirker (§41). Derpå kommer så den artikel, som mest fundamentalt ændrer reglerne om soldaters behandling af civile: "42. For det sidste, hvo udi åbenbare skændelig gerning, trolddom, mord, hor, skam, voldtægt, tyveri, brænden, røven, plyndren udi vores egne lande eller også andet sligt lader sig befinde, straffes på livet eller ære og liv efter ordentlig krigsret og brug." Artiklen ekspliciterer ikke, hvem de potentielle ofre for de opregnede misgerninger er. Præciseringen "udi vore egne lande" lægger sig snævert til "plyndren" og indikerer således ikke, at resten af artiklen udelukkende omhandler soldaternes overgreb på civile i kongens egne lande, snarere tværtimod. Efter bestemmelsens placering i artikelbrevets systematik kan der ikke herske tvivl om, at den blandt andet omhandler civile i fjendeland. Artikel 42 siger ikke noget om, at soldaterne skal straffes forskelligt alt efter ofrets køn og alder, eller

²⁷ Ibid., nr. 161.

at ofret ikke kan være en voksen mand. Som noget nyt og næsten revolutionerende er det altså gjort ubetinget strafbart at begå visse grove overgreb mod mandlige civile i fjendeland.

Artikel 42 skrider ind overfor en række grove overgreb, men forbyder ikke mindre alvorlige forbrydelser mod civile. I dette lys skal den allerede omtalte beskyttelse af gejstlige, kvinder, børn og gamle i artikel 40 gentolkes. Ved nærmere eftersyn indeholder den endnu en væsentlig ændring i forhold til de tidligere krigsartikler. Hvor den klassiske beskyttelsesparagraf i tidligere krigsartikler handler om forskånelse for drab, voldtægt og evt. grov vold, taler den i Christian 4.s artikelbrev om soldater, der "overvælder, overfalder, slår, sårer, støder, truer". Altså en række mindre alvorlige forurettelser. Den logiske sammenhæng mellem artiklerne i kapitlet "Om andre misgerninger" fremstår nu klart: Artikel 42 forbyder soldaterne at begå grove krigsforbrydelser mod alle civile, også voksne mænd, og artikel 39 forbyder voldtægt af kvinder, mens artikel 40 retter sig mod mindre alvorlige krænkelse af gejstlige, kvinder, børn og gamle.

Forbilledet for denne omdannelse af reglerne om civile var Hollands krigsret og artikelbrev af 1590, som i artikel 3 foreskriver dødsstraf for alle modvillige drab, frueskændsel, ægteskabsbrud, brandstiftelse, tyveri, stratenrøveri, ofentlig vold, overvold (*Uberdrang*), falskhed og andre lignende onde gerninger og åbenbare misgerninger eller unaturligt misbrug; og artikel 4 bestemmer, at ingen af soldaterne skal gøre nogen enker, gifte eller ugifte kvindespersoner, barselskvinder, svangre kvinder, eller unge børn overlast, slå dem, støde dem, true dem eller antaste dem uærligt, under den straf at blive afskediget uden penge og pas, eller også blive straffet på kroppen (*Leibe*), efter sagens lejlighed.²⁸ Systemet er helt det samme som i Christian 4.s artikler. Artikel 3 sikrer alle civile mod en række alvorlige forbrydelser, artikel 4 beskytter derudover kvinder og børn mod mindre krænkelse.²⁹ De opregnede forbrydelser og straffe er omtrent de samme, kun i detaljen afviger Christian 4.s artikler fra det nederlandske forlæg. Dette system supplerer Christian 4.s artikler så med en hel paragraf om voldtægt (§39), hentet i Gustav Adolfs svenske krigsartikler af 1621.³⁰

Der kan ikke herske tvivl om, at 1625-artikelbrevet ikke blot importerede selve paragrafferne om civile, men også en del af ideologien bag. Herom vidner den gennemtænkte og logisk konsekvente bearbejdelse af de udenlandske forlæg,

²⁸ Frauenholz: *Heerwesen Dreissigjährigen Krieges*, Beilage, nr. XXII.

²⁹ At man i Nederlandene tog for givet, at disse paragraffer både omhandlede forbrydelser mod egne soldater, egne civile og civile i fjendeland, fremgår af Petrus Pappus' kommentarer til Hollands krigsartikler af 1590, udgivet i 1614. Hermsdorff: *Corpus juris militaris*, s. 534-606.

³⁰ Frauenholz: *Heerwesen Dreissigjährigen Krieges*, Beilage, nr. XXIII (§88). Kapitlet "Om andre misgerninger" i Christian 4.'s artikelbrev importerede også bestemmelsen om forvisning af gemene horer (§43) fra Gustav Adolfs artikelbrev (§89), hvor det umiddelbart fulgte voldtægtsforbuddet.

men også selve nyorienteringen mod især et nederlandsk forbillede. Den hollandske krigsret af 1590 udsprang af de langvarige nederlandske krige for uafhængighed af det spansk-habsburgske imperium og de dermed sammenhængende reformer af den nederlandske republik militær. Den såkaldte oraniske hærreform, hvis personificerede drivkraft var statholderen Mourits af Oranien (1567-1625), er især kendt for sine militærtaktiske nyskabelser, men reformen indebar også en ændring af militærets forhold til civilsamfundet. De store fodfolkshære blev både gennem hård disciplin og bedre ansættelsesvilkår tilskyndet til at optræde mere kontrolleret og skånsomt overfor civilbefolkningen end landsknægtene i det øvrige Europa. Denne politik, som afspejles i Hollands krigsret af 1590, grundede både i filosofiske strømninger (humanisme, republikanisme og neo-stoicisme) og militære målsætninger.³¹ Måske var det især det sidstnævnte – skabelsen af et generelt mere velordnet, kontrolleret, effektivt og legitimt militær – der virkede inspirerende i Danmark. Takket være et bevaret koncept til Christian 4.s artikelbrev er det muligt at komme med et bud på ophavsmanden til denne import af idéer fra den hollandske krigsret. Konceptet viser, at Christian 4.s kansler Christen Friis til Kragerup spillede en hovedrolle i tilblivelsen af artikelbrevet, i hvert fald den endelige redigering heraf. Konceptet har mange steder rettelser med hans hånd, ligesom kansleren også tilføjede helt nye paragraffer og foretog den endelige nummerering af artiklerne. En del af tilføjelserne øger beskyttelsen af civile.³² Christen Friis havde på sin europæiske dannelsesrejse en tid fulgt Mourits af Oraniens lejr og været volontør i nederlændernes krig mod Spanien, fra foråret til vinteren 1606.³³ Det virker sandsynligt, at Christen Friis var manden bag optagelsen af den hollandske krigsrets bestemmelser om civile i Christian 4.s artikelbrev af 1625.

Den udstrakte beskyttelse af civile foreskrevet i kapitlet "Om andre misgerninger" var ikke ensbetydende med total beskyttelse. Det fremgår af en lang række øvrige bestemmelser i Christian 4.s artikelbrev, at soldaterne endnu kunne plyndre, brandskatte, ødelægge og tage fanger i fjendeland. Som i tidligere artikelbreve var sammenhængen mellem disse bestemmelser og reglerne om forskånelse af civile, at reglerne om forskånelse kun gjaldt, når de civile ikke gjorde modstand mod soldaternes legitime operationer. Imidlertid blev også regelsættet om plyndring, ødelæggelser mv. gennemreformeret på en måde, som sikrede civile en større beskyttelse end tidligere. Anstødet hertil var ikke et humanistisk

³¹ Feld: "Military Professionalism"; Gerhard Oestreich: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin: Duncker & Humblot 1969, s. 20-21. De militære målsætninger må vel at mærke anses for en integreret del af ideologien bag den oraniske hærreform.

³² Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 4, s. 288; Ole Degn: *Christian 4.s kansler. Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som menneske og politiker*, Viborg: Landsarkivet for Nørrejylland 1987, s. 59-60. Om tilføjelser til fordel for civile se nedenfor.

³³ Degn: *Christian 4.s kansler*, s. 13-14.

credo, men et rent militært rationale, og inspirationen kom ikke fra Nederlandene, men fra det såkaldte kontributionssystem, som blev udviklet af feltherrerne i Tyskland i Trediveårskrigen's første fase som reaktion mod tidligere tiders ukontrollerede plyndringer og ødelæggelser, der havde eroderet hærenes eget forsyningsgrundlag. Da formålet med kontributionssystemet var at bevare det besatte områdes produktivitet, måtte feltherren disciplinere soldaterne til at afholde sig fra overflødige voldshandlinger mod den kontribuerende civilbefolkning.³⁴

Kontributionssystemets principper blev indskrevet i Christian 4.s artikelbrev af 1625, som dermed fremstår som en helt tidssvarende krigslov. Når soldaterne er indkvarteret hos private, skal de fødevarer, de modtager af værten, afkortes i deres sold. Underholdets størrelse fastsættes nøje, og soldaterne må "intet med gevalt eller tvungne foræringer tage fra bonden og andre venner og fjender, som er under kontribution, eller med hvilke derom forhandles". Af det førømtalte koncept kan man se, at kansleren her har sørget for en tilføjelse om, at fødevarerne skal "tages med bondens egen vægt og mål"; den soldat, der bruger falsk mål eller vægt, skal straffes som tyv (§56). Hvis soldaterne ikke indkvarteres, skal de naturligtvis have fuldt sold, "og da skal de udi venners lande betale med rede penge [...] udi fjenders land, som uden kontribution er, må de hente deres nødtørft, når det dem er tilladt". (§57). Til en bestemmelse om patruljerende soldater i fjendeland tilføjer kansleren, at de skal forskåne "de kontribuerende såvel som vores egne for al gevalt", og at de ikke må afskatte dem "det ringeste" (§104). Soldaterne må altså fouragere hos bønder i fjendeland, der ikke er underlagt kontribution, hvis de har fået tilladelse af hærledelsen. Civile under kontribution skal behandles omtrent som danske civile.

Intentionen om at underbygge kontributionssystemet gennem detaljeret regulering træder tydeligt frem. I kapitel 10 "Kvarter, marcheren og plyndren" forbydes den indkvarterede soldat at slå eller støde sin vært, værtinde eller deres piger og drenge. Første gang det sker, skal soldaten miste en måneds sold og sættes i jern i tre dage. Anden gang forbryder han alle sine ejendele og forvises uden våben og pas. Men hvis der flyder blod, skal soldaten altid straffes med håndsafhugning (§114). Hvis en soldat "nogen af vores undersætter eller de af vores fjender, som under kontribution sidder eller med hvilke om kontribution forhandles, med ord eller gerninger overfalder", skal han straffes med døden ved hængning. Og det tilføjes: "Skal også højligt være forbudt udi nogen vores fjendes land skænden eller vold at øve videre end af os [kongen] eller feltøversten tillades". Hvilken form den omtalte "skænden eller vold" kan antage, og om den ophæver de øvrige regler om beskyttelse af civile, fremgår ikke; men ordre hertil skal i hvert fald udgå fra allerhøjeste sted (§115).

³⁴ Tallett: *War and Society*, s. 55-56; Jf. Redlich: *De Praeda Militari*, s. 44-48.

En række herpå følgende artikler tilsigter at bringe enhver form for plyndring under hærledelsens fulde kontrol (§116-121). Et forbud mod at plyndre eller øve vold mod nogen, der er taget til nåde, har kansleren rettet, så straffen skærpes fra forvisning til dødsstraf (§121). Ligeledes må ødelæggelser i fjendeland kun ske efter hærledelsens ordre. Ikke for de civiles skyld, men af hensyn til den danske hær: "Ingen skal udi fjendens land fordærve noget hus, som krigen tjenlig er", og ingen må sætte ild til noget uden befaling, "særdeles hvor vejen tiere kan falde frem" (§122-123). Man var helt bevidst om, at den brændte jords taktik kunne give bagslag.

Kontributionssystemet pålægger således soldaterne mange begrænsninger, men fratager dem ikke enhver mulighed for at berige sig gennem plyndring. Af kapitel 11 "Om bytte" fremgår, at hærledelsen kan give tilladelse til plyndring efter sejr i feltslag eller stormangreb (§128), og kapitlet indeholder nærmere regler om fordeling af bytte. Disse regler bygger på tilsvarende regler i tidligere krigsartikler, men er mere detaljerede og betoner hærledelsens ret til at organisere byttedelingen. Endnu må soldaterne beholde og sælge tilfangetagne borgere og bønder, men kansleren korrigerer straffen for at dræbe benådede fanger fra forvisning til dødsstraf (§124).

Tidligere krigsartikler havde principielt foreskrevet forskånelse af alle civile, "som bliver til nåde antagne og har hyldet" (1564 §9), og de ældre regler om brandskatning vidner om en praksis, der ikke var helt ulig Trediveårskrigen kontributionssystem. Imidlertid sikrer 1625-artiklernes regler om kontribution en beskyttelse, der er langt mere systematisk og gennemreguleret. Civile, der er underlagt kontribution, skal behandles omtrent som kongens danske undersåtter. Civile, der ikke er underlagt kontribution, kan endnu (hvis hærledelsen giver ordre eller tilladelse dertil) blive ofre for plyndring, fouragering, tilfangetagelse og materielle ødelæggelser, men nyder til gengæld en mere omfattende beskyttelse på liv og legeme end tidligere i kraft af kapitlet "Om andre misgerninger".

Et forhold i Christian 4.s artikelbrev af 1625, der afslutningsvis skal omtales, er straffebestemmelserne. Blandt nyskabelserne er, at 1625-artiklerne i højere grad end tidligere artikelbreve tilsigter at graduere afstraffelse af soldater efter forbrydelsernes grovhed. Inspirationen hertil kom atter fra den oraniske hærreform, hvor formildelse og graduering af straffene for visse forbrydelser var led i en generel forbedring af soldaternes vilkår, som skulle fremme deres loyalitet overfor De Forenede Provinser.³⁵ I de ovenfor omtalte bestemmelser fra 1625-artiklerne ses en strafgraduering eksempelvis i paragraffen om soldaten, der slår eller støder sin vært (§114). Denne bestemmelse var karakteristisk nok hentet i Hollands krigsret af 1590 (§18). Lovgiverens hensigt med at graduere straffene for visse forbrydelser mod civile var på ingen måde at slække på beskyttelsen af

³⁵ Jf. Erben: "Entwicklung der deutschen Kriegsartikel", s. 513-514.

disse. Graduering af straffe "efter sagens lejlighed" og formildelse i forhold til tidligere artikelbreve var led i en generel bestræbelse for at gøre forholdene for soldaterne mere humane og forekommer tillige i mange af de artikler, der ikke har noget med civile at gøre. Af kansler Christen Friis' omtalte rettelse i konceptet til artikelbrevet ser man, at ønsket om at lempe soldaternes forhold i mange tilfælde blev modvejet af behovet for at straffe dem hårdt for forbrydelser mod civile. Endelig bemærkes det, at graduerede og forholdsvis milde straffe for forbrydelser mod civile altid gælder mindre forseelser. Når den ubetingede dødsstraf "uden al nåde", som tidligere havde været eneste mulige straf for brud på den klassiske beskyttelsesparagraf, i 1625-artikelbrevet (§40) blev suppleret med muligheden for at idømme forvisningsstraf, hang det således sammen med, at beskyttelsesparagraffen var blevet transformeret til en beskyttelse mod mindre overgreb.

At beskyttelse af civile var en politik, der blev gennemført konsekvent i krigslovene ved Christian 4.s indtræden i Trediveårskrigen, ses af de samtidigt med krigsartiklerne udstedte "Holm- og arsenalartikler", der skulle gælde for flådemandskabet og artilleristerne på Bremerholm. Ifølge den første artikel skal søfolkene og artilleristerne "på landgang og tog være fjendens præster, andre gejstlige og barselskvinder ubevarede og dem lade forblive ubedrøvede [uplagede], ej heller beskadige nogen anden kvindfolk, børn eller gamle, som ingen værn gør, alt under høj- og livsstraf og eftersom videre om det og dets lige udi krigs- og skibsartiklerne formeldes".³⁶ Selv skibsartiklerne, der aldrig tidligere havde reguleret flådemandskabets forhold til civile, blev i det nye, store artikelbrev af 1625 forsynet med nogle få regler herom.³⁷ Igen var kansler Christen Friis påviseligt bagmand for Holm- og arsenalartiklerne, og det samme var sandsynligvis tilfældet med skibsartiklerne.³⁸

CHRISTIAN 5.S KRIGSARTIKLER 1683

Christian 5.s "Krigsartikelbrev" af 1683, den militære tvilling³⁹ til den enevældige Danske lov fra samme år, blev slutstenen i udviklingen af militær strafferet i det tidligt moderne Danmark. En del af artikelbrevets paragraffer blev afskaffet i begyndelsen af 1. Slesvigske Krig (1848-1850), men resten var i kraft, indtil artikelbrevet som helhed blev ophævet ved lov i 1881.⁴⁰ Christian 5.s krigslov består af 192 artikler, hvortil kommer den såkaldte krigsretsinstruktion med 52

³⁶ Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 4, nr. 159 (I. §1).

³⁷ *Ibid.*, 4, nr. 160 (III §47 og 48). De ældre danske skibsartikler, der alle er undersøgt for bestemmelser om civile, er trykt i Krag og Stephanius: *Christian den Tredie*, s. 254-259, 308-316 og 550-556; og Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, passim.

³⁸ *Ibid.*, 4, s. 230 og 257.

³⁹ Lind: "Kong Frederik", s. 30.

⁴⁰ Niels Finn Olsen: *Chr. V.s krigsartikelbrev af 9. marts 1683. En undersøgelse af den danske enevældes landmilitære straffelovgivning og proces samt en redegørelse for den forudgående og senere lovgivning*, upubl. licentiatafhandling, 1982, s. 323-334.

artikler om det militære retsvæsen.⁴¹ Artikelbrevet består dels af reviderede paragraffer fra tidligere danske og udenlandske artikelbreve, ikke mindst Christian 4.s fra 1625, og dels en række helt nye bestemmelser. Reglerne om soldaternes behandling af civile tilsigter endnu større beskyttelse end Christian 4.s artikelbrev fra 1625. Selve systemet er omtrent det samme som i 1625-artiklerne: Dels forbydes en række "misgerninger" mod blandt andet civile, dels skal civile i fjendeland forskånes i kraft af en opdateret version af den klassiske beskyttelsesparagraf.

Kapitel 4 "Om misgerninger og nogle andre mishandlinger" (§21-40) forbyder indledningsvis en række grove forbrydelser: "Forgribelse imod kongens majestæt, forsætligt manddrab, mord, unaturlig omgængelse, blodskam, voldtægt, dobbelt ægteskab [...] dobbelt ægteskabsbrud, voldførsel, menneskeran, mordbrand, stratenrøveri, stimandsværk, kirkerøveri, falsk [...] og andre slige udædiske handlinger og åbenbare misgerninger". Altså samme princip som artikel 42 i 1625-artiklernes kapitel "Om andre misgerninger", blot mere detaljeret og efterfulgt af en række paragraffer, der nærmere behandler nødværgedrab, lejermord, knivstikkeri og tyveri, men også mindre alvorlige forbrydelser. Soldaterne skal afholde sig fra at bruge skældsord mod nogen, hvad enten ofret "er soldat eller ej" (§26), og de må ikke med kasten, stokkeslag eller prygl overfalde eller beskæmme nogen, "være sig: soldat, borger eller bonde, disses hustru, børn og tyende, på hvad måde det også ske kunne, i felten, garnisonen eller på deres egne værelser" (§30).

Kapitlet om misgerninger udvider i sammenligning med det tilsvarende kapitel i Christian 4.s artikelbrev genstandsfeltet til at inkludere en række mindre forbrydelser ("nogle andre mishandlinger"), og da forbrydelser mod civile tydeligvis er omfattet heraf, burde særskilt beskyttelse af civile i fjendeland være overflødig. Imidlertid har lovgiveren ikke villet kassere den gamle beskyttelsesparagraf, som gengives i kapitlet om "Om kvarter, lejr og garnison": "116. Barselskvinder, frugtsommelige koner, gamle folk, præster, kirkebetjente, børn og andre, som ingen modstand kan gøre, må krigsfolkene ej fornærme, og skal de aldeles skåne kirker, hospitaler og skoler, under hård straf på kroppen". I begyndelsen griber paragraffen med sin opregning af udvalgte grupper tilbage til ældre tiders restriktive beskyttelsesparagraffer, for så med ordene "og andre" at inkludere en bredere gruppe. Mærkeligt nok ændres forlæggelsen "som ingen modstand gør" til "som ingen modstand *kan* gøre", hvilket bryder med meningen i de tidligere artikelbreve, hvor det afgørende ikke var potentiel men faktisk modstand. Det bliver dermed uklart, hvem de andre, "som ingen modstand kan gøre", er. Er det f.eks. ubevæbnede voksne mænd? Det er ligeledes uklart, om lovgiveren omvendt mener, at f.eks. gamle mænd, præster eller store drenge (eller for den sags skyld de nævnte kvinder) ikke under nogen omstændigheder kan gøre modstand. Trods

⁴¹ Artikelbrevet var affattet på tysk. Her citeres fra den officielle danske oversættelse fra 1808 i Jacob Henric Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve som fra Aar 1670 af ere udkomne*, 14, København 1808, 14, s. 767-820.

disse uklarheder synes hensigten med paragraffen at være at skåne en bred gruppe af civile – måske alle, der ikke *gør* modstand – for enhver forurettelse.⁴²

Ånden i 1625-artiklernes bestemmelser om civile er således videreført i Christian 5.s artikelbrevs bestemmelser om "misgerninger og nogle andre mishandlinger" og i den klassiske beskyttelsesparagraf. Dertil kommer, at den i forvejen begrænsede plyndringsret indskrænkes yderligere: "Ingen officer eller gemen må, under straf på kroppen eller livet, plyndre noget menneske, enten denne er kongens undersåt eller ikke; ejheller, enten på landet, i landsbyerne eller i købstæderne, fritage folk noget med magt" (§114). Officererne har pligt til at gøre alt, hvad der står i deres magt, for at forhindre soldaterne i at plyndre. Ser de gennem fingre med det, skal de selv straffes som røvere (§115). Disse bestemmelser knyttes ved deres placering i artikelbrevet tæt sammen med den klassiske beskyttelsesparagraf (§116).⁴³ Endnu må soldaterne dog, med hærledelsens tilladelse, plyndre i stormede stæder, fæstninger og lejre. Alle krigsfanger skal tilhøre kongen,⁴⁴ og soldaternes ret til at beholde tilfangetagne borgere og bønder, som omtales i tidligere krigsartikler, er afskaffet.⁴⁵ Men soldaterne må endnu tage andre former for bytte (§129-134; jf. §105). Endelig kan hærledelsen fortsat give ordre til brandskatning (§120 og 129) og "for vigtige årsagers skyld" beordre materielle ødelæggelser af civilbefolkningens produktionsmidler (§117-118).

Med sine tiltag til at forbedre civilbefolkningens vilkår indskrev Christian 5.s artikelbrev sig i en bredere europæisk udvikling i anden halvdel af 1600-tallet. Blandt årsagerne til den generelt mere humane optræden overfor civilbefolkningen var øget statslig kontrol med militæret, bl.a. gennem oprettelsen af stående hære på bekostning af de tidligere så dominerende private "militære entreprenører", krigstræthed efter ikke mindst Trediveårskrigen samt dekonfessionalisering af konflikterne i det europæiske statssystem.⁴⁶ Udviklingen kan følges i tyske artikelbreve, som udvidede beskyttelsen af civile ved at reformulere de klassiske beskyttelsesparagraffer, efterligne systemet fra Hollands krigsret af 1590 (suppleret af civil kejserlig strafferet) og begrænse soldaternes plyndringsret – omtrent som i de danske krigsartikler.⁴⁷ Fyrstelige krigsartikler fra Braunschweig-Lüneburg var fra 1636 toneangivende for udviklingen i Tyskland, som kulminerede med de kejserlige krigsartikler for rigshæren af 1672. Christi-

⁴² "Fornærme" ("fornærmer", "den fornærmede") bruges andre steder i krigsartikelbrevet bredt i betydningen at forurette, både i forbindelse med grove fysiske angreb og mindre alvorlige krænkelser, f.eks. skældsord (jf. "angriber eller fornærmer ... med ord eller gerning"): §26, 28, 149 og krigsretsinstruktion §30.

⁴³ Se også §109-111.

⁴⁴ Dog må anførere (vist kun officerer) for partier selv beholde tagne fanger (§130).

⁴⁵ Dette forhindrer dog ikke, at civile kan tages til fange og overgives til kongen/hærledelsen.

⁴⁶ Parker: "Early Modern Europe", s. 53-55; Tallett: *War and Society*, s. 125-126; Jf. Redlich: *De Praeda Militari*, s. 58-71.

⁴⁷ Hermsdorff: *Corpus juris militaris*; Fritsch: *Corpus iuris militaris*.

an 4.s krigsartikler fra 1625 kan have spillet en større rolle for udviklingen af nordvesteuropæiske krigsartikler end almindeligt anerkendt, i hvert fald var de fuldt på højde med og på mange punkter forud for samtidens militære strafferet i Tyskland.⁴⁸ Til gengæld optog Christian 5.s artikelbrev af 1683 så en række bestemmelser fra de senere kejserlige krigsartikler, heriblandt nogle af de ovenfor omtalte bestemmelser om civile.⁴⁹ Men først og fremmest repræsenterer 1683-artikelbrevets regler om civile en selvstændig bearbejdning og videreudvikling af Christian 4.s krigsartikler fra 1625.

KONKLUSION

Denne artikel præsenterer en undersøgelse af reglerne om soldaters behandling af civile i dansk militær strafferet i 1500- og 1600-tallet. Det er blevet påvist, at de ældste danske krigsartikler fra 1500-tallet bevidst begrænsede beskyttelsen af civile i forhold til idealerne i middelalderen, hvor alle ikke-krigere principielt skulle skånes for overgreb. Christian 3.s "ordning og skik" forbød grove krigsforbrydelser mod alle gejstlige, kvinder, piger, og i nogle tilfælde gamle mænd og drenge, men ikke voksne mænd i alderen mellem barn og gammel. Frederik 2.s krigsartikler fra Syvårskrigen begrænsede beskyttelsen af kvinder til kun at gælde gamle, gravide og jomfruer, og fjernede kravet om forskånelse af drengebørn. I artikelbrevene fra Christian 4.s to første krige gik udviklingen trinvist i den modsatte retning. I krigsartiklerne fra Kalmarkrigen blev fodfolket og uadelige ryttere pålagt at forskåne drengebørn, og de adelige krigsfolk stillede man tilsyneladende endnu højere krav til, der pegede tilbage til middelalderens ridderidealer. En mere fundamental forandring i reglerne om danske soldaters behandling af civile blev gennemført i Christian 4.s krigsartikler fra Kejserkrigen. Her skulle alle civile i fjendeland, således også voksne mænd, beskyttes mod en række grove overgreb i kraft af en paragraf om "misgerninger", der omfattede alle soldatens potentielle ofre. Den traditionelle beskyttelsesparagraf, der i tidligere artikelbreve havde foreskrevet dødsstraf for drab, voldtægt og grov vold mod udvalgte grupper, blev her transformeret til en bestemmelse, der skulle sikre mod mindre krænkelser, og kredsene af sådanne særligt beskyttede personer blev udvidet til at inkludere alle "kvindespersoner". Samtidig blev soldaternes muligheder for at plyndre, tage fanger og fouragere i fjendeland begrænset og reguleret af kontributionssystemets detaljerede bestemmelser. Udviklingen kulminerede i Christian 5.s krigsartikelbrev af 1683, som udvidede forbuddet mod at begå "mis-

⁴⁸ Jf. Erben: "Entwicklung der deutschen Kriegsartikel", s. 516-518.

⁴⁹ Ifølge Olsen: *Chr. V.s krigsartikelbrev* optog Christian 5.s artikelbrev en lang række artikler fra et kejserligt artikelbrev fra 1682. Imidlertid er det mere sandsynligt, at Christian 5.s artikelbrev her baserede sig på det omtalte kejserlige artikelbrev fra 1672. 1682-artikelbrevet, som næppe i tide har været tilgængeligt for kommissionen bag de danske 1683-artikler, var stort set afskrift af 1672-artiklerne. Hertil føjede 1682-artiklerne kun 4-5 nye artikler. Ingen af disse er optaget i de danske 1683-artikler.

gerninger" mod bl.a. civile til at omfatte en række mindre forbrydelser ("andre mishandlinger") og yderligere begrænsede soldaternes ret til at plyndre og tage fanger. En revideret version af den traditionelle beskyttelsesparagraf var uklart formuleret, men tilsigtede beskyttelse mod enhver forurettelse af en efter alt at dømme ret bred kreds af civile.

De danske artikelbreve fra 1500- og 1600-tallet repræsenterer ingen selvgroet retsdannelse. Hele konceptet var inspireret af udenlandsk militær strafferet, i første omgang tyske krigsartikler, og mange af de enkelte regler i de danske krigsartikler blev oversat og optaget fra udenlandske kilder. Således også regler om soldaters behandling af civile. Imidlertid viser komparative undersøgelser, at de danske militære lovgivere ikke kopierede forlæggene bevidstløst. De selekterede og reviderede efter behov, således at reglerne om civile kom til at afspejle bevidste intentioner. I 1500-tallet fulgte de danske regler i store træk de tidlige kejserlige krigsartikler i deres afvikling af middelalderens omfattende forskånelse af civile. I 1611 fulgte man tendensen til humanisering af reglerne, men valgte endnu at se bort fra visse forbedringer for civilbefolkningen i de ellers så indflydelsesrige kejserlige krigsartikler fra 1570. Derpå skiftede den danske regering spor og fulgte i 1625 de mere progressive krigsartikler fra Nederlandene og kom derved "forud" for udviklingen i Tyskland. Da den tyske militærlovgivning herefter fulgte med i udviklingen af mere humane regler om behandling af civile, endte det danske krigsartikelbrev af 1683 med at kunne udnytte nogle af reglerne i de kejserlige artikler af 1672 (/1682). Lighederne i de danske, tyske, nederlandske og svenske love om soldaters behandling af civile skyldtes naturligvis, at staterne generelt efterlignede hinandens artikelbreve, men den bagvedliggende årsag var, at de alle indgik i det samme system af indbyrdes krigende stater, hvor behandlingen af fjendens civilbefolkning var reguleret af et reciprocitetsprincip.

Som årsager til udviklingen i 1500- og 1600-tallets regler om behandling af civile har denne artikel peget på et sammenhængende kompleks af faktorer, der især har at gøre med militærudvikling, konkrete krigserfaringer, statsdannelse og transformation af sociale strukturer. Alle disse faktorer er i sig selv velkendte i historieskrivningen om Europa i den tidligt moderne periode. Begrænsningen af civiles rettigheder i overgangen fra middelalder til tidligt moderne tid er i denne artikel blevet forklaret med styrkelsen af et militært rationale, der var affødt af den militære revolution og dannelsen af stærkere stater, men også overgangen til et militært format baseret på delvist uregerlige lejetropper. "Rehumaniseringen" i 1600-tallet er blevet forklaret med, at staten på grund af konkrete krigserfaringer ønskede en mere effektiv udnyttelse af ressourcerne i fjendeland (kontributionssystemet) og et generelt mere disciplineret militær, hvilket blev realiserbart i takt med den fortsatte statslige centralisering og oprettelsen af permanente hære. Dertil kom formentlig også en mere idealistisk motiveret, humanistisk reaktion på de mange brutale overgreb på civile under 1500- og 1600-tallets blodige krige.

JEPPE BUCHERT NETTERSTRØM
 PH.D., LEKTOR
 INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND
 AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

Soldiers and Civilians in Danish Articles of War (16th-17th centuries)

This article investigates regulations concerning soldiers' treatment of civilians in Danish Articles of War (16th-17th centuries). These Articles prohibited soldiers from assaulting certain civilian groups in enemy territory and regulated other activities affecting civilians, such as looting and destruction. It is shown that the legislators behind the 16th century Articles of War consciously reduced the group of protected civilians. A similar development can (hitherto unknown to international research) be ascertained in contemporary German, Dutch, and Swedish Articles of War; Danish Articles of War sometimes imitated, but never mechanically duplicated, such foreign Articles of War. This pan-European diminishing of the protection of civilians was, it is suggested, caused by the intensification of interstate rivalry in the early phases of the military revolution. Furthermore, the article shows that the Danish 17th century Articles of War augmented the group of protected civilians and limited the soldiers' access to legitimate looting. The inspiration came from recent Dutch military reforms and the *Kontributionssystem* of the Thirty Years' War. This 'rehumanization' culminated with the Danish Articles of War of 1683, and a similar process can be traced in German and Swedish 17th century Articles of War. It may be explained by state-building and deconfessionalization of the European state system.

EN IFRÅGASATT STÅNDSORDNING – BONDEBEVÄPNING, PRIVILEGIER OCH REVOLTER

SOCIAL OCH POLITISK STATUS I GRÄNSREGIONEN MELLAN DANMARK OCH SVERIGE KRING 1500

■ MATHIAS CEDERHOLM

Under europeisk medeltid och tidigmodern tid hade knappast vår uppdelning av civilt och militärt någon större roll i förståelsen av samhälleliga funktioner. Men den militära funktionen var inbyggd i den feodala ståndsideologin. En av de viktigaste uppgifterna hos överheten, såväl kungamakt som adel, var enligt denna att leverera beskydd i olika former. Ansvar för freden, både den inre, rättstryggheten, och den yttre, det militära beskyddet, var också ett återkommande krav på överheten från bönder och allmoge i den förmoderna politiska kulturen.¹

I denna artikel ska vi se närmare på hur ståndsfunktionerna och den vidhängande ståndsideologin vid särskilda tillfällen kunde genomgå förskjutningar i samband med processer av militarisering av delar av befolkningen. Närmare bestämt rör det sig om skeenden i de dansk-svenska gränsregionerna vid senmedeltidens slut, då de återkommande gränsstridigheterna ledde till en temporär militarisering av gränsbefolkningen, vilket i sin tur medförde en anmärkningsvärd motsträvighet mot skatter, återkommande uppror, under en viss tid en strävan att behålla sina rättigheter att bära vapen samt också att lokala politiska institutioner ibland maktade med att ställa motkrav på den växande centralmakten.² Men för att ge ett tolkningssammanhang, en kontext, ska vi först se om dessa fenomen kan ringas in i ett större europeiskt sammanhang. En ökad militär roll för gränsbefolkningar, eller allmoge i en vidare mening, var nämligen utmärkande på många håll vid denna tid.

¹ Mathias Cederholm: *De värjde sin rätt: senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Lund: Historiska institutionen vid Lunds universitet 2007, s. 374-418 med vidare referenser. Avhandlingen finns i fulltext på www.lu.se/forskning/avhandlingar-och-publikationer och <http://books.google.se>.

² Se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*.

ETT EUROPEISKT *LONGUE DURÉE*³

Man kan betrakta perioden 1000-1800 som ett europeiskt *longue durée* med ett stånds- och privilegesamhälle och en framväxande skattestat, där adelns privilegier, främst under systemets tidigare faser, motiverades av att adeln utgjorde en krigarklass. Detta spelade en central ideologisk roll i samband med uteslutandet av allmoge och bönder från olika politiska rättigheter. Under tiden innan feodalismen var beväpning och politiskt deltagande utbredda bland ganska stora grupper som gärna uppfattade sig som "fria män" på många håll i Europa, och kopplingen mellan egenskaperna beväpning – deltagande – frihet var tydlig i europeisk politisk kultur i seklerna innan år 1000.⁴ Med den franska revolutionen och framväxten av medborgarbegreppet, värnpliktsarméerna och rösträttsrörelserna, återkom dessa kopplingar på bred front i Europa.⁵

Under senmedeltiden utvecklades på många håll i Väst Europa tendenser till en återmilitarisering av delar av bondebefolkningarna. Bönder kom att spela en mer framträdande roll i krigföringen med utvecklingen av armborst, och med uppbådens och infanteriets ökade användning. Detta medförde inte sällan att bönder fick ett stärkt politiskt inflytande, inte minst genom deltagande i rivaliserande elitors fejder. Som allra mest tydlig blev kombinationen av tilltagande militärt och politiskt deltagande för bönder i de s.k. bonderepublikerna i Flandern, Friesland-Ditmarsken, Schweiz och Skottland-Wales, och även Sverige-Finland nämns ibland i detta sammanhang".⁶

Intressant nog medförde denna militarisering, eller kanske rättare semi-militarisering, av allmogen i många fall att ståndsuppdelningen och det feodala systemets privilegier problematiserades. I några av de välkända västeuropeiska stora upproren kom just krigsdeltagande, beväpning och privilegier på olika vis i fokus, inte minst adeln kom i skottgluggen. I Flandern 1323-1328, liksom i det franska Jacqueriet 1358, vände sig bönder simultant mot kungliga skatteanspråk och den egna adeln och dess bristande beskydd under krigssituationer.⁷ En an-

³ För en fördjupad presentation av här följande europeiska perspektiv se Mathias Cederholm: "Bönder som värnare – beväpning, status och uppror: feodala kontrapunkter i Europa i ett *longue durée*-perspektiv ca. 1000-1800", (sv) *Historisk tidskrift* 2010 (4).

⁴ Chris Wickham: *The inheritance of Rome: a history of Europe from 400 to 1000*, London: Penguin Books 2010, s. 101, 214f, 519-23, 529f, 539; Philippe Contamine: *War in the Middle Ages*, (övers. Michael Jones), Oxford: Blackwell 1984, s. 14f, 17-21.

⁵ Lars Ericson: *Medborgare i vapen: värnplikten i Sverige under två sekel*, Lund: Historiska Media 1999, om Europa s. 22-36, om Sverige *passim*.

⁶ Se t.ex. Contamine: *War in the Middle Ages*, s. 85-90 *passim*; J.F. Verbruggen: *The art of warfare in western Europe during the middle ages*, Woodbridge: Boydell 1997, s. 5f., 111-17, 173, 181f; se vidare Cederholm: "Bönder som värnare", s. 650f med referenser.

⁷ Om Flandern William H. TeBrake: *A plague of insurrection: popular politics and peasant revolt in Flanders, 1323-1328*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1993; om Jacqueriet se nya perspektiv i Samuel K. Cohn, Jr.: *Lust for liberty: the politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425: Italy, France, and Flanders*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 2006, s. 36-38, 222.

nan dynamik finner vi i franska gränsområden, där befolkningen fick ta ett avgörande ansvar för gränsvärn och för det erhöLL långtgående privilegier med rätt till olika naturresurser och skattefriheter. När skattefriheterna senare urholkades kunde det leda till våldsamt motstånd med hänvisning till att befolkningen utgjorde militär tjänst och därmed inte var skattepliktig.⁸ Vid samma tid kom bönder i de expanderande norditalienska stadsstaterna att spela en viktig roll i det militära värdet samtidigt som omfattande skatter lades på dem. En våg av antifiskaliska och antipatriciska uppror spred sig från sent 1300-tal och framåt, och i en del av upproren, som det kring Florens 1400-1403, utverkade upproriska bönder skattefriheter för det militära ansvaret, och även politiska rättigheter.⁹

På vissa håll ingick militariseringen av bönder i en mer allmän förändring av ståndsrelationerna; detta gällde främst i de s.k. bonderepublikerna. I schweiziska Graubünden kombinerades kring 1500 en militarisering av bönderna med en försvagning av adelsståndet. De olika byarna sammansvor sig i förbund vars syfte var att säkra det militära försvaret, men som också bildade grunden för en ny politisk och rättslig organisation. Vuxna myndiga män deltog i de politiska församlingarna utifrån sitt vapenbärande, inte i sin egenskap av husbönder. I det politiska språkbruket blev frihetsbegreppet centralt, och det användes mobiliserande inte minst rörande böndernas ståndsfrihet under denna period.¹⁰ Även i samband med det stora tyska bondeupproret 1524-1525 finner vi försök till nya former för politisk representation. Under upproret använde bönderna sig av kristliga edsförbund, som inledningsvis var ägnade att på rättslig väg genomdriva böndernas ekonomiska krav gentemot adeln, men med en eskalerande våldsanvändning utvecklades sammanslutningarna istället till krigsorganisationer. En viss militariseringsprocess hade föregått upproret, beväpningen var utbredd bland befolkningen i söder, och bönder hade en formell rätt att bära vapen i vissa städer. Under upproret kombinerades ekonomiska krav gentemot adeln med försök till alternativ politisk-rättslig organisation och anspråk på frihet och rättigheter, däribland

⁸ Om den franska gränsprovinen Foix under 1200-1300-talen, David R. Blanks: "Mountain Society. Village and Town in Medieval Foix", i Kathryn Reyerson och John Drendel (red.): *Urban and rural communities in medieval France: Provence and Languedoc, 1000-1500*, Leiden: Brill 1998, s. 186-90; dessa motsättningar ändrade karaktär under 1500-talet och framåt, jfr. Cederholm: "Bönder som värnare", s. 652f. med referenser.

⁹ Cohn: *Lust for liberty*, s. 18, 26f., 42-51, 144, 160. Detta kan jämföras med 1200-talet då uppror i samma trakter främst vände sig mot städernas annekteringar av omgivande landsbygdsområden.

¹⁰ Randolph C. Head: *Early modern democracy in the Grisons: social order and political language in a Swiss mountain canton, 1470-1620*, Cambridge: Cambridge University Press 1995. För en översikt över den varierande utvecklingen i olika delar av Schweiz under denna period, se Magne Njåstad: *Grenser for makt: konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300-1540*, Trondheim: NTNU 2003, s. 37-45.

krav att bönderna skulle erkännas som politiskt stånd och att olika typer av livegenskap skulle avvecklas.¹¹

På många håll i Europa spreds pamfletter med starkt antiadlig retorik, som tog fasta på utvecklingen i Schweiz och även Ditmarsken, vari argumentet att adel och överhet inte tog sitt ansvar för det militära beskyddet framhölls, och dylika pamfletter producerades även för svensk publik. I de tyska områdena reagerade de adliga eliterna mot hur ståndsordningen utmanades av schweizarna, och det förekom en utbredd oro för att den egna befolkningen skulle "bli schweizisk".¹²

Från mitten av 1500-talet och framåt förefaller dessa kopplingar mellan militarisering av bönder, ståndskritik och uppror att avta i Västeuropa, för att istället förskjutas österut. I synnerhet kom det framväxande gränsvärnet mellan de olika rikena i sydöstra och östra Europa, och deras gemensamma gränsorganisation gentemot det Osmanska riket, att ligga till grund för olika proteströrelser som kom att sammanflätas med de motsättningar som härrörde ur framväxten av den så kallade "andra livegenskapen", en nyfeodalisering av jordbruket.¹³ Med mobiliseringen mot den osmanska sidan inleddes i Ungern och Kroatien en lång period av militarisering av stora befolkningsgrupper, där olika typer av krigarstånd utvecklade sig, ofta med en ärftlig status som leverantör av uppbåd till krigen och med en starkt militaristisk identitet.¹⁴ Detta återspeglades i en rad uppror. Det stora bondeupproret 1514 vävde samman kritik mot adelns nya privilegier och en framväxande livegenskap med en kritik mot hur adeln och kyrkan brustit i sitt ansvar att värna riket mot yttre hot genom att ha försvagat kunga-

¹¹ Peter Blickle: *Die Revolution von 1525*, München: Oldenbourg 1993, t.ex. s. 83, 157f., 162, 170 och *passim*. Efter upproret undvek de segrande adelsmännen och furstarna en mer omfattande avvärjning av bönderna i regionen, Thomas F. Sea: "The German Princes' Responses to the Peasants' Revolt of 1525", *Central European History* 2007, s. 235f. Pamfletter under upproret underströk böndernas rätt att försvara sig med vapen mot herrarnas övergrepp, Victor D. Thiessen: "To the assembly of common peasantry: the case of the missing context", *Archiv für Reformationsgeschichte* 1995, s. 189f.

¹² Thomas A. Brady: *Turning Swiss: cities and empire: 1450-1550*, Cambridge: Cambridge University Press 1985; Guy P. Marchal: *Die frommen Schweden in Schwyz: das "Herkommen der Schwyzer und Oberhasler" als Quelle zum schwyzerischen Selbstverständnis im 15. und 16. Jahrhundert*, Basel: Helbing & Lichtenhahn 1976, s. 74-9; Gunnar Blomqvist (utg), *Den fornsvenska dikten om ett gyllene år*, Uppsala: Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet (243) 1970, t.ex. s. 84; jfr. Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 426.

¹³ Kopplingen mellan tidigmoderna östeuropeiska uppror och kampen mot en "second serfdom" görs exempelvis av Yves-Marie Bercé: *Revolt and revolution in early modern Europe: an essay on the history of political violence*, Manchester: Manchester University Press 1987. Innebörden av de nya typer av livegenskap som bredde ut sig från 1400-talet och framåt var ytterst varierande, se Paul Freedman och Monique Bourin (red.): *Forms of servitude in northern and central Europe: decline, resistance, and expansion*, Turnhout: Brepols 2005.

¹⁴ Linda Frey: *Societies in upheaval: insurrections in France, Hungary, and Spain in the early eighteenth century*, New York: Greenwood Press 1987, s. 108; flertalet bidrag i Janos M. Bak & Béla K. Király (red): *From Hunyadi to Rákóczi: war and society in late medieval and early modern Hungary*, New York: Brooklyn College Press 1982.

makten och nedmonterat ett genomarbetat gränsförsvar.¹⁵ Från andra halvan av 1500-talet till inpå 1700-talet följde en rad uppror som vanligen involverade frågor kring gränsvärnande – och ofta samtidigt jordbrukande – grupperers sociala och politiska status och skattefriheter, samtidigt som de vände sig mot adelns genomdrivande av livegenskap och dessutom inte sällan var knutna till religiösa minoriteter som ville säkra sin trosutövning.¹⁶ I polsk-litauiska Ukraina uppstod under 1600-talet en liknande upprorsallians mellan militärt privilegierade kosackgrupper och bönder i de nykoloniserade östra gränsområdena, som ville hävda sin frihet från skatter och livegenskap som den polska adeln var i färd att genomdriva.¹⁷ Även i Ryssland växte inpå 1600-talet försvarslinjer fram i de södra gränsområdena där jord, skattefriheter och adelstitlar tilldelades stora grupper, inte minst bönder som rymt från adelns gårdar. När centralmakten snart försökte avveckla dessas privilegier och adliga status svarade de återkommande med uppror. Upproren var direkt kopplade till organisationen av gränsförsvaret och utfördes av militärt specialiserade grupper. Statusfrågor som innehavet av adelstitlar var ett framträdande element.¹⁸ Under senare delen av 1700-talet eskalerade användningen av förläningar och livegenskap i Ryssland, och ett stort antal bonderesningar kulminerade i Pugatjov-upproret 1773-1775. Liksom tidigare spelade kosacker som försvarade sina privilegier en drivande roll, men nu drogs även stora grupper av livegna bönder med, som utlovades jord och personlig frihet. Nya sociala grupper involverades alltså i upproren och mobiliseringen sked-

¹⁵ Norman Housley: "Crusading as Social Revolt: The Hungarian Peasant Uprising of 1514", *Journal of Ecclesiastical History* 49 (1), 1998, s. 1-28; Gunther Erich Rothenberg: *The Austrian military border in Croatia, 1522-1747*, Illinois: University of Illinois Press 1960, s. 5-7; Jenő Szűcs: "Die Ideologie des Bauernkrieges", i Jenő Szűcs: *Nation und Geschichte: Studien*, Gyoma: Corvina Kiadó 1981, s. 329-78.

¹⁶ Uppror som kan räknas hit är det i Kroatien 1573, jfr. även det i Österrike 1596, Bercé: *Revolt and revolution*, s. 157-79; Bocskais uppror 1605-1606, Gabor Bethlen's uppror 1619-21 och 1623-36, György I Rákóczi's krig 1644-45. I upproren spelade privilegierade gränssbor och jordlösa som krävde jord i gränsområdena en viktig roll, Frey: *Societies in upheaval*, s. 107 med referenser; William H. McNeill: *Europe's steppe frontier, 1500-1800*, Chicago: University of Chicago Press 1964, s. 94, 100; Rákóczis uppror 1703-11 inbegrep komplicerade allianser, viktiga var de s.k. hajdu-gränsstäderna som vände sig mot att tyska och serbiska grupper tilldelades bättre privilegier för gränsvärnet, samt livegna bönder som av upprorsledarna utlovats skatte- och avgiftsfrihet samt ärftlig personlig frihet, Frey: *Societies in upheaval*, s. 61-76; samt serbiska militariserade gränsbönders, *Grenzlers*, uppror 1717, 1728 och 1734, Rothenberg: *The Austrian military border*, s. 29f., 50, 59f., 64, 69, 71-9, 84-126.

¹⁷ Större uppror inträffade under 1630-talet och 1648. I de mobiliserande idéerna ingick föreställningar om en rutensk nation med frihetsideal som bland annat innefattade ett avskaffande av livegenskapen, och att kosackerna skulle utgöra den nya nationens militära värnare, Brian L. Davies: *Warfare, state and society on the Black Sea steppe, 1500-1700*, London: Routledge 2007, s. 37f., 99-101; McNeill: *Europe's steppe frontier*, s. 112, 121f.; Orest Subtelny: *Ukraine: a history*, Toronto: University of Toronto Press 2000, s. 85, 88, 106f., 123-25. Den rutenska rörelsen inbegrep även lågadel och stadsbor.

¹⁸ John L.H. Keep: *Soldiers of the tsar: army and society in Russia 1462-1874*, Oxford: Clarendon 1985, s. 64-85. Om den militära organisationen även Davies: *Warfare, state and society*.

de med krav på personlig frihet som inbegrep både militärt privilegierade grupper och livegna bönder.¹⁹

Frågor om bönders status och dess koppling till militärt deltagande spelade alltså en viktig roll i många uppror i Europa alltsedan senmedeltid och framåt. Mönstret förefaller ha varit som mest giltigt i väst under senmedeltiden, för att sedan förskjutas österut under tidigmodern tid. I öst blev kopplingen till särskilda gränsområden tydligare, och man kan här ofta tala om särskilt privilegierade grupper, inte sällan en militariserad lågadel som värjde sig mot ståndsdegradering. Kritiken mot adeln fick i väst en direkt udd mot dess bristande uppfyllande av sin militära funktion i de senmedeltida upproren. Men upproren i samband med den andra livegenskapen i Östeuropa vände sig snarare mot adelns expanderande anspråk i sin roll som jordherrar, där underlydande bönders krav på olika typer av frihet kom att samverka med militariserade gränsgruppers krav på adelsliknande skattefriheter, privilegier och liknande.

FRIHET OCH STATUS

På senare tid har statusbegreppet kommit att lyftas fram i upprorsforskningen.²⁰ Att diskutera uppror och militärt deltagande, liksom relationen militärt-civilt, utifrån status-aspekter torde vara fruktbart. Här kan vi nöja oss med att ta fasta på en aspekt på status och ståndsordning i den medeltida och tidigmoderna politiska kulturen. Uppenbarligen medförde vidgat militärt deltagande med skattefriheter att den rådande ståndsordningen med en privilegierad krigaradel ifrågasattes. Under hela perioden förefaller själva frihetsbegreppet ha varit centralt i detta spel. Att bära vapen och delta i det militära värdet konnoterade att vara en "fri man". Att vara fri var under medeltiden att vara (svenska) "frälse" vilket åsyftade frihet från andras resursanspråk, och en juridisk självständighet gentemot kungamakt och andra människor. Inte sällan innebar adelskapet också ett inträde på den politiska arenan, och här spelade utverkandet av privilegier en fundamental roll.²¹ Intressant nog finner vi att alla dessa uttryck för frihet kunde lyftas fram av en militariserad bondebefolkning i samband med uppror. Krav på skat-

¹⁹ Bercé: *Revolt and revolution*, s. 186f.

²⁰ Se t.ex. Philippe Depreux (red.): *Revolte und Sozialstatus von der Spätantike bis zur Frühen Neuzeit*, München: Oldenbourg 2008, där diskussioner kring status i samband med uppror används i olika bidrag för att belysa exempelvis ideal om jämlikhet, hur social och politisk inklusion kunde eftersträvas, lokala elits roll, mobilisering kring begrepp som frihet och *Gemeinde* som föreställda gemenskaper.

²¹ Janet Coleman: "Structural Realities of Power: The Theory and Practice of Monarchies and Republics in Relation to Personal and Collective Liberty", i Martin Gosman, A.J. Vanderjagt och Jan Veenstra (red.): *The Propagation of Power in the Medieval West*, Groningen: Egbert Forsten 1997, s. 213; "fräls" och "frälse" i K.F. Söderwall: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, 1-2, Lund 1884-1918, 1, s. 343-45. För ett större komparativt perspektiv om – främst beridna – krigareliter i feodala och semi-feodala samhällen se Azar Gat: *War in human civilization*, Oxford: Oxford University Press 2006, s. 323-400.

tefrihet var återkommande, och detta hade starka konnotationer av en särskild grad av frihet – innan skattesystemet helt etablerats rädde en utbredd föreställning att skatter enbart erlades av ofria eller besegrade folk, inte av fullvärdiga medlemmar i samhället.²² Detta framgick som vi har sett i franska senmedeltida gränsprovinser, och vi kan jämföra med den envetenhet de olika semiadliga gränsförsvarsgrupperna i Östeuropa försvarade sina privilegier med under tidigmodern tid. Att vara fri implicerade också politiskt deltagande, vilket utanför de så kallade bonderepublikerna kanske som mest tydligt uttrycktes i det tyska bondeupproret 1524-1525. Som element i en politisk kultur kunde dessa kopplingar vara framträdande i områden där bönder övertog den militära skyddsfunktionen, och där samtidigt adeln var obefintlig. Detta har vi ovan sett i ett av de schweiziska edsförbundens utveckling under 1500-talet, där frihetsbegreppet framhölls i det politiska språket, och konnoterade till de enskilda deltagande människans politiska och militära status, samt frånvaron av adel och på ett kollektivt plan edsförbundens oberoende ställning mot yttre politiska krafter.

Vidare konnoterade frihet inte sällan att man var ett rättssubjekt, innehade domskraft och inte var underställd en herres jurisdiktion. Att få delta i rättens gestaltning och uttolkande var ett ideal från lokalsamhället som bönder försökte vidmakthålla i de tyska områdena under upproret 1525. Drivkraften genom denna frihetsförståelse, nära knuten till idéer om lag och rätt, kom i väst att under tidigmodern tid kanaliseras genom utbyggda juridiska kanaler eller politisk representation regionalt eller undantagsvis på riksplan.²³ Men det finns alltså anledning att till dessa valörer foga en frihetsförståelse med statusinriktade inslag som var kopplad till själva beväpningen och det egna värnet, som i anslutning till en militarisering av befolkningar åtföljdes av ett stärkande av andra aspekter av frihetsbegreppet, såväl i institutionell praxis som i språk och normbildning i den politiska kulturen.²⁴ Detta kan vara en viktig utgångspunkt för att nå en bättre förståelse av element i många uppror i för- och tidigmodern tid.

DE DANSK-SVENSKA GRÄNSOMRÅDENA VID MEDELTIDENS SLUT

Med de tidigare mer allmän-europeiska utblickarna som utgångspunkt ska vi nu se närmare på hur utvecklingen rörande oroligheter, beväpning och skatter kunde se ut i de dansk-svenska gränsområdena. Vi behöver här inte gå närmare

²² Utifrån Skandinavien se Bjørn Poulsen: "Kingdoms on the Periphery of Europe", i Richard Bonney (red.): *Economic Systems and State Finance*, Oxford: Clarendon 1995, s. 106.

²³ Peter Blickle: "Reformation und Freiheit", i Stephen E. Buckwalter och Bernd Moeller (red.): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus 1998, s. 48-51; Peter Blickle: *Kommunalismus: Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*, 1-2, München: Oldenbourg 2000, 1, s. 116-28; Giatgen-Peder Fontana: *Rechtshistorische Begriffsanalyse und das Paradigma der Freien*, Zürich: Schulthess Polygraphischer Verlag 1987.

²⁴ Jfr. diskussion i Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 441-49, samt nedan, om den politiska kompetensen hos lokalsamhällena i den dansk-svenska gränsregionen.

in på frågan om principerna bakom krigsdeltagande, mer än att man i både det svenska och danska riket kring 1500 använde sig av den gamla uppbådsformen, i synnerhet i defensivt syfte, som regelbundet kompletterades med olika typer av utskrivningar av såväl bönder som köpstäder. I Danmark utskrevs exempelvis var 20:e bonde 1508, och var 10:e 1497. Man kan alltså säga att den försvarsplikt som en gång i tiden avlösts med ledingsskatt (under senmedeltiden enbart ålagd självägande bönder) nu var på gång att återinföras av kungamakten. I mitten av 1400-talet hade vissa ansatser gjorts för att häva den utbredda beväpningen bland bönder, men i praktiken skedde knappast några större förändringar.²⁵ Å andra sidan kan det påpekas att utskrivningarna i offensiv tjänst kunde leda till bakslag; i Skåne inträffade åtminstone vid två tillfällen, 1497 och 1507, och kanske också kring 1520, att utskrivna styrkor som mobiliserades för inryckning på svensk mark vägrade delta eller snart avbröt sin insats och drog sig hem igen. Under Christian II utvecklades istället en praxis att göra omfattande utskrivningar som snarast syftade till att öppna upp för avlösningar och därmed penninginkomster som skulle finansiera ett större antal knektar. Men i gränstrakterna behölls under krigsåren ändå för lokalbefolkningen olika former av kontinuerlig beredskap.²⁶

Skatter 1500-1523

Under stridigheterna under Kalmarunionens sista decennier var befolkningen i gränsområdena mellan Sverige och Danmark flera gånger hårt drabbad, och en process av militarisering kan anas. Vid flera tillfällen blev de olika krigsskatterna och andra pålagor föremål för förhandlingar, protester och regelrätt vägran. Det förefaller som om den danska kronan sedan tidigare hade en praxis att agera försiktigt i delar av Skåneländerna vad gällde skatter. I register från 1486 och 1501 anmärktes att extraskatt/gengärd skulle tas upp med försiktighet i områden nära gränsen. En regelrätt skattefrihet finner vi under krigsåren 1507 och 1511, då två utfärdade extraskatter, *landehielp*, ej alls togs upp i Skåne. Sannolikt var orsaken att man i Skåne mobiliserade ett kontinuerligt uppbåd i form av ett lantvärn, *lan-*

²⁵ William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, København: G.E.C. Gad, faks. 1974 (1903), s. 295-99. Bjørn Poulsen: "Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder", i Per Ingesman och Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2001, s. 50-55; Cederholm: *De værjde sin rätt*, s. 89, 138; Leon Jespersen: "Bønder og ildvåben", i Peter Danielsson, Håkan Nordmark, och Jan Samuelson (red.): *Att komma till tals*, Växjö: Växjö universitet 1999, s. 5-54, s. 9; mycket tyder på att bönder ofta vid denna tid själva stod för beväpningen, Poulsen: "Med harnisk og hest", s. 51f.

²⁶ Cederholm: *De værjde sin rätt*, s. 138-40; jfr. Christensen: *Dansk Statsforvaltning*, s. 293f.

deværn, upprättat mot den svenska gränsen.²⁷ Vid något tillfälle brände skattefrågan till. I Blekinge beslutade enligt lensmanden Jens Munk ett landsting 9 augusti 1510 att man inte skulle betala några pålagor till kronan överhuvudtaget förrän man fått fred. Under de föregående veckorna hade en lybisk-svensk flotta inlett härjningar i Blekinge där flera städer plundrats och Avaskär bränts. Strax före detta anfall hade Jens Munk begärt allmogen man ur huse på vilket den hade svarat positivt.²⁸ Som vi ska se sammanfaller denna skatteprotest med liknande oroligheter på den småländska sidan. Åren 1514 till 1517 verkar nya extraskatter ha uppburits på normalt vis i Skåne, men i samband med nya mobiliseringar från 1517 ser vi återigen att en *udbudspeng* 1518 inte togs upp i Skåne men däremot flera gengärder 1518-1519. Den omfattande extraskatten 1520 verkar inte alls ha pålagts skånska allmogen, liksom en skatt 1521, och inte heller finns några uppgifter om att skånska bönder bidragit till den kontroversiella förmögenhetsskatten i silver 1522. Däremot erlades på många håll i provinsen en *landeskat* utfärdad av Christian II hösten 1522, fast med viss fördröjning till det nya riksstyret under Fredrik I sommaren 1523 när Christian störtats.²⁹ Centralmakten agerade alltså med försiktighet vad gällde skatteuttag i Skåne under krigsperioder som ändå inbegrep andra resursuttag som gengärder, men hade inga problem med att uppbära skatt när fred rådde.

På den småländska sidan kom krigsskatterna under krigsåren 1504-1511 många gånger i fokus för olika förhandlingar mellan allmogen och den svenska riksföreståndarens respektive den danska kronans representanter. Till en början handlade det inte minst om att bönder begärde att riksföreståndaren skulle lova att ta bort de som man menade olaga skatter som pålagts av Christian II: s fogdar. Men snart utbreddes sig en besvikelse över härjningar och brandskattningar från bägge sidor, och bönderna i östra Småland blev nu också återkom-

²⁷ Registerboken tr. i *Danske magazin* 4 rk, bd. 2, s. 144-70. Extraskatten 1507 och 1511, s. 155-58. I förteckningen 1501 åtföljs de skånska länen, Blekinge, och Halland av kommentaren "*Isti subleuant precarias*", vilket antyder en slags frivillighet formulerad som välvilja, "*precarias*", hos befolkningen, förteckningen från 1486 har ett rumphugget "*Isti subleuant*" som torde åsyfta samma sak, *ibid.*, s. 166, 170; om användningen av landeværn, Christensen: *Dansk Statsforvaltning*, s. 293f.

²⁸ Enligt Munk kommer inget att ges vare sig till slottet eller till kungen, och understryker att detta även gäller "orligh skath", alltså torde såväl landehjälp, självägande bönders skatter och fästebönders landgillen åsyftas. 29 juli, 15 augusti 1510, *Missiver Fra Kongerne Christiern I:s og Hans's Tid*, red. William Christensen, 1-2, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 2, s. 294f, 301, även *Bidrag till Skandnaviens historia ur utländska arkiver*, red. Carl Gustaf Styffe, 1-5, Stockholm: Norstedt 1859-84, 5, nr. 308, 312, s. 401f, 406, om sammanhanget se C. F. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden 1497-1536*, 1-5, København: Gyldendal 1864-72, 1, s. 535, 544-48, Jfr. Christensen: "Landværn-Danmark" i John Granlund och Ingvar Andersson (red.): *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, 1-22, København: Rosenkilde og Bagger 1980-82, 10, sp. 306f.

²⁹ Cederholm: *De værjde sin rätt*, s. 123f.

mande uppbådade för att delta i striderna kring Kalmar. Skatteviljan minskade drastiskt och kring 1509 rådde i det närmaste uppror mot den svenska riksstyrelsens skatteanspråk; i Kalmar län lovade bönderna att ställa upp i uppbåden om de slapp erlagga skatt och – som de menade – olaga gästning. 1511 fastställde ett landsting att Tiohärad (ung. den sydvästra halvan av Småland) inte skulle erlagga skatter till vare sig danska eller svenska sidan innan man fått fred. Lokala stormän hade ett finger med i spelet, men beslutet föregicks av liknande vägran lokalt på flera håll. Ungefär vid denna tid etablerades också som vi ska se någon typ av skattefrihet för beväpnade bönder i Kalmar län.³⁰

Beväpningsfrågan i Småland

I samband med den turbulenta utvecklingen i början av 1520-talet kom frågan om böndernas beväpning att lyftas. När Christian II etablerat sitt direktstyre i Sverige under våren 1520 var det efter ett uppror i Östergötland förhållandevis lugnt under sommarhalvåret. På senhösten, snart efter Christians kröning och det s.k. blodbadet i Stockholm, inleddes flera omfattande oroligheter på olika håll i Småland. Orsakerna till dessa oroligheter kan vara flera (skeendena i Stockholm, konkreta skattefrågor m.m. eller att man valde att vänta med större upprorsaktiviteter till efter sommarens-höstens jordbruksarbete) men enligt den danske hövitsmannen Sören Norby var den tändande gnistan att bönder i Kalmar län tillvällat sig ett kungligt brev med en order om att allmogen i länet skulle avväpnas, en order som även gick ut över andra delar av riket. Brevet hade lästs upp på ett ting och därefter tog upproret fart med flera drabbningar mellan allmogen och Norbys styrkor. Bönderna i trakterna höll inne all skatt de var pliktiga, plundrade och brände flera av kungens huvudgårdar och jagade såväl fogdar som ridare och hovmän. Norby understryker att böndernas syfte med upproret var att vidmakthålla sin rätt till beväpning. De hade skrivit besvär till honom med detta krav, och de lovade göra kungen vad de var "retthe plectughe", om de bara fick behålla sina armborst. Han bad kungen om att de skulle få behålla vapnen i väntan på en senare bestraffning, och menade att det i länet fanns "över 1000" bönder som sedan tio år varit skattebefriade för sitt deltagande i gränsförsvaret.³¹ Även om detaljuppgifternas tillförlitlighet kan ifrågasättas, inte minst rörande antalet skattefria, är själva grundfrågan om böndernas beväpning och skattefriheten trovärdig med tanke på de tidigare skeendena i regionen.

Vi vet inte mycket om hur graden av beväpning utvecklades under de följande åren. Det förekom flera oroligheter rörande bl.a. skatter i Småland under Gustav Vasas tidiga regeringsår, men källorna nämner inget om eventuella kopplingar till

³⁰ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 70-81.

³¹ Om skeendena 1520-1521 se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 95-101; Sören Norby till Christian II 8 februari samt odat. promemoria, 1521, tr. i (sv) *Historisk Tidskrift* 1900, s. 299-302.

frågan om beväpningen. Beväpningsfrågan återkom emellertid under Dackeupproret 1542-1543. Frågan var inte den avgörande under upproret, som huvudsakligen vände sig mot kronans och adelns nya pålagor samt kyrkopolitiken, men det är värt att notera att man vid det landstingsmöte i Växjö som formellt utgjorde startskottet för upproret fastställde att man skulle hålla inne skatten, och att den istället skulle användas för en allmän återbeväpning av allmogen. I en klagomålsförteckning ingick kravet att allmogen ville ha sina vapen åter, vilket antyder att någon form av avvapning tidigare genomförts.³² Hos Gustav Vasa själv möter vi i samband med upproret en slags omvänd krigarretorik om de småländska bönderna; i ett brev menade han att smålänningarna inte var de stora krigare som de gjorde sken av, med hänvisning tillbaka till händelserna kring 1520.³³ Under den föregående perioden kan man finna något mer erkännande formuleringar, om än tvetydiga, rörande småländska och skånska bönders och inte minst deras interna ledares militära kompetens.³⁴ Även hos Gustavs krönikör Per Brahe finner vi uttryck för denna krigardiskurs, då han förklarade senare Dackeupproret med en explosiv kombination i Småland av snabb folkökning och utbredd beväpning, där många var vana "att skjuta väl och gå vid skogen", och detta ska ha skapat en allmän känsla av oövervinnlighet. Brahe menade att det var avgörande för en pacifiering att låta värva många av de unga och ogifta vilket skulle släcka deras "lust" för krig och örlig. Gustav Vasas omläggningar av försvarsorganisationen efter Dackeupproret följde denna linje. Den tidigare betoningen på tyska knektar började nu förskjutas mot inhemsk värvning, och redan 1544-1545 kan man tala om en typ av utskrivningar och ett slags avlönade beviljade uppbåd från i synnerhet Småland med knektkaraktär med obestämd mobiliseringstid. Medvetet lät Gustav Vasa värva villiga småländska bönder, och ge amnesti till dem som deltagit i upproret mot att de enrollerade sig som knektar, för att få fram lojala styrkor och minska upprorsriskerna, och detsamma gjorde han i andra landsändar där uppror skett relativt nyligen – Väster- och Östergötland samt Dalarna. Därutöver

³² Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 98, 426. En liknande koppling kan ha förekommit i Jylland i samband med Grevefejden där allmogen på ett landsting 1530 bestämde att man skulle beväpna sig och senare valde att vägra den nya kungsskatten, Arnold Heise: "Bondeopløb i Jylland i Kong Frederik den førstes Tid", (da) *Historisk Tidsskrift*, 1875/76, s. 326, 330.

³³ Gustav Vasa till Gabriel Oxenstierna 25 november 1542, *Konung Gustaf den förstes Registratur* 1-29, Stockholm 1861-1916, 14, s. 356-61. Detta var en kritik som inte fick uttalas offentligt till bönderna utan enbart inom rådsakretsen.

³⁴ En fogde som förhandlade med en upprorisk allmoge i Kalmar län 1509 rapporterade om hur böndernas "yppersthe caputeyner och bonda kwnger" överlämnade en klagoskrivelse mot olagliga våldgästningar och beskattningar, och lovade att om dessa avvecklades ställa upp man ur huse på riksföreståndarens sida, Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 76f; de upproriska nordskånska bönderna 1524 rapporterades vara anförda av en utvald "kung" med omgivande rådgivare och drabanter, "rathgevers unde dravanten", *Hanserecesse*, Abt. 3, Von 1477-1530, red. Dietrich Schäfer, 1-9, Leipzig: Duncker & Humblot 1881-1913, 8, nr. 820 § 96, jfr. Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 132.

behölls en vilande uppståndsorganisation; i Småland med var femte man beredd vid behov och man ur huse i fall av högsta nöd.³⁵ Reformerna var lyckade i det att några fler större uppror inte inträffade, samtidigt som vi inte kan tala om någon generell avvärjning av allmogen. Tvärtom innebar omstruktureringar att beväpningen till stor del kunde behållas utan större risker för centralmakten. Det var stor skillnad mellan beväpnade självständigt agerande bondekollektiv och samma bönder med rollen som värvade soldater, och reformerna bör för svensk del ha utgjort ett avgörande steg i den tidigmoderna övergången till en tydligare uppdelning i civilt och militärt.

Beväpningsfrågan i Skåne

På den skånska sidan möter vi kopplingar mellan beväpning och skatter främst i samband med oroligheterna 1523-1525. När Christian II störtats våren 1523 inleddes snart oroligheter i norra Skåne. Enligt ett brev av Fredrik I i augusti hade grupper av bönder rivit ned torp och gårdar tillhöriga såväl kronan som kyrkan och adeln. Han menade att orsakerna till upproret var Christians tidigare politik på en rad punkter och han framhöll att Christian tidigare förbjudit allmogens beväpning, ett förhållande Fredrik i övrigt inte går närmare in på. Upproret fortsatte med bl.a. vägran av en ny silverskatt som utfärdades i september, och just beväpningsfrågan tas upp i en rapport av några skånska riksråd som i slutet av november uppgav att allmogen i några härader i Helsingborgs län, som till stor del inbegrep de skånska gränsområdena, vägrade låta skriva sig till skatten och hade kommit överens om att bönderna skulle köpa vapen, "wærghe", för pengarna. Under den följande våren nämns i ett brev att hela tolv härader fortfarande deltog i skattevägran.³⁶ Upproret kom att slås ned framemot hösten-vintern 1524, men blossade åter upp med Sören Norbys resning av allmogen i stora delar av Skåne våren 1525. Efter en hyllning av den frånvarande Christian II vid landstinget i Lund slogs upproret slutgiltigt ned under sommaren.³⁷

Det är inte helt klart vad beväpningsfrågan här egentligen handlade om. Vi känner inte till något om någon mer långtgående avvärjning under Christians styre på den danska sidan, annat än en paragraf i Christian II:s landslag 1522 enligt

³⁵ Lars-Olof Larsson: "Gustav Vasa och "den nationella hären"", *Scandia* 33 (2), 1967, s. 250-69. Citaten från Per Brahe ibid. s. 264f., ursprungligen från Per Brahes d.ä. (1520-1590) material till en krönika över Gustav Vasa, sammanställt av Otto Ahnfelt 1897.

³⁶ Fredrik framhöll Christians tidigare politik rörande självvägandes rätt till skog, ett landsköpsförbud, ett ölbryggningstväng, höga skatter och klippingmyntet (Fredriks andra brev framhöll enbart klippingmyntsfrågan), frågor som Fredrik lovade försöka åtgärda. Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 augusti, 30 augusti, 1523, B9, DK, DRA; tre skånska riksråd till övriga riksråd i Köpenhamn 30 november 1523, B5e Rigsråd og Stænder, DRA; se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 129f; även Allen: *De tre nordiske Rigers Historie*, 4:2, s. 75f; Lars J. Larsson: "Sören Norbys skånska uppror", *Scandia* 30 (2), 1964, s. 222.

³⁷ Se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 125ff.; jfr. Larsson: "Sören Norbys skånska uppror" *passim*.

vilken bönder mot en 40-marksbot förbjöds bära vapen i domhus, på ting, gillen, bröllop, dop (Bardsell) och på torg (marknader).³⁸ Men uppenbarligen skedde någon form av utökad beväpning i och med upprorsrörelsen i Skåne under hösten 1523. De nordskånska bönderna verkar alltså ha vänt sig mot avvapning på samma vis som skedde två år tidigare på den småländska sidan av gränsen. Liksom vi har noterat för Småland och Blekinge under 1510--talet och fortfarande kring 1520-1521 gjorde alltså bönderna i den skånska gränsregionen vid mer oroliga tillfällen anspråk på en rätt till egen beväpning, en fråga som hade en tendens att glida samman med skattefriheter, eller skattevägran. De formella skattebefrielser som de skånska bönderna innehåft under krigsåren torde ha förstärkt laddningen i frågan om skatter och beväpning.

Vi vet inte särskilt mycket om vilka frågor som mobiliserade de skånska bönderna under upproret, utöver ett visst stöd för Christian II. Men uppenbarligen vände man sig mot de aristokratiska egenintressena i den nya regimen under Fredrik I. När vi läser Christian II:s brev till de upproriska skånska bönderna ser vi att han – i enlighet med olika rapporter som han fått om sinnesstämningarna bland allmogen – gärna spelade på föreställningar om en adel som löpte amok och upphävde rättstryggheten för vanligt folk, genomdrev olagliga pålagor och gripit makten över kyrkan. Han påpekade att lagen borde gälla lika för fattiga och rika, och att allmogen hade en rättfärdig men nu sårad heder och ära, vilket jämfördes med aristokratins ära som var förverkad med dessa "okristliga" övergrepp. Adeln aktade enligt brevens formuleringar inte en fattig bonde mer än en död hund trots att bonden var deras jämlike inför Gud och Kristus. *Vornedskabet* togs upp som ett exempel på detta förakt. Just markeringarna om allmogens heder och ära torde vara en illustration av hur uppfattningar om status och frihet i medeltidens vida mening kunde spela en roll för politisk mobilisering även av lägre ståndsgupper.³⁹

Även efter denna period kunde vid särskilda tillfällen användningen av uppbåd medföra tillfälliga skatteprivilegier respektive kritik mot skatter och adelsprivilegier. På den småländska sidan förekom åtminstone vid enstaka tillfällen att kronan medgav lokala skattefriheter i samband med krigföring. Bönder i vissa småländska häradar erhöll exempelvis frihet från en gårdskatt kring 1612 med anledning av deras deltagande i stridigheter.⁴⁰ Under 1710-talet bredde på flera håll i Sverige protester ut sig där bönder begärde skattefrihet med anledning av

³⁸ *Den danske rigslovgivning 1513-1523*, red. Aage Andersen, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1991, Konceptet § 41, s. 163, AM § 25, s. 221f.

³⁹ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 254.

⁴⁰ Johan Holm: *Konstruktionen av en stormakt: kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595-1640*, Stockholm: Stockholms universitet: Almqvist & Wiksell International 2007, s. 159.

de återkommande uppbåden.⁴¹ Som jämförelse kan nämnas att motsvarande fråga på den norska sidan kring 1611 kom att handla om hur en del bondegrupper snarast ville undvika uppbådsplikten; i några fall menade man sig ha privilegier som gav regelrätt undantag från den.⁴² I de skånska gränsområdena kan vi jämföra med de friskyttar som utvecklades under sent 1600-tal, ett stort antal bönder och andra som förvärvade skattefriheter eller knektlön för sitt militära engagemang mot den svenska kronan. För sin försörjning och som del i en militär strategi kunde de även slå hårt mot lokalbefolkningen med egna skatteuttag, plundring, härjningar etc. Av den svenska sidan kom dessa att identifieras som s.k. snapphannar, en ytterst varierad grupp av friskyttar, rövarband, förrymda knektar m.fl.⁴³ Men dessa kom aldrig att agera som en politisk grupp med gemensam talan.

På rikspolitisk nivå kom frågan om beväpning och privilegier ibland i dagen. Kring 1600 använde det svenska bondeståndets framväxande riksrepresentation argumentet att det deltog i det militära värdet av riket som utgångspunkt för att ifrågasätta adelns privilegier.⁴⁴ Man kan jämföra med hur användningen av uppbåd medförde att i synnerhet borgerskapet kunde ifrågasätta adelns legitimitet i Danmark under 1600-talet.⁴⁵ En illustration av hur militärorganisatoriska förändringar kunde återverka på ståndsideologiska uppfattningar om politisk representation och liknande är hur Karl IX kring 1600 under ett tag experimenterade med att införa militären som ett ytterligare stånd i riksdagen.⁴⁶ Men vi har inte längre att göra med den koppling mellan regelrätta uppror och militarisering av en gränsbefolkning som verkar ha kännetecknat en övergångstid under tidigt 1500-tal.

Statusuttryck

Senmedeltiden var en period där de olika ståndens statuspositioner befann sig under omstöpnig. Det är inte ovanligt att koppla bönders ökade militära roll under senmedeltiden till att deras politiska ställning på vissa sätt stärktes; framväxten av den svenska bonderepresentationen i riksstyret är ett typexempel i diskussio-

⁴¹ Åsa Karlsson: *Den jämlike undersåten: Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*, Uppsala: Uppsala universitet: Almqvist & Wiksell International 1994, s. 221ff.

⁴² Trygve Mathisen: *Fra bondeoppbud til legdshær*, Oslo: Gyldendal 1952, s. 77f, 100, 140.

⁴³ Se t.ex. Bo Knarrström och Stefan Larsson: *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet 2008.

⁴⁴ Johan Holm: "Formeringen av det svenska bondeståndet i riksdagen", *Scandia* 68 (2), 2002, s. 205-08.

⁴⁵ Jespersen: "Bønder og ildvåben", s. 38-41, 45.

⁴⁶ Nils Ahnlund: "Ståndsriksdagens utdänning 1592-1672", i *Sveriges Riksdag, Förra avdelningen. Riksdagens historia intill 1865*, D. 3, Stockholm 1933, s. 98.

nen.⁴⁷ Även i Danmark förekom under slutet av 1400-talet och fram till 1536 en tendens att bondeståndet tillerkändes representation på herredagarna som ett av de fyra stånden; även om inflytandet var minimalt ansågs alltså ståndet som till delar politiskt nödvändigt att låta representeras.⁴⁸ Grupper inom det danska bondeståndet hade under 1400-talet även gjort vissa ekonomiska vinningar. I synnerhet självägande bönder var aktiva i den expanderande boskapshandeln och tog till sig skriftlighet i räkenskaper, manifesterade sig med sigill och liknande, och var aktiva på de lokala rättsarenorna.⁴⁹ Å andra sidan pågick en process av försvagande av fästeböndernas ställning under jordherrar med *vornedskabet* i delar av riket, en ny utformning av det juridiska värnet, det framväxande *tjerner*-begreppet och en generell nedvärdering av de lägre stånden som vanbördiga m.m. Men motverkande processer förekom med en ökande lokal organisation av produktion och lokala frågor, som kan tolkas utifrån kommunalism-begreppet.⁵⁰ Böndernas vacklande rättsliga ställning kring 1500 kan sägas illustreras av hur de i praxis, inte minst i samband med fejder inom adeln där bönderna förväntades delta, vidmakthöll en fejd-rätt och därmed också en rätt att bära och nyttja vapen, som emellertid alltmer motarbetades av adel och krona.⁵¹

Sociala och juridiska statusförskjutningar förefaller ha återspeglats i användningen av och synen på fysiska maktmanifestationer och statusmarkörer, frågor man vid tiden kring och närmast innan reformationen var mycket upptagen av. Vi kan bara nämna de anklagelser som riktades mot biskoparna för deras ståt i kläder, utsmyckning, beväpning och med stora följen. På liknande vis kunde adelsmän irritera sig över hur stadsborgare nyttjade liknande markörer i mindre

⁴⁷ Om böndernas och allmogens ökande politiska roll i 1400-talets Sverige fr.o.m. Engelbrektsupproret, se t.ex. Peter Reinholdsson: *Uppror eller resningar. Samhällsorganisation och konflikter i senmedeltidens Sverige*, Uppsala: Uppsala Universitet 1998, s. 38 med hänvisningar. Reinholdsson betonar den svenska elitens behov av mer inklusiva mobiliseringsformer när Kalmarunionen efter Engelbrektsupproret förlorat i legitimitet, *ibid.*, s. 37-64, 260f.

⁴⁸ Se t.ex. Mikael Venge: *Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536, Dansk Skattehistorie II*, København: Told- og Skattehistorisk Selskab 2004, s. 32, 131, 279f, 284, 291, 302, 325-27, 361; jmf. Cederholm: *De værjde sin rätt*, s. 325f.

⁴⁹ Nils Hybel och Bjørn Poulsen: *The Danish resources c. 1000-1550: growth and recession*, Leiden: Brill 2007, s. 107, 210-12; Bjørn Poulsen: "Danske bønders brug af skrift i senmiddelalderen", i Agnes S. Arnorsdóttir, Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 381-414.

⁵⁰ Jens E. Olesen: "Senmiddelalderens danske stændersamfund", i Agnes S. Arnorsdóttir, Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 31; för det senare se Anders Bøgh: "Feudalisering og bondekommunalisme", i Per Ingesman och Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 1994.

⁵¹ Jeppe Büchert Netterstrøm: "Øvrighederne, bønderne og fejden i Danmarks senmiddelalder", i Agnes S. Arnorsdóttir, Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 307-14, 322-27.

skala, och rapportörer till Christian II pekade på allmogens irritation mot adelsmännens öppna stoltserande, skryt och prålade med guld. Rätten att bära vapen, exempelvis i stadsmiljöer, var en av de statusmarkörer som var regelbundet omstridda, och detta bör vara en viktig kontext för vår förståelse av beväpningsfrågan.⁵² Att bönder ville bära vapen var delvis en fråga om krigsförmåga, och kan också ha varit en markör rörande juridisk kompetens (t.ex. rätten att fejda), men kan alltså också utgöra en del av en mer kulturell statusmarkering under en tid när eliterna började driva nya typer av exklusionspolitik.

En tilltagande aristokratisering av adeln kombinerades i slutet av 1400-talet av en utvidgning av den kungliga kontrollen över statuskonsumtion. De stadgor som utfärdades under 1400-talet i både Danmark och Sverige mot bönders jakträtt och beväpning kan uppfattas som tilltagande ansatser att monopolisera en rad ekonomiska resurser men också statusuttryck.⁵³ Aristokratins önskan att begränsa andra gruppers rätt att manifestera status materiellt bör ha motsvarats av att åtminstone grupper bland bönder och andra faktiskt använde sig av sådana statusmarkörer vid denna tid. Vi vet exempelvis att bönder och andra lägre ståndspersoner i Danmark under 1400-talet gärna ägde och handlade med dyra fina importerade kläden, vilket kronan försökte hindra, i Skåne exempelvis med en förordning 1491. Bland de mest välbemedlade bönderna kan vi även på olika håll i Danmark och även i gränsregionen under sent 1400-tal och 1500- och 1600-talen se en strävan att manifestera sitt välstånd i silvertillgångar, med skeddar, bälten och liknande. Bjørn Poulsen menar att vi från 1400-talet har att göra med en påtaglig elitinspirerad statuskonsumtion bland mer välbemedlade bönder i Danmark, liksom på många andra håll i Europa.⁵⁴ Antagligen kunde vapen utgöra en del av denna statusmanifestation, vi kan jämföra med ett exempel från

⁵² Detta är en fråga som borde utredas djupare. Här kan nämnas exempelvis Christian II:s redan anförda lista över klagomål mot kyrkan kring 1520, avväpningsparagrafen i hans landslag och breven till den upproriska allmogen 1525, jfr. Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 129, 192f, 501f; Erik av Pommern gav borgmästare och rådmän rätten att bära guldkedjor, Olesen: "Senmiddelalderens danske stændersamfund", s. 31.

⁵³ Thomas Småberg: *Det stängda frälset. Makt och elit i det medeltida lokalsamhället: Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390-1520*, Göteborg: Historiska Institutionen i Göteborg 2004, s. 68f, jfr. Nielsen: "Lüksusförordning", *Kulturhistorisk Leksikon*, 11, sp. 2-5.

⁵⁴ Om Danmark men också med iakttagelser från engelsk och tysk litteratur Bjørn Poulsen: "Trade and consumption among late medieval and early modern Danish peasants", *Scandinavian Economic History Review*, 52 (1), 2004, 52-68; Bjørn Poulsen: "Krydderier og klæde: statusforbrug i senmiddelalderens Danmark", i Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2000, s. 81-88; Hybel och Poulsen: *The Danish resources*, s. 368; om bönders silvertillgångar i samband med förmögenhetsbeskattningen 1522, Venge: *Danmarks skatter*, s. 338-341; jvf. om Sverige Erik Lönnroth: *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige: studier över skatteväsen och länsförvaltning*, Göteborg: Elanders 1940, s. 6f.; samt om södra Småland under tidigt 1600-tal, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius: *Wärend och wårdarne: ett försök i svensk etnologi*, 1-2, Lund: Gleerup 1972 (Stockholm: Norstedt 1863-68), s. 253-56.

1471 då några uppenbarligen välbemedlade lolländska bönder klagade över hur de berövats såväl sina vapen och rustningar som kläden och silver.⁵⁵ En tendens till statusmarkörer möter vi även bland bönder i gränsregionerna i Finnveden, Varend och Blekinge, där de verkar ha eftersträvat status eller urban imitation genom byggnation – det var här de stora s.k. högloftsstugorna växte fram under senmedeltiden, med starka influenser från stadsmiljöerna.⁵⁶ Ett intressant omnämnande om byggnader och andra statusuttryck har vi i Dackeupprorets klagolistor kring 1542 där det påstås att fogdarna hyste "hat" mot den fattiga allmogens "goda byggnader", och att de anklagade bönderna för att ha byggt dessa "på pråål och Wärn". Det verkar alltså som om Dackeklagomålen försökte inkludera någon form av mer välbemedlad bondegruppering som använde sig av militärt inspirerad statusbyggnation. Men även andra materiella statusuttryck ingick i klagomålen. Man klagade över att fogdarna inte unnade de bland allmogen som hade råd att ha finare kläden från England, Leiden eller liknande. Det finns alltså tecken på att det även i dessa trakter under senmedeltiden förekom en diffusion mellan frälse- och bondekultur, eller mellan urban- och landsbygdskultur, där materiella statusmarkörer spelade en roll vilket stod mot den exklusivitet som adel, högre borgerskap och kronan ville driva igenom för lyxkonsumtion, kläder o.s.v.⁵⁷ Även om källorna är svaga, finns det anledning att fundera över om den omsorg om att behålla rätten till beväpning i gränsområdena, främst under 1520-talet, alltså delvis kan ha haft inslag av statusmarkör likaväl som ett argument för skattefriheter och liknande.

Efter de nedslagna upproren i Skåne 1525, och Småland 1544, finner vi inga större oroligheter i regionen med mer omfattande uttryck för kopplingen beväpning och skattefrihet; avgörande torde vara en längre fredsperiod som sedan avlöstes av nya rekryteringsformer, generella uppbåd användes inte längre.⁵⁸ Men under lång tid framåt finner vi ändå olika inslag i politiska och sociala förhållanden som visar att vissa element av den militariserade gränskulturen levde kvar och reproducerades i delvis nya former. Exempelvis förekom i södra Småland och Blekinge in på 1600-talet sedvänjan med ett "stridsarv", bondens rätt att ta ut stridsutrustning och häst ur ett oskiftat bo. Hur utbredd detta var vet vi inte, men

⁵⁵ Poulsen: "Trade and consumption", s. 65f.

⁵⁶ Om högloftsstugorna Anders Andrén: "Mot kriget! Regional identitet över den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige", i Anders Andrén, Lars Ersgård och Jes Wienberg (red.): *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2001, s. 181-84, som kopplar dem till den omfattande handel som skedde i regionen till en rad stadsmiljöer via främst Blekinge.

⁵⁷ Om Dackeupprorets klagomål, se Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 230f, 502, med referenser.

⁵⁸ Däremot inbegrep det stora upproret "Klubbekriget" 1596-1597 frågor om beväpning och skattefrihet, och privilegier om undantag från borgläger mot en självförsvarspflicht, och hårda motsättningar mot adeln, se Heikki Ylikangas; *Klubbekriget: det blodiga bondekriget i Finland 1596-97*, övers. Mats Huldén, Stockholm: Atlantis 1999, om beväpning och skattefrihet s. 105-15, 134-36, 217, 283, 408.

det är ett tecken på hur en tidigare militarisering avsatt vissa mönster i den lokala rättsliga kulturen på bägge sidor gränsen.⁵⁹ Regionen kännetecknades även in på 1600-talet, åtminstone på den svenska sidan, av en jämförelsevis hög andel våldsbrott, ofta kopplade till frågor om ära, och ofta med fejdliknande inslag som undsägningar (förvarningar om fejd), hot och nedbrännande av gårdar. Liksom under senmedeltiden var fortfarande beväpningen mycket utbredd. Det finns inte liknande källserier för den danska sidan av gränsen, men vi har här i alla fall en indikation på att den fortsatta krigsutsattheten medförde att en utbredd beväpning och en våldskultur med fejdinslag – en lokal fejdkompetens – fortsatte att reproduceras i gränsområden under en lång tid.⁶⁰

Gränsbönders politiska kapacitet

En naturlig följdfråga är om gränsböndernas särskilda situation kring 1500 även kunde ges uttryck i användningen av politiska fora och arenor, och om man kan se förskjutningar eller särarter vad gällde *politisk* status. Om vi ser närmare på utvecklingen av användningen av politiska arenor i den militariserade gränsregionen får vi några ytterligare infallsvinklar. På den småländska sidan var det mest framträdande hur häradstingen och i några fall landstingen blev centrala arenor för mötet mellan centralmakt och allmoge, uppstånd, skatter och lojaliteter förhandlades och långtgående kompromisser nåddes under krigsåren. Allmogen levererade i flera fall en hård kritik mot riksstyrelsens och adelns oförmåga att militärt beskydda befolkningen, vilket direkt kopplades till skatternas legitimitet.⁶¹ Den svenska gränsbefolkningens politiska kompetenser hade till viss del en motsvarighet i den svenska rikspolitik; under dessa år präglades politisk interaktion av en möteskultur, riksdagsrepresentationen var inte utmejslad men lokala och regionala möten där bönder på olika vis inkluderades var legio för att möjliggöra mobiliseringar i unionskrigföringen liksom i inhemska fejder inom eliten. Till denna tendens kan vi foga att bondegrupper ett flertal gånger inkluderades i elitdrivna sammansvärjningar med bebindelsebrev, där de slöt upp kring cen-

⁵⁹ Om stridsarv med belägg från 1600-talet, se Hafström: "Folkvapen", *Kulturhistorisk Leksikon*, 4, sp. 475.

⁶⁰ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 229 med vidare referenser, dessa iakttagelser kan jämföras med Netterströms arbete kring bondefejder i Danmark, som motarbetades alltmer av kronan och adeln från 1500 och framåt, se främst Büchert Netterström: "Øvrighederne, bønderne og fejden"; i en äldre skildring av sydsmländska Varend i början av 1600-talet påvisas utifrån domböcker en utbredd beväpning, även när man befann sig i kyrkan, och med många iakttagelser om fejdliknande våld, Hyltén-Cavallius: *Wärend och wirdarne*, s. 221-40, 337-99.

⁶¹ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 70-81, 398-412.

trala politiska beslut.⁶² Men vi finner också enskilda situationer där bönder själva upprättade dylika sammansvärjningar. Att kollektivt gå ed på att fullfölja en gemensam målsättning, och samtidigt utmäta straff för dem som inte följde, var en traditionell procedur i samband med uppbåd som mobiliserades i anslutning till lokala uppror och uppsägelser av kungar och ämbetsmän. Det kollektiva ansvaret underströks av att dessa uppror/resningar ofta bestraffades kollektivt.⁶³ Under upprorssituationer möter vi denna praxis t.ex. under oroligheterna i Jylland 1527.⁶⁴ I gränsregionen möter vi en annan typ av gemensamma åtaganden, med koppling till sammansvärjningen som praxis. Gränsfrederna mellan Blekinge och södra Småland innefattade liksom andra sammanslutningsformer fastställandet av lokala lagar. Enligt texterna slöt man "baand oc bebindilsse, som landhen i la- angh tiid tilforne samtycth oc bebwndit hade met gode beseglse breff", som formuleringen löd i Blekinge 1525. Man gick ed, "loffwe wii oc trolige tilsia po vor äre oc mandom", på att hindra skogsdrivare som gjorde skada på andra sidan gränsen, och att varna och komma till undsättning om yttre makter gick in. Det underströks att man skulle hjälpa sina grannar med sin yttersta makt "som gode besworne dannemend bör at giöre". Som ett kollektiv av "dannemän" tog man sig alltså kapaciteten att sammansvärja sig till ömsesidiga förpliktelser. Medan tidigare gränsfreder utfördes med stöd av lokala jordherrar, så förvaltades denna institution in på 1520-talet och senare snarast av den meniga lokalbefolkningen, och under en övergångsperiod behölls de politie-inriktade inslagen, en ovanlig rättskompetens för böndernas del.⁶⁵

Vi finner också två speciella fall av häradsbaserade sammansvärjningar, bägge i den omedelbara gränsregionen. I samband med Christian I:s död 1481 får vi höra att Bjäre samt Norra och Södra Åsbo härader i norra Skåne "bebundet oc be-

⁶² En sammansvärjning innebar man gick ed på att upprätta ett specifikt rättsförhållande som man också lovade att göra allt för att genomdriva och vidmakthålla. Akten var vanlig bland de högre stånden, då kollektiva beslut fastställdes med s.k. bebindelsebrev. Under tidigt 1500-tal finner vi i Sverige sådana sammansvärjningar som även medtog bondegrupper, t.ex. kring Sten Sture d.y:s ställningstaganden mot ärkebiskop Gustav Trolle, samt återkommande mot unionskungarna under unionsstridigheterna, Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 356-61.

⁶³ Jørgen Würtz Sørensen: "Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder", i Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen och Lars Tvede-Jensen (red.): *Til kamp for friheden*, Ålborg: Bogsmedjen 1988, s. 38f, 42; Granlund "Budstikke", *Kulturhistorisk Leksikon*, 2, sp. 340-42.

⁶⁴ 1527 förband sig bönder i Jylland att "giørre tiill sammen forbundt och beplectelse mett theriis løffthe och obne beseglede breff" mot kyrkan. Man sammansvor sig alltså, och fastställde skriftligt sitt deltagande i en tiondevägran, Hans-Henrik Appel: *At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense: Landbohistorisk Selskab 1991, s. 84.

⁶⁵ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 362, generellt utvecklades gränsfrederna från ett herremansinitiativ med långtgående juridiska regleringar under sent 1300-tal till mer lokala rent stridshindrande bondeinitiativ under 1500- och 1600-talen. Man kan jämföra med de mer jordherreinitierade *vedtægterne* på öarna under 1400-talet som sedan upphörde, jfr. *ibid.*, s. 332.

seglt” sig, gjort ett skriftligt och beseplat avtal om ömsesidigt bistånd. Snart reagerade ett skånskt utvidgat adelsråd med fördomanden mot häradsbefolkningarnas egenmäktiga åtgärder, och påpekade att om allmogen hade något emot någon särskild fogde eller ”god man” skulle frågorna avgöras på respektive häradsting eller på landstinget.⁶⁶ Något liknande förefaller ha inträffat våren 1523 när aristokratins uppror mot Christian II närmade sig sin fullbordan. I mars 1523 rapporterade hövitsmannen på Sölvesborg, Aage Brahe, till Christian II att Blekinges allmoge hållit landsting i Hjortsberga, och beslutat att dra till Villands häradsting för förhandlingar. Detta torde ha utgjort inledningen på det uppror i norra Skåne under sommaren som Fredrik I nämner i ett brev. Aage hävdar själv att förhandlingarna skulle ha att göra med en ovilja mot Christians nya landslag, och intressant är ju att Blekinges landsting faktiskt var upphävt enligt denna lag. Men sammanhanget var komplicerat. Upproret mot Christian II var i full gång och de skånska bönderna skulle åtminstone inte långt senare ta ställning för Christian II, inte emot. Dessutom var situationen i nordöstra Skåne spänd med anledning av att svenska styrkor förberedde sig för infall över gränsen, och bara några veckor tidigare hade dessutom Villands länsherre, den i gränsregionen mäktige och godssamlade Jens Holgersson (Ulfstand) avlidit.⁶⁷ Mötet i mars 1523 verkar alltså ha varit ett slags flerhäradsammansvärjning för gemensamt beskydd under oroande omständigheter. Det är inte omöjligt att samma mötesstruktur ligger bakom uppgifter om möten mellan flera härader i norr 1524 då en ledning för upproret ska ha valts, de kallas i en lybisk rapport för ”drabanter” varav en ska ha utnämnts till ”kung” och en annan till ”skrivare”.⁶⁸

I Göinge härad agerade man på ett annat vis i samband med hyllningen av Fredrik I i juli 1523. Häradet erhöll ett privilegium som fastställde att flera avgifter skulle avvecklas eller sänkas till tidigare nivå. Bönderna skulle få erlagga en fogdegästning på den lägre nivå som de haft under kungarna Christian I:s och Hans’ tid, änkor skulle slippa en avgift på 30 skilling när de övertog sin avlidne makes egendom och en annan extraavgift på ett pund smör när fogden tog upp en 30-skilling ”sag” vilket torde vara nämnda arvsavgift. Även Norra Åsbo och Bjäre härader ansökte om frihet från arvsavgiften, men hade fått svaret att ”naar arff fallder effther bundenn eller haastrwenn, tha schall alle arffwinge giffue xxx ß”. Åtminstone i delar av norra Skåne fanns alltså önskemål om att slippa vissa for-

⁶⁶ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 155f.

⁶⁷ Aage Brahe till Kristian II, 22 mars 1523, *Christiern II:s arkiv. Handlingar rörande Severin Norby och de under hans ledning stående krigsföretagen mot Sverige*, red. N.J. Ekdahl, 1-4, Stockholm: J. Hörberg 1835-42, 2, s. 367-69, jfr. Larsson: ”Sören Norbys skånska uppror”, s. 222, Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 126f.

⁶⁸ I rapporten sägs att tre socknar vid gränsen sammansvurit sig och förrättat dessa val, allt tyder på ett missförstånd och att det bör ha rört sig om härader, *Hanserecesse, Abt. 3, Von 1477-1530*, bd. 8, nr 820 § 96, se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 132.

mer av fogdegästning och arvsavgifter, vilket göingeborna lyckades genomdriva med förhandlingar i samband med en hyllning.⁶⁹

Förhållandena i Skåne ledde under upproret 1523-1525 också till att frågan om politisk representation lyftes fram på några sätt. De skånska bönderna sände representanter till herredagen 1524, som man nog ganska väl förstod skulle inbegripa en kröning av den nye kungen, Fredrik I, liksom en åtföljande krönings-skatt.⁷⁰ Att man antog en ovälkommen utveckling av herredagen och knappast förväntade sig något reellt inflytande visas av att Bjäre härads allmoge i ett brev meddelade att den vägrade ge sina representanter till mötet i Köpenhamn sitt häradssigill, medan den däremot skulle godta alla beslut som fattades på Skånes landsting.⁷¹ Under Sören Norbys resning året därefter samlades också representanter från i det närmaste alla skånska härader på landstinget i Lund för att hylla Christian II som kung återigen i Skåne, och man kan anmärka att även denna sista fas av det skånska upproret hade sin starkaste bas i gränsområdena i nordöst.⁷²

Även efter 1525 präglades givetvis gränsregionen av en viss grad av militarisering. Detta är högst troligt orsaken till att befolkningen under lång tid framåt lyckades vidmakthålla vissa privilegier. Stefan Persson har visat hur den politiska interaktionen mellan befolkningen i Göinge härad och centralmakten under 1500-talet behöll ett fokus på att behålla privilegier och vissa särdrag i administrationen i samband med en nyordning av den militära organisationen. Det fanns en viss öppenhet från kronans sida, just med anledning av häradets känsliga placering.⁷³ Även på andra håll i gränsområdena behölls länge särskilda förhållanden. En halvering av extraskatter för bönder i Halland och Blekinge levde kvar till långt in på 1600-talet, ibland med hänvisning till fattigdomen i trakterna, ibland till sedvänjan.⁷⁴ På bägge sidor av gränsen rådde länge en motvilja mot övertags-

⁶⁹ *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, red. Kr. Erslev och W. Møllerup, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie 1879, s. 12-14, se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 128.

⁷⁰ Bonderepresentation kom från Skåne, Halland, Lister, Själland, Mön, Lolland och Falster, Allen: *De tre nordiske Rigers Historie*, 4:2, s. 353f; Heise: "Bondeopløb i Jylland", s. 276.

⁷¹ Bjäres brev till kungen, St Hans afton 1524 tr. i (da) *Historisk Tidsskrift* 1847, s. 450; jfr. Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 131, 341, 479.

⁷² Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 333; Allen: *De tre nordiske Rigers Historie*, 5, s. 17f; L.J. Larsson (1964), s. 237f.

⁷³ Under största delen av 1500-talet sände Göinge återkommande representanter till kungs för att förhandla om olika privilegier och undantag från skatter. Detta skedde dels med befullmäktigade för hela häradet, och dels för enskilda byar och socknar, Stefan Persson: *Kungamakt och bonderätt: om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525-1640*, Göteborg och Stockholm: Makadam Förlag 2005, s. 358-60.

⁷⁴ Om halvskattepraxisen i gränsregionen se Haakon Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660*, Odense: Odense Universitetsforlag 1978, s. 203-06, 215; Karl Bergman: *Makt, Möten, Gränser: Skånska kommissionen i Blekinge 1669-70*, Lund: Historiska institutionen vid Lunds universitet 2002, s. 66-69; Persson: *Kungamakt och bonderätt*, s. 99-102.

och arvsavgifter för änkor, mot oreglerade städjor (steds mål), och i Blekinge förekom länge också en praxis där kronans fästebönder förfogade fritt över sina gårdar, kunde sälja dem, och att änkor fick sitta obehindrat kvar på dem.⁷⁵ Gränspositionen kan alltså ha inneburit att frågor kring förfogande av jord/gårdar blev spänningsfyllda och medfört en utveckling av särskilda sedvänjor eller undantag som ganska länge vidmakthölls av lokalbefolkningen. Men om detta ska kopplas till de tidigare politiska oroligheterna är inte självklart. På många håll i Västeuropa rådde speciella avgifts- och förfogandeförhållanden av jord i gränsområden under medeltiden, frågor som dock sällan blev omedelbar del av större konflikter i samband med väpnad krigsföring.⁷⁶ Däremot blev dessa frågor en central del av de uppror som växte fram i östra Europa under 1500-talet och framåt, där frågor kring jordeforfogande respektive gränsvärn ofta kopplades samman. Exakt hur utvecklingen i de svensk-danska gränsområdena ska tolkas är ännu en öppen fråga. Det förefaller i alla fall som att argument utifrån väpnad krigsföring med därtill kopplade friheter efterhand under 1500-talet här inte längre var gällande, annat än för enskilda aktörer, utan istället handlade det om en förhandlingssituation mellan gränsbefolkning och centralmakt rörande mer eller mindre etablerade sedvänjor som kronan mötte med viss välvilja av säkerhetspolitiska skäl.

SAMMANFATTNING

Det kan konstateras att bönder och annan allmog i stora delar av västra Europa genomgick en viss militarisering under senmedeltiden, vanligen påtvingad av

⁷⁵ För kyrkojorðar erlades fortfarande under senare delen av 1500-talet inga städjor i norra Skåne, i Göttinge inte heller av övriga kronobönder, trots kronans protester. Även i Blekinge hade städjan en oklar ställning in på 1570-talet, Persson: *Kungamakt och bonderätt*, s. 192-98, jmf Bergman: *Makt, Möten, Gränser*, s. 209-11; en sedvänja utkristalliserades som i Blekinge fortfarande återopades under senare delen av 1600-talet om att änkor skulle få sitta kvar på kronans gårdar utan extra avgifter, Bergman: *Makt, Möten, Gränser*, s. 209f; under Dackeupproret togs frågor om avgifter på änkor och om deras besittningsrätt, samt om särskilda lösöresavgifter, upp i klagomålen, Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 493 not, 494 not, 499 not.

⁷⁶ Om "tenant right", skattebefrielser och de återkommande uppbåden i norra England under senmedeltiden, R.W. Hoyle: "An Ancient and Laudable Custom: the Definition and Development of Tenant Right in North-Western England in the Sixteenth Century", *Past & Present* 116 (1), 1987, s. 25-32; S. G. Ellis: "The English state and its frontiers in the British isles, 1300-1600", i Daniel J. Power och Naomi Standen (red.): *Frontiers in question: eurasian borderlands c. 700-1700*, Basingstoke: Macmillan 1999, s. 163f; i södra Frankrike och Katalonien levde under högmedeltiden äldre allodiala småjorðar kvar som knöt samman icke-feodala friheter med "förmågan att försvara sig själv", Blanks: "Mountain Society", s. 185f; i Danmark var under medeltiden självägande och en särskild kategori av bönder med militära funktioner och låga avgifter frekventa i vissa gränsområden och längs viktiga fjorðar, Anders Bøgh: "Bundones Regis. Selvejebøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen", i Agnes S. Arnorsdóttir, Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 117-41.

de växande krigen. För att inte överdriva processen bör vi använda en avgränsande term, förslagsvis regional semi-militarisering. Detta medförde att bönder i samband med flera av periodens stora uppror började ifrågasätta skatter eftersom dessa skulle bidra till det väpnade bönderna nu tvingades utföra själva. Inte sällan lyftes också frågan om adelsståndets legitimitet som krigarstånd. I en del gränsområden kunde privilegier rörande skatter och resursrättigheter utverkas med koppling till gränsvärnet. Efter ca 1500 avtog denna direkta koppling mellan mer eller mindre bondedominerade uppror och militarisering i väst men försköts österut för att återkomma i Östeuropa under tidigmodern tid. Här kombinerades också ofta en kritik mot adeln med krav på skattefriheter för militärt deltagande, men i många fall lyftes frågorna av skilda grupper i upprorsallianser: Tydligt militariserade gränsbefolkningar försvarade sina privilegier, bönder under jordadeln slogs för personlig frihet och förfoganderätt över jorden. Kan vi placera oroligheterna i de dansk-svenska gränsområdena kring 1500-1545 i detta mönster?

Rent kronologiskt ligger de väl till, då det är just vid denna tid som denna typ av oroligheter verkar ha sin tyngdpunkt i mitten av den väst-östliga europeiska axeln. De delade uppenbarligen en del element med det allmänneuropeiska mönstret. Bönder kom med unionskrigen att dras med i militära stridigheter med utskrivningar och uppbåd, och detta medförde på den småländska sidan omfattande förhandlingar och en del oroligheter kring skatter. På den skånska sidan aktiverades ett system med skatteavkortningar. Vid några tillfällen inträffade större fall av regelrätt skattevägran. Åtminstone i Småland fick en större grupp bönder regelrätt skattebefrielse. I början av 1520-talet blev själva beväpningen en fråga. I de större upproren i Småland 1520-1521, Skåne 1523-1525 och i viss mån även Dackeupproret 1542-1543 framhölls rätten till beväpning och skattefriheter, och under unionsstridigheterna hade ofta framhållits att överheten och inte heller adeln uppfyllde sin plikt att värna befolkningen. Både det skånska upproret 1523-1525 och Dackeupproret inbegrep en häftig irritation mot högadeln. Detta hade främst att göra med riks- och privilegiepolitiken, men det förekom även irritation mot rättsotrygghet (delvis pådriven av adeln), och som inte minst klagomålen i Dackeupproret visar en önskan att behålla mer materiella statusrättigheter som fina byggnader och kläden, statusmarkörer som annars ståndseliterna försökte göra exklusiva vid denna tid. Troligen kan den beväpning en del bönder ville vidmakthålla delvis också ses som en sådan statusmarkör.

Tiden kring 1500 kännetecknades i de skandinaviska länderna av att bönderna hade en tvetydig politisk ställning. Sedan mitten av 1400-talet förekom tendenser till ständerrepresentation på herredagar och andra mötesformer, vilket emellertid avbröts i Danmark under 1530-talet. Detta temporära inbrytande av bönderna i det politiska systemet kan troligen kopplas till ståndets ökade militära roll i ett samhälle med en internt splittrad elit, att vissa bondegrupper var förhållandevis ekonomiskt starka, och korrelerade med ökande anspråk på olika former av politiska och juridiska kapaciteter. Samtidigt höll främst bönder under

adeln på att förlora mark gällande en del rättigheter. En liknande utveckling förekom inte minst i Tyskland vid samma tid. Det är ganska klart att en ökad militär roll och beväpning vid denna tid ofta inbegrep idéer om frihet och rätt till deltagande i utformandet av lag och rätt och politiska beslut på många håll i Europa. Ståndsideologin kunde så att säga omvandlas till en bondekrigarideologi, i synnerhet på platser där adeln inte spelade någon större social roll, som i delar av Schweiz.

Även om källorna är svaga förekommer det också tydliga indikationer på att den dansk-svenska gränsbefolkningen vidmakthöll vissa juridiska och politiska kompetenser som inte var så vanliga inne i kärnländerna, något som även förekom på andra håll med tydligt militariserade befolkningar. Som häradsmenigheter kunde de sammansvärja sig för att hantera hotfulla situationer, en metod som också användes vid mobilisering av uppror, och i enstaka fall användes sammansvärjningar för att stadfästa lokala politie-liknande regleringar. Det förefaller också som att bönder i gränsregionen, åtminstone på den småländska sidan, fortsatte att utöva fejder under en längre tid, något som egentligen motarbetades av kronan och adeln. En likhet med de tyska regionerna kring 1500, och med den mer östliga utvecklingen därefter, gäller de motsättningar som rörde olika pålagor kopplade till jordförfogande som länge utspelade sig i gränsregionen. Städjor, förfoganderätt till fästegårdar, änkors besittningsrätt, och flera pålagor var och förblev länge omstridda i dessa trakter.

Vi kan knappast tala om separata grupper bönder-gränsvärnare i dessa oroligheter som i de tidigmoderna östeuropeiska exemplen. De dansk-svenska gränSORoligheterna är såtillvida betydligt mer lika de senmedeltida västeuropeiska upproren. Även den senare utvecklingen påminner mycket om den i t.ex. Frankrike, där lokala gränssprivilegier som låga skatter snart avvecklades, och det motstånd som eventuellt gjordes utgick mer från argument som sedvänja eller fattigdom än att man själva var ansvarig för det egna militära värdet. Detta bör ha sin förklaring i de allmänna militärorganisatoriska förändringar som skedde efterhand under 1500-talet. Kritik mot adelns privilegier utifrån dess bristande militära ansvar kunde ibland lyftas, men nu i rikspolitiska sammanhang. I en del fall kunde också krigsperioder i Sverige då uppbåd användes tillfälligt återuppliva det gamla mönstret med främst långtgående irritation mot skatter, men det ledde inte längre till egentliga uppror, utverkande av privilegier eller liknande. I de danska gränsområdena avvecklades sakta men säkert flera av de tidigare privilegierna och lokala sedvänjorna framemot 1600-talet. Men gränsregionen präglades även framgent av det militära arvet liksom av nya krig och härjningar. Materiella statusmarkörer, en fejdkultur med utbredd beväpning, en rättstradition med t.ex. det s.k. stridsarvet inom bondehushållen, tyder på att den vid denna tid framväxande uppdelningen mellan civilt och militärt inte var helt okomplicerad i gränsregionerna.

MATHIAS CEDERHOLM
FIL. DR, T.F. LEKTOR
HISTORISKA INSTITUTIONEN,
LUNDS UNIVERSITET

ABSTRACT

A questioned Order of Estates – Peasants in arms, privileges and revolts: social and political status in the border region between Denmark and Sweden around 1500.

This article investigates the relation between conceptions of status and processes of militarization of peasants in the medieval and early-modern society. In an initial overview we see how many revolts in western Europe in late Middle Ages were connected to an increased military participation of peasant groups. After 1500 similar processes can be found in the eastern European frontier regions. Economic rights, tax privileges, political and legal competences, a “peasant gentry” status, anti-aristocratic sentiments were issues of status which often were raised. These patterns are also found in the border region between Denmark and Sweden around 1500. The peasantry was drawn into recurrent levies, and tax exemptions developed. In several larger rebellions the issues of the right to carry arms, of taxes/exemptions and anti-aristocracy were central, and several political/legal competences of the peasantry were temporarily strengthened. The tensions regarding status around 1500 could involve material manifestations of status as well. In at least one revolt in the region, also the right to lavish buildings and clothing was defended. In many ways revolts were about status, and military participation could in some contexts increase the status of peasant groups, but we also have to understand status in a broader way.

DANSKE BYBOERS MØDE MED LEJESOLDATER UNDER SYVÅRSKRIGEN

■ IBEN FONNESBERG-SCHMIDT

Pinsedagsaften 1569 blev helligdagsfreden i Roskilde brudt af en ung piges råb om hjælp. Pigen var blevet sendt ud af sin husbond, Mads Smed, for at finde husstandens får, men på gaden blev hun overfaldet af en skotsk lejesoldat, som var indkvarteret i byen sammen med sin fænnike. Det blev startskuddet til nogle voldsomme begivenheder, som udspandt sig i Roskilde over de næste par dage, og som så byens indbyggere i åben konfrontation med de skotske lejesoldater. Sådanne sammenstød sås flere steder under den såkaldte Syvårskrig (1563-70) mellem Danmark og Sverige, hvor den danske konge i vid udstrækning benyttede af sig af udenlandske lejesoldater, som i perioder var indkvarterede hos indbyggerne i de danske købstæder. Det er denne artikels formål at diskutere, hvordan mødet mellem disse to grupper, bysamfundet og det militære kollektiv, formede sig under Syvårskrigen, og hvordan byboerne opfattede de lejesoldater, de skulle have boende i deres by.

I sommeren 1563 havde kong Frederik 2. (1559-88) erklæret krig mod kong Erik 14. (1560-68) af Sverige i et forsøg på at fastslå sin position i Norden og Østersøområdet. I den efterfølgende konflikt stod den svenske konge over for en dansk-lybsk-polsk alliance. Den danske konges hær bestod af adelsrytteriet, udbudte mænd fra by- og bondebefolkningen samt lejesoldater (såvel fodfolk som ryttere), som hovedsageligt kom fra de skotske og tyske lande.¹ I sensommeren 1563 rådede Frederik 2. over godt 25.000 lejetropper, men antallet af lejesoldater varierede gennem krigen, afhængigt af kongens strategi og ikke mindst hans finansielle situation.² Den danske krigsførelse var således fulgt med den fælleseuropæiske mi-

¹ I det følgende har jeg valgt at bruge den noget anakronistiske fællesbetegnelse 'lejesoldat', da den dækker såvel fodfolk som ryttere og alle nationaliteter.

² Frede P. Jensen: *Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570*, København: Den danske historiske forening 1982, s. 73. Kurt Villads Jensen vurderer antallet til ca. 30.000 lejesoldater, Kurt Villads Jensen, Knud J. V. Jespersen, og Gunner Lind: *Danmarks Krigshistorie. Bind 1. 700-1814*, København: Gads Forlag 2008, s. 150. Det store antal hyrede soldater i sommeren 1563 afspejlede kongens håb om en kortvarig krig og var ikke normen i de efterfølgende krigsår. For lejesoldaternes antal, rekruttering og sold, se Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 17 og s. 254; Thomas Riis: *Should Auld Acquaintance Be Forgotten... Scottish-Danish relations c.*

litærteknologiske udvikling i senmiddelalderen og tidlig moderne tid, som så en markant vækst i hærenes størrelser og en udpræget brug af lejesoldater.³

De lejetropper, der i løbet af krigen blev hyret af den danske konges hververe, var indkvarterede i byer og på landet, mens de ventede på at komme i aktion eller blive aftakket.⁴ Indkvarteringerne blev styret fra centralt hold, og soldaterne blev fordelt mellem byerne ud fra byens størrelse og dens afstand til det potentielle indsatsområde; byboerne fik typisk besked på at huse en fænnike eller to.⁵ Mændene kom dog ikke altid alene: ligesom andre steder i Europa medbragte lejetropperne (trods kongelige forbud) ofte koner, kærester og drenge.⁶

Indkvarteringerne var længde varierede fra én nat til flere måneder, og byernes råd fordelte formodentligt soldaterne blandt borgerne efter formue; befalingsmænd placeredes hos rådmænd.⁷ Borgerne fik ofte deres udgifter ved indkvarteringen godtgjort – enten af kongen eller af soldaterne selv. Der var forskellige ordninger, som blandt andet afhang af lejesoldaternes ansættelsesbetingelser, sådan at soldater antaget på månedssold selv skulle dække deres leveomkostninger.⁸

1450-1707, Odense University Studies in History and Social Sciences 114, Odense: Odense University Press 1988, bind 2, s. 99-110, har en oversigt over skotske lejesoldater i dansk tjeneste under Syvårskrigen.

³ For en nyere samlet oversigt over udviklingen i den danske krigsførelse, se Jensen, Jespersen og Lind: *Danmarks Krigshistorie*. Et kort overblik over debatten om 'den militære revolution' fås i Clifford J. Rogers: "The Military Revolution in History and Historiography", i Clifford J. Rogers: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Boulder: Westview Press 1995, s. 1-10.

⁴ Se f.eks. 29. juli 1568, *Kancelliets Brevbøger*, 39 bind, København: Rigsarkivet, 1885-2005, bind 3 s. 360. I andre tilfælde blev lejesoldaterne indkvarterede for at styrke byens forsvare, sådan som det sås i Halmstad i efteråret 1563, Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 77-78.

⁵ Se f.eks. brev af 25. marts 1570, *Kancelliets Brevbøger*, s. 567. En fænnike kunne bestå af op til 500 mand, men havde oftest et par hundrede mand. Af og til ses større mængder: se f.eks. brev af 1. oktober 1563, *Kancelliets Brevbøger*, s. 340.

⁶ Se f.eks. breve af 22. august 1559 og 28. juni 1560, *Kancelliets Brevbøger*, hhv s. 304 og s. 417. Jvfr. også Geoffrey Parker: *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West 1500-1800*, 2. udgave, Cambridge: Cambridge University Press 1996, s. 77-78 og Emil Madsen: "Om Fodfolket i de danske Hære i det 16. Aarhundrede", *Historisk Tidsskrift* 7 (1), 1897-1899, s. 162-215 på s. 178 og s. 184. For en diskussion af disse kvinders vilkår, se Maria Sjöberg: *Kvinnor i fält, 1550-1850*, Hedmora: Gidlunds Forlag, 2008. For et indblik i lejesoldatens liv og entourage, se den unikke og derfor meget brugte dagbog skrevet af en lejesoldat i Tredievårskrigen, formodentligt Peter Hagendorff fra Magdeburg: *Ein Söldnerleben im Dreissigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte*, red. Jan Peters, Berlin: Akademie Verlag 1993; uddrag i Hans Henrik Appel: "Vaagen Mand er Ond At Vække". *Svenskekrigene 1563-1720*, København: Tøjhusmuseet 2002, s. 99-109; kilden er indgående behandlet i Hans Henrik Appel: "Krigshåndværk, gudfrygtighed og den militære disciplin", i Charlotte Appel et al: *Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener*, Ebeltoft: Forlaget Skipperhoved 2002, s. 143-171, særligt s. 159-167.

⁷ Grethe Jacobsen: *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400-1600*, København: Museum Tusulanums Forlag 1995, s. 298.

⁸ Emil Madsen: "Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16de Arhundrede" I-IV, *Militært Tidsskrift* 27-31, 1898-1902, Tillægshæfter, s. 43-44, s. 48 og s. 236.

Indkvarteringerne gav naturligvis nogle byboer mulighed for at sælge varer eller ydelser – hvad de så gjorde på mere eller mindre ærlig vis.⁹ Men overordnet set var det en stor økonomisk og logistisk belastning for byboerne at skulle skaffe de indkvarterede mad og drikke, foder og andre fornødenheder – frembringe råvarer og bruge arbejdskraft på forarbejdning af råvarerne, og på den måde få lagt beslag på hvad der måtte være af resourceoverskud. Og dette foregik vel at mærke i en tid, hvor kravene om bidrag til krigsindsatsen regnede ned over de danske byer, især i Østdanmark nær krigszonen. De skulle sende krigskarler, skibe til færgefart og provianttransport, bådsmand, skippere, tømrere, bartskeerere, øl, heste, penge, brød, havre, kedler, støvler, lædersække og meget andet.¹⁰

Dertil kom de fysiske og sociale problemer ved at skulle dele byens rum med en stor flok bevæbnede, krigserfarne og kampdygtige mænd. Krigsmændene må have domineret byen og dens lyde, når de – ubeskæftigede som de var en stor del af dagen – fordrev tiden med snak, druk, musik og andre forlystelser. De bevarede kilder viser da også, at indkvarteringerne flere gange resulterede i konfrontationer mellem byboer og indkvarterede, sådan som det sås i Roskilde i pinsen 1569.

OPTØJER, OPRØR OG OVERGREB

Roskilde-sagen kendes med en del detaljer, fordi der er bevaret et brev fra byens råd til rigshofmester Peder Oxen (1520-75). Her beskrev rådet de ulykker, som de indkvarterede skotske lejesoldater forårsagede, når de overfaldt byens beboere og chikanerede dem, f.eks. ved at slå deres hunde ihjel. Men klagen drejede sig primært om sagen om Mads Smeds tjenestepige. Efter overfaldet på gaden trak lejesoldaten hende med til sit herberg, hvor han voldtog hende; men derefter fik hun vristet hans kniv fra ham og dræbte ham. Mens dette stod på, hørte Mads Smed fra andre i gaden, hvad der var sket. Han gik ud for at finde hende og tog sin svend og to skotske lejesoldater, som han havde indkvarteret, med. De fandt ikke pigen, men hun kom kort efter løbende hjem og fortalte, hvad der var sket. Næste morgen kom den skotske kaptajn, Alexander Durham, og arresterede pigen og hendes husbond,¹¹ men efter protester fra Mads' hustru og en række borgere blev Mads dog hurtigt sat fri. Så begyndte balladen for alvor: oprørte over drabet på deres krigsfælle ville de skotske lejesoldater ikke lade Mads gå. De troppede op ved byens rådhus med ladte våben og truede med at dræbe ham. Rådet bad nu kongen om hjælp; han reagerede hurtigt og befalede kaptajn Durham at løslade både

⁹ For eksempler på byboernes (og andres) overpriser for de varer, de leverede til lejesoldaterne, se breve af 18. juli 1563 og 20. november 1563, *Kancelliets Brevbøger*, hhv. s. 285 og s. 358; for problemer med at få betaling for de varer, lejesoldaterne købte, se brev af 15. juli 1563, *Kancelliets Brevbøger*, s. 280.

¹⁰ Kravene til byerne under Syvårskrigen kan følges nøje i *Kancelliets Brevbøger*.

¹¹ For Durhams karriere, se Riis: *Should Auld Acquaintance*, bind 2, s. 87 og s. 103.

Illustration 1: En landsknægthore. Tysk træsnit fra omkring 1560 af Martin Weygel (d. før 1578) (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg)

Mads og pigen. Pigen havde kun handlet i nødværge, og hvis hun skulle straffes, var det byens øvrighed, der skulle gøre det, ikke kaptajn Durham, fastslog han.¹²

En anden klage kom fra Odense bys råd i efteråret 1570, kort efter at Syv-årskrigens krigshandlinger var afsluttede. En skotsk lejesoldat, som havde været indkvarteret i Odense i foråret og sommeren 1570,¹³ var blevet aftakket og besluttede sig så for at blive i byen. Han fik borgerskab, så han kunne slå sig ned med sit håndværk, skomageriet, og i november samme år blev han gift med en lokal borgerdatter. Natten efter brylluppet kom tre skotske lejesoldater, som ikke havde været inviteret til festen, og ville overfalde brudeparret. De barrikaderede sig dog i soveværelset, så i stedet gik de skotske soldater efter brudens far. Optøjerne

¹² *Danske Magazin*, 1.-8. rk., København 1745-1995, bind 4:6, s. 318-320.

¹³ Se brev af 25. marts 1570, *Kancelliets Brevbøger*, s. 567.

førte til, at en anden, helt udenforstående odenseaner blev dræbt. De tre skotske soldater blev taget i forvaring af skotterne selv. Byens råd bad nu om rigshofmesterens støtte i sagen; men vi kender ikke sagens videre forløb.¹⁴

Der er mange andre eksempler på de voldsomheder, som lejesoldaterne, individuelt eller kollektivt, forårsagede, gemt i det bevarede kildemateriale. Der er beretninger om seksuelle overgreb, mishandlinger og overfald begået i byerne og på landet af tyske og skotske lejesoldater, som i Ystad i foråret 1569, hvor ritmester Franz Warburg og hans tyske lejesoldater tyranniserede befolkningen og endda gennembankede byfogedens svend, da han forsøgte at stoppe deres overgreb mod en kvinde.¹⁵ Der er beretninger om slagsmål mellem lejesoldater og byboer, som da tyske lejesoldater kom op at slås med nogle af indbyggerne i Helsingør i 1568, og om ballade internt i gruppen af krigskarle, som da den skotske kaptajn Richard Scougall i 1570 stod anklaget for drabet på en anden skotsk lejesoldat, William Straton.¹⁶ Der er også mange beretninger om plyndringer og ødelæggelser, som i Halmstad sidst på året 1563.¹⁷ Det gik især galt, når der manglede forsyninger eller penge til at betale lejesoldaterne. Allerede få måneder inde i krigen havde Frederik 2. store problemer med at skaffe lejesoldaterne sold, og det førte til oprør, f.eks. i Ystad i foråret 1565, hvor tyske lejesoldater fra Georg von Holles regiment på grund af problemer med deres sold tog nogle danske rigsråder, der var sendt ud for at mønstre dem, til fange. Uroen bredte sig til Malmø, hvor tyske lejetropper fra Daniel Rantzaus regiment tog deres officerer til fange og besatte rådhuset.¹⁸

Rygter om sådanne voldsomheder må have spredt sig over hele regionen og have indgydt frygt blandt byboerne – en frygt, der kan have fået yderligere næring ved den foragt, som lejesoldaterne udviste for den lokale øvrighed, f.eks. da tyske lejesoldater 1569 angreb byfogedens svend i Ystad, og da svenske ditto 1569 troppede op med ladte våben foran Roskilde rådhus og truede byboerne.¹⁹

¹⁴ *Danske Magazin* 4:6, s. 318-320; denne sag er også diskuteret af Knud J.V. Jespersen: "Lov og orden – ret og pligt", i E. Ladewig Petersen et al.: *De fede år. Odense 1559-1660*, Odense Bys Historie 2, Odense: Odense Universitetsforlag 1984, s. 188-190.

¹⁵ *Danske Magazin* 4:6, s. 316-318; original i Rigsarkivet, DK: B 44: Danske Kancelli: Indlæg til Registranterne samt henlagte Sager 1534-71; se også Jensen, *Danmarks konflikt*, s. 265-266, note 36.

¹⁶ Allan Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Ringe: Misteltenen 1985, s. 23 og s. 63; Riis: *Should Auld Acquaintance*, s. 107 og s. 109.

¹⁷ Breve af 15. februar 1564 og 5. maj 1564 i Holger Fr. Rørdam (red): *Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især i det 16. Århundrede. Monumenta historiae danicae*, 1. række, bind 1-2, 2. række, bind 1-2, København: G.E.C. Gad 1873, 1875, 1884, 1887, 2. række, bind 1, s. 386 og 391; Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 77-79. For kongens erkendelse af sammenhængen mellem forsyningssituationen og lejesoldaternes plyndringer, se breve af 9. juni og 26. juni 1563, *Kancelliets Brevbøger* henholdsvis s. 264 og s. 274.

¹⁸ Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 135-136; lignende begivenheder sås i Ystad i sommeren 1567 hvor lejesoldater fra Joachim von Platens fænnike fra von Holles regiment gjorde oprør, Jensen: *Danmarks konflikt*, s. 226.

¹⁹ *Danske Magazin* 4:6, s. 317 og s. 319.

Byboernes frygt for lejesoldaters voldspotentiale lyser flere steder ud af materialet, f.eks. af et brev fra Ystads råd af 27. april 1569, som fortæller, at flere af byens indbyggere er flygtet fra deres huse midt om natten på grund af tyske lejesoldaters overgreb.²⁰

ET FREMMED KOLLEKTIV

I de mere detaljerede klageskrivelser fra byerne ses to forskellige måder at referere til lejesoldaterne.

Den ene finder vi i et vidnesbyrd om Odense-sagen fra 1570, som er skrevet af en menig indbygger i byen, brudens far. Han refererer simpelthen til lejesoldaterne som "Skotterne"; han benytter ikke navnet på deres fænnike eller høvedsmand og angiver heller ikke individernes militære rang eller navn, selv om dette kunne have været relevant for brevmodtagerne, og selv om han højst sandsynligt havde nogle af disse oplysninger. For ham var de simpelthen "Skotterne", og der etableres en kontrast mellem byens indbyggere, som enten nævnes ved navn eller karakteriseres som "fattige mænd" eller "dannemænd", og lejesoldaterne, som fremstilles som en samlet, distinkt gruppe, et fremmed kollektiv.

At denne menigmand valgte at kalde lejesoldaterne "Skotterne" behøver ikke at betyde, at han tillagde dét, at de havde en anden nationalitet og et andet sprog, synderlig stor betydning. Indbyggerne i de danske byer i 1500-tallet var vant til indvandrere. Der var især mange tyske håndværkere og købmænd, men der sås også mange skotter. De største skottekolonier fandtes i de store handelsbyer ved Øresund, nemlig Helsingør, Malmø og København, men skotske indvandrere fandtes også – i mere begrænset antal – i mange andre danske købstæder, herunder Odense. De kan følges i det danske købstadsmateriale allerede fra før år 1500, og mange af dem besad velansete erhverv som købmænd, lærde og håndværkere og kunne altså ses i bybilledet.²¹

Det ser da ikke ud til at have gjort den store forskel for byboerne, om det krigsfolk, der kom til byen, var danske eller udenlandske. Da Helsingørs råd i sommeren 1563 ville forberede byens indbyggere på det store rykind af krigsfolk, der snart ville komme til byen, talte man indledningsvist om krigsfolk "baade her wdj riigit hiemme och en part wdenlenndiske", men i resten af indførelsen blev de to grupper slået sammen og blot kaldt det "fremmid folch".²²

De udenlandske lejesoldater, som byerne skulle have indkvarteret under Syv-årskrigen, var fremmede for byboerne blandt andet i den forstand, at de ikke – som det ellers var praksis – kunne identificeres familiemæssigt eller geografisk (som

²⁰ *Danske Magazin* 4:6, s. 317 (Ystad), se også her s. 323 (Odense).

²¹ Riis: *Should Auld Acquaintance*, bind 2, s. 258-259 og s. 271-272; Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, s. 20-37.

²² Karen Hjorth og Erik Kroman (red.): *Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565. Rådstueprotokol og bytingbog*, København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1981, s. 291-292.

Illustration 2: En lejesoldat omfavner en ung kvinde. Tysk radering af Daniel Hopfer (1470-1536) (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg)

søn af den og den, fra den eller den by eller det eller det herred).²³ De kom naturligvis heller ikke med et skudsmål, sådan som tilflyttere gjorde.²⁴ De stod på den måde uden for det sociale kontrolsystem, hvor ry, ære og anseelse var de elementer, der både bandt samfundet sammen og holdt samfundets medlemmer i skak.²⁵

Lejesoldaterne udgjorde et kollektiv, som var distinkt fra bysamfundet blandt andet ved dets retslige system: krigsfolket stod uden for lokal ret og skulle følge de krigsartikler, der var udstedt af krigsherren. Under Syvårskrigen havde man Frederik 2.s krigsordinans af december 1564, som gjaldt hele krigsfolket, både udskrevne og lejede (dog ikke rytteriet).²⁶ Byernes råd erkendte, at lejesoldaterne retsligt set tilhørte et lukket kollektiv uden for deres rækkevidde,²⁷ men der var samtidig en forståelse af, at byens øvrighed ikke var ganske afmægtig, for man kunne gå til kongen, der som krigsherre og køber af lejesoldaternes ydelser havde indflydelse over tropperne. Derfor ser vi en række klageskrivelser (f.eks. de omtalte breve fra Roskilde 1569 og Odense 1570), hvor byrådene anmodede kongen om at sørge for, at de militære retssystemer straffede de overgrebsmænd, der huserede i deres by.

Den anden måde at referere til lejesoldaterne på ses netop i sådanne klagebreve fra byernes råd. Her blev nemlig typisk brugt en række militære titler – i et brev fra Ystad tales der om en ritmester blandt de tyske lejesoldater, mens brevet fra Odense råd nævner en skotsk “captain”, en profos og så videre. Roskildes råd valgte i deres brev en mellemform, hvor man til dels refererede til byens indkvarterede lejesoldater med samlebetegnelsen “thisse Skotther”, men også viste en forståelse af kollektivets organisation ved at bruge et par militære titler.²⁸ Byrådenes måde at referere til lejesoldaterne afspejler altså, at flere byers rådmænd og borgmestre havde indsigt i den militære organisation: det var dem, der forhandlede med lederne af de indkvarterede soldater; de havde som nævnt disse ledere indkvarteret – og så havde nogle af dem måske selv været tvunget ud i udbud.

²³ Bymaterialet bugner af eksempler på denne identifikationspraksis; se f.eks. *Helsingør Stadsbog*, s.a. 1559, s. 75, 86 og 88 samt s.a. 1562, s. 143.

²⁴ Materialet fra byerne rummer utallige eksempler på skudsmåls brug og betydning; se f.eks. *Helsingør Stadsbog*, s.a. 1554, s. 19; s.a. 1563, s. 303-304; og s. a. 1564, s. 393; og Erik Kroman (red): *Ribe Rådssuedombøger 1527-1576 og 1580-1599*, København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1974, s. 167 (s.a. 1587).

²⁵ Se f.eks. Erling Sandmo: “Æren og æreskrænkelsen”, i Kåre Tønnesson: *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850*, Oslo: Avdeling for historie, Universitetet i Oslo og Den norske historiske forening 1994, s. 81-86.

²⁶ Krigsartikler af 11. december 1564, i V. A. Secher (red): *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve*, 6 bind, København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1887-1918, bind 1, s. 260-274. Se diskussionen af disse artikler i Jeppe Büchert Netterstrøms artikel i dette bind og i Appel: “Krigshåndværk, gudfrygtighed”, s. 152.

²⁷ Se f.eks. *Danske Magazin* 4:6, s. 317, l. 25-26 (Ystad).

²⁸ Se brevene fra Ystads, Odenses og Roskildes råd i *Danske Magazin* 4:6, hhv. s. 316-318, s. 321-322 og s. 318-320.

I 1500-tallet rådede kongen ikke over en stående hær, men måtte sammensætte sin styrke, når behovet opstod.²⁹ Resultatet var, at krigsfolket i 1500-tallet var en stor og kompleks gruppe, som deltog i krigen på meget forskellige betingelser: der var nationale udbudte tropper fra land og by, hvor mændene tjente midlertidigt; der var rigets adelstropper; og så var der lejesoldaterne, hvoraf nogle havde det militære som fast erhverv, mens andre kun tog midlertidig tjeneste som lejesoldat, drevet af økonomisk nødvendighed eller eventyrlyst.³⁰ Den sociale arbejdsdeling, som Gunner Lind diskuterer i indledningsartiklen i dette nummer, havde således på denne tid en meget midlertidig karakter.

Byerne havde altså pligt til at stille mænd til rigets hær og flåde. Centraladministrationen specificerede, hvor mange mænd hver by skulle stille, og hvornår og med hvilket udstyr de skulle møde. Under Syvårskrigen skulle Roskilde f.eks. stille mænd fire gange, med mellem 10 og 30 mand per gang; Odense skulle også stille mænd fire gange, men med mellem 40 og 50 mand.³¹

Men skønt der af og til i kildematerialet kan spores en vis stolthed hos købstadsfolkene over deres militære indsats, som f.eks. i visen *Kong Hans og Sten Sture* om erobringen af Stockholm,³² var der generelt stor modvilje mod at komme i udbud (og dermed forlade familie og næringsvej og risikere liv og førlighed).³³ Derfor blev det meget almindeligt at borgerne, individuelt eller kollektivt gennem magistraten, hyrede lokale mænd til at tage ud, og mange af de mænd, der blev sendt af sted, var således fattige svende eller i nogle tilfælde halv-kriminelle, som fik eftergivet deres straf mod at tage ud.³⁴ Det medvirkede så yderligere til, at

²⁹ Permanente regimenter blev oprettet i Danmark i 1614-1615, Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*, Odense: Odense Universitetsforlag 1994, s. 39.

³⁰ For 'midlertidige' lejesoldater, se John R. Hale: *War and Society in Renaissance Europe 1450-1620*, 2. udgave, Stroud: Sutton Publishing 1998, s. 138. For senere hvervede soldaters motiver, se Carsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, København: Museum Tusculanum, s. 120-123. For adelstropperne, se Gunner Lind: "Den danske adel og den militære revolution", i Per Ingesman og Jens Villiam Jensen: *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus: Århus Universitetsforlag 2001, s. 576-603.

³¹ For de danske byers militære forpligtelser, se Iben Fonnesberg-Schmidt: "Købstædernes militære ydelser før 1570", i Søren Bitsch Christensen: *Renæssancens befæstede byer*, Århus: Århus Universitetsforlag 2011, s. 99-145.

³² Hakon Grüner-Nielsen (red): *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630*, 7 bind, København: Gyldendalske Boghandel 1912-1930, bind 1, nr. 1, vers 42, s. 11.

³³ I nogle tilfælde overfaldt byboer de rådmænd, der udskrev dem: se f.eks. brev af 22. marts 1567, *Kancelliets Brevbøger*, s. 167.

³⁴ Se f.eks. sagen om Niels Lauritsen Woghals [Vovehals] fra Ribe i 1568, *Ribe Rådstuedombøger*, s. 99-100.

krigstjeneste ikke nød stor prestige blandt byboerne.³⁵ For at sikre såvel kvalitet som (rettidigt) fremmøde af byernes kontingenter begyndte centralmagten i 1500-tallet at kræve, at byens udbud blev ledet af et eller flere rådsmedlemmer.³⁶

Byernes militære forpligtelser betød, at selv om de indkvarterede lejesoldater for byboerne udgjorde et fremmed kollektiv, var der nogle byboer – nemlig dele af rådmandseliten og nogle af de fattigere indbyggere, som selv havde været sendt ud i rigets tjeneste, måske endda for ganske nylig – som havde indsigt i og kendskab til dette kollektivs opbygning. Social status og personlige erfaringer og relationer influerede således på den måde, hvorpå man opfattede og refererede til lejesoldaterne.

“... DE HANDLEDE SÅ UBLUELIGT OG UKRISTELIGT MED HENDE ...”

Det er slående, at der i byernes klageskrivelser var særligt fokus på de seksualforbrydelser, som lejetropperne begik mod lokale kvinder. Sådanne sager blev refereret med mange detaljer, mens voldsepisoder fik mindre opmærksomhed – ja, af og til fik manddrab bare en enkelt linje.³⁷ Det afspejler formodentligt både retslige og sociale forhold. Når det i Roskilde råds brev om angrebet på Mads Smeds tjenestepige blev understreget, at pigen højlydt havde gjort modstand og havde anklaget voldtægtsmanden ved første lejlighed, var det formodentligt for at få

³⁵ Det ændredes dog i 1600-tallet, hvor det militære efter borgervæbningernes reorganisation nød større prestige hos borgerne. Se Søren Bitsch Christensen: “De væbnede borgere – borgervæbningerne fra 1536 til 1660”, i Søren Bitsch Christensen: *Renæssancens befæstede byer*, Århus: Århus Universitetsforlag 2011, s. 147-196. Samtidigt begyndte militærfaglig litteratur at vinde indpas hos en bredere del af det stadigt mere selvbevidste borgerskab, Gunner Lind: “Kong Frederik og Muremester Sørensen. Den ældste danske militærfaglige litteratur og dens publikum”, *Fund og Forskning* 34, 1995, s. 7-34, og John T. Lauridsen: “Borgerkultur i 1500- og 1600-tallet”, i John T. Lauridsen: *Krig, købmænd og kongemagt – og andre 1600-tals studier*, København: Museum Tusculanums Forlag 1999, s. 57-70.

³⁶ Der var store problemer med deserteringer og manglende fremmøde: I 1569 havde kongen således udskrevet knap 800 mænd af købstæderne, men mere end halvdelen, 452, mødte simpelthen ikke op, P.V. Jacobsen: “Bidrag til Kundskab om de danske Købstæders Borgervæbning og Deeltagelse i Krigsvæsenet i en Deel af det 16de Aarhundrede”, *Nyt Historisk Tidsskrift* 1, 1847, s. 129-236 på s. 181-182; se også breve af 15. marts 1564, *Kancelliets Brevbøger*, s. 402-403, og 29. april 1566, *Kancelliets Brevbøger*, s. 42. For kongelige forsøg på reducere deserteringer og udeblivelser, se krigsartiklerne af 1564, *Corpus Constitutionum*, bind 1, s. 260-274, og breve af 7. maj 1567 og 27. marts 1570, *Kancelliets Brevbøger*, hhv. s. 195 og s. 567.

³⁷ Se sagen fra Odense i 1570: *Danske Magazin* 4:6, s. 321.

etableret, at der retligt set var tale om voldtægt.³⁸ Der blev også gjort meget ud af at forklare, at tjenestepigen var ude i sin husbonds ærinde og altså var en ærbar pige, som ikke strejfede rundt i gaderne om aftenen som en skøge. Noget lignende ses i Ystads råds brev fra 1569, hvor et af ofrene blev karakteriseret som en kvinde, der "all sinn dage haffuir hollditt sig erligenn och well och weritt wberøgtidtt", mens en anden kaldes en "dannekvinde".³⁹ Denne understregning af kvindernes ærbarhed var måske endnu et forsøg på at fastslå, at samkvemmet ikke var sket med kvindernes samtykke. Men det er også meget muligt, at den afspejler en opfattelse i byerne af, at alvorligheden i voldtægtssager afhæng af kvindens livsførelse og moral. En sådan sondring fandtes ikke i gældende lov i 1569, men blev indført med ægteskabsordinansen af 1582, blot 13 år senere, vel netop fordi det i de år var den almindeligt udbredte opfattelse.⁴⁰ Under alle omstændigheder repræsenterede voldtægterne i datidens samfund et særligt groft norm- (og lov-)brud, for ud over de fysiske og psykiske implikationer krænkede de også den pågældende kvindes (og families) ære, som netop i høj grad handlede om hendes seksuelle moral og integritet.⁴¹

Klagebrevens beskrivelser viser, at brevskrIVERne så lejesoldaternes seksuelle adfærd som anderledes og usædvanligt voldsom. Ystads råd skrev således om et af de seksuelle overgreb, at soldaterne havde "handlitt saa wblueligenn och wchresteligen mett hinde etc., ydermere enn wy till nogenn god mand schriffue torffue".⁴² De blev altså forbundet med en særdeles aggressiv seksualitet, og med

³⁸ Jacobsen: *Kvinder, køn og købstadslovgivning*, s. 130, og Helle Møller Sigh: "Seksuelle forbrydelser og skyld. Kanonisk rets indflydelse på konstruktionen af det kvindelige og det mandlige i de danske landskabslove", *Historisk Tidsskrift* 111 (2), 2010, s. 289-336 (tak til Nina Koefoed for diskussion af dette). Roskilde råds beskrivelse af, at pigen var blevet slået "blaa og blodigh", *Danske Magazin* 4:6, s. 319, minder om bestemmelserne i gårdsretterne, som fastslog, at kvinden skulle have spor, "blåt kød", af volden, se Erik af Pommerns gårdsret, § 12 i L.A. Kolderup-Rosenvinge (red): *Samling af gamle danske Love*, 5 bind, København: Gyldendal 1821-1827, bind 5, s. 31, og Frederik II's gårdsret af 1562, § 15 *Corpus constitutionem*, bind 1, s. 189, og foregriber de krav, der formuleredes i Christian 5.s Danske Lov af 1683.

³⁹ Se *Danske Magazin* 4:6, s. 317, l. 10 og l. 34.

⁴⁰ Ægteskabsordinansen af 1582, § IV:6, *Corpus constitutionem*, bind 2, s. 285.

⁴¹ Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense: Odense Universitetsforlag 1999, s. 160. Om ære som henholdsvis retsligt og socialt begreb i det danske samfund i 1500-tallet, se Sandmo: "Æren", og Chr. L.E. Stemann: *Den danske retshistorie indtil Christian V.'s Lov*, København: Gyldendalske Boghandel 1871, s. 686-692. For en diskussion og applikation heraf, se Pernille Ulla Knudsen: "Sørg for at bevare dit gode rygte. Studier i Helsingørs tingbøger 1549-88", *Siden Saxo* 13 (2), 1996, s. 2-11, og, for en senere periode, Appel: *Tinget, magten og æren*, s. 499-532, samt Tyge Krogh: "Bødlens og natmandens uærlighed", *Historisk tidsskrift* 94 (1) 1994, s. 30-57. En oversigt over den righoldige internationale litteratur om dette fås f.eks. i Elizabeth S. Cohen: "Honor and Gender in the Streets of Early Modern Rome", *Journal of Interdisciplinary History* 22 (4), 1992, s. 597-625.

⁴² *Danske Magazin* 4:6, s. 317, l. 12-13.

deres overgreb angreb de nogle af de centrale værdier og idéer, som holdt samfundet sammen.

“... MED HORER OG GAVTYVE LYSTIGT DRIKKE..”

En anden seksualisering af lejesoldaterne fokuserede på deres omgang med prostituerede. Det ses f.eks. i skuespillet *Kort Vending*, skrevet som en skolekomedie omkring 1570 af Hans Christensen Sthen (ca. 1540-1610), rektor og kapellan i Helsingør (1566-74). Sthen skildrer her en række figurer, som repræsenterer forskellige erhverv og sociale positioner, og som præsenterer sig selv i to monologer. Skuespillet er inspireret af det tyske digt *Bald-anderst* af Hans Sachs (1494-1576) og trækker på det udbredte Dødedans-motiv, men figurerne monologer – og dermed personkarakteristikkerne – menes at være originale.⁴³

En af Sthens figurer er en tysk lejesoldat. I sin første monolog lader Sthen ham erklære, at han vil

“... drikke og spille
med mine øvrige svirebrødre,
med horer og gavtyve lystigt drikke
så længe jeg har penge at spille klink med...”⁴⁴

I Sthens fremstilling plejer lejesoldater altså omgang med løbsagtige kvinder, og hertil kommer så to andre elementer, druk og spil, som også er centrale i Sthens karakteristik. Sthen lader således sin krigsmands afskedssalut være et kort, sorgløst og fandenivoldsk udråb: “Lad fare, lad fare! ... jeg vil endnu svire med frisk mod”.⁴⁵

⁴³ Jens Aage Doctor: “Efterskrift”, i Jens Aage Doctor (red): *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, København: Munksgaard 1972, s. 138-173 på s. 138-139, s. 143-153 og s. 173; stykket er også indgående diskuteret i Bjørn Poulsen: “Samfundet set af en 1500-tals borger. Om typer og social mobilitet i Hans Christensen Sthens “Kort Vending””, i Claus Bjørn og Benedicte Fonnesbech-Wulff: *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Tilegnet Karl-Erik Frandsen*, Ebeltoft: Forlaget Skipperhoved 2000, s. 123-139, særligt s. 123-126.

⁴⁴ Jens Aage Doctor (red): *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, København: Munksgaard 1972, l. 473-476, oversat s. 119. Sthen lader ham også sige, at han har forbandet folk “med pest og syfilis”, hvilket muligvis også har haft seksuelle konnotationer for publikum; Peder Palladius forbandt i hvert fald smitten med skørlevned, i Lis Jacobsen (red): *Peder Palladius’ Danske Skifter*, 5 bind, København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund 1911-1926, bind 5, s. 140-141. For datidens forståelse af forbindelsen mellem prostitution og syfilis, se teksten til denne artikels illustration 1 og John R. Hale: “The Soldier in Germanic Graphic Art of the Renaissance”, *Journal of Interdisciplinary History* 17 (1), 1986, s. 85-114 på s. 103; se også diskussionerne i Hugo Matthiesen: *De Kagstrøgne. Et blad af prostitutionens historie i Danmark*, København: Gyldendalske Boghandel 1919, s. 28-47, og Rikke Ilsted Kristiansen: “Pokker og fransoser. Et kulturhistorisk blik på syfilis i 1500-1600-tallets Danmark”, *Bibliotek for Læger* 196(1) 2004, s. 29-46, særligt s. 38-40.

⁴⁵ *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, l. 2280, oversat s. 119. Se også Kort Vending's kommentar til krigsmændens levned, *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, l. 505-510.

De samme temaer findes – som blandt andre John R. Hale har vist – i en række afbildninger af især tyske og schweiziske lejesoldater, der blev fremstillet i 1500-tallet af kunstnere som Albrecht Dürer (1471-1528), Hans Baldung (1484-1545) og brødrene Hans Sebald Beham (1500-50) og Barthel Beham (1502-40), og som viser (ofte i allegorisk form) en række aspekter af lejesoldatens liv. Afbildningernes eksistens og ikke mindst de valgte medier (f.eks. træsnit og graveringer, hvoraf der hurtigt kunne trykkes mange eksemplarer) afspejler, at der var en udbredt fascination af lejesoldaterne i Nordeuropa gennem størstedelen af 1500-tallet, omend karakteristikkene blev mere og mere negative, som århundredet skred frem.⁴⁶ Særligt i første halvdel af perioden var de dog lavet af mænd, der sympatiserede med eller selv var del af lejesoldaternes verden, og de har derfor typisk en drillende, satirisk karakter. I disse afbildninger vises lejesoldaterne ofte som prostitueredes konsorter og kunder, som i et træsnit af Urs Graf (ca. 1485-1529), hvor to lejesoldater gør sig til foran en prostitueret, mens Døden lurker i et træ bag dem.⁴⁷ De prostituerede, som fulgte med lejesoldathærene, var også genstand for opmærksomhed, f.eks. i Niklaus Manuel Deutschs (ca. 1484-1530) værker og i et træsnit af Martin Weygel (d. før 1578) fra omkring 1560, som netop havde titlen "Landsknægtshoren" (illustration 1); Weygels træsnit var ledsaget af teksten: "Hvis du ikke er til overflod og druk, ja, så vil jeg ikke følge dig; hvis jeg bliver hos dig, får du fransosen [syfilis], og du ville ønske, at du var blevet hjemme og aldrig draget ud".⁴⁸ Andre steder ses lejesoldaterne som forførere af mere ærbare piger; et eksempel er Daniel Hopfers (1470-1536) radering, som viser en lejesoldat, der omfavner en ung pige under et træ med fristende æbler; han er slangen for hendes Eva i Edens have (illustration 2).⁴⁹ Man finder også fremstillinger af lejesoldaternes spil og druk, som når Urs Graf i en graving lader motiverne på en fanebærers fane være en vinflaske, terninger og et spil kort.⁵⁰

I såvel disse nordeuropæiske afbildninger som den danske skolekomedie associeres lejesoldater altså med skørlevned, druk og spil. Det var naturligvis karikaturer, men karikaturer afslører netop nogle alment udbredte opfattelser i samfundet. Repræsentationerne tyder altså på, at mange lejesoldater brugte en pæn del af deres tid på at hore, drikke, og spille. Og med en sådan adfærd ville de komme i karambolage med nogle af de normer, som i hvert fald influerede nogle af by-

⁴⁶ Hale: "The Soldier", s. 86-111.

⁴⁷ Se illustrationen i Keith Moxey: *Peasants, Warriors and Wives. Popular Imagery in the Reformation*, Chicago: University of Chicago Press 1989, s. 86.

⁴⁸ Se også Andrew Morrall: "Soldiers and Gypsies: Outsiders and Their Families in Early Sixteenth Century German Art", i Pia F. Cuneo, *Artful Armies, Beautiful Battles. Art and Warfare in Early Modern Europe*, Leiden: Brill, 2001, s. 159-180, på s. 161; Malcolm Jones: "Folklore Motifs in Late Medieval Art III: Erotic Animal Imagery", *Folklore* 102(2), 1991, s. 192-219

⁴⁹ Se også Hale: "The Soldier", s. 106.

⁵⁰ Hale: "The Soldier", s. 92-93; illustration i John K Rowlands (red): *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts*, Amsterdam: Van Gendt & co., 1977, nr. 25, s. 26.

boerne, og som vi kan få et indblik i ved at se på den måde, byernes styrende elite håndterede lokale sager på.

I denne periode, som senere populært er blevet kaldt "den store nordiske rus", blev lejesoldaternes drikkeri formodentligt ikke mødt med den store fordømmelse, selv om visse kirkelige ledere som biskop Niels Palladius (ca. 1510-60) rasede mod alkoholens onder.⁵¹ Dog kan vi se, at nogle af alkoholindtagets følger var ildesete. Umådeholdent drikkeri og "uhøvisk levned" kunne karakteriseres som "ond husholdning" og føre til forvisning, som Peter Skrædder og hans hustru erfarede, da de i 1562 blev forvist fra Helsingør på grund af "ond hussholdning mett drich och fraadtzery, suergen, banden och slig anden wtilbørlighed".⁵²

Noget ganske andet var lejesoldaternes omgang med løsagtige kvinder. Her er det overordnede billede, at holdningen til disse kvinder skærpedes i løbet af 1500-tallet, blandt andet under indflydelse af reformationen og Luthers skrifter. Der ses en gradvis intensivering i fordømmelsen og forfølgelsen af sådanne kvinder,⁵³ som blev udfoldet i 1570'erne, hvor Frederik 2. pålagde øvrigheden i Helsingør (og andre byer, som måtte bruge beføjelsen) at slå hårdt ned på prostituerede, som skulle indfanges, kagstryges og så forvises fra byen. Ved gentagne forseelser skulle de druknes.⁵⁴

Den generelle holdning i senmiddelalderen og ind i 1500-tallet synes at have været, at prostituerede blev tålt, men dog skulle holdes adskilt fra det gode selskab. Det afspejlede sig i nogle af de tiltag, der kom fra centralt hold, og som kan følges i byerne. Løsagtige kvinder skulle f.eks. bære særlige identitetsmarkører i deres dragt, så de kunne skelnes fra "erligt Følck". Det blev først fastlagt ved kongelige forordninger (1496 og 1522), men i midten af 1500-tallet kom der så lokale tiltag, som da Aalborgs råd 1556 fastlagde nogle dragtregler for prostituerede,

⁵¹ Se hans skrift fra 1556 mod drukkenskab, Carl S. Petersen (red): *Niels Palladius. Om drukken-skab*, København: Forening for Boghaandværk 1907; se også Martin Schwarz Lausten: *Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60*, Kirkehistoriske Studier II:27 1968

⁵² *Helsingør Stadsbog*, s.a. 1562, s. 168-169. Der er mange andre eksempler fra Helsingør, herunder endnu to fra 1562, *Helsingør Stadsbog*, s. 192 og to fra 1563, *Helsingør Stadsbog*, s. 248 og s. 290. Se også Knudsen: "Sørg for at bevare dit gode rygte", s. 8. Sådanne forseelser kunne også føre til eksklusion fra et andet centralt fællesskab, lavet, *Helsingør Stadsbog*, s.a. 1562, s. 165.

⁵³ For udviklingerne i holdningen til prostituerede, lovgivningen om andre sædelighedsforhold og mistænkeliggørelsen af ugifte kvinder, se Matthiesen: *De kagstrøgne*, f.eks. s. 65-80 og s. 81-92 og Jacobsen: *Kvinder, køn, og købstadslovgivning*, blandt andre s. 129-132 og s. 214-217.

⁵⁴ Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 44-6 og s. 66. Breve af 13.-14. juli 1574, *Corpus constitutionum*, bind 1, s. 590-591. Jeg vil ikke her diskutere, hvorvidt det sene 1500-tals sædelighedslovgivning kan bidrage til den nu klassiske diskussion om en statslig disciplineringsproces eller en civilisationsproces (f.eks. i Elias'k forstand) især i 1600-tallet; her skal blot understreges kompleksiteten og de lokale forskelle i den langt fra lineære udvikling samt at en del af drivkraften i udviklingen tilsyneladende kom fra byernes øvrigheder, se Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 93-94.

hvilket viser den lokale brug af identitetsmarkører – og at prostituerede stadig blev tålt i byen.⁵⁵ De prostituerede skulle også holdes fysisk adskilt fra øvrige byboere: forordningen af 1522 bestemte således, at løsagtige kvinder “ey skulle boo oc bygge i Gaderne oc Stræder hoss anditt gott erligt Folck”.⁵⁶ Og noget tyder på, at det rent faktisk forholdt sig sådan, hvad enten det nu skyldtes love, det lokale råds påbud eller centrifugale sociale og økonomiske dynamikker: i København var det i begyndelsen af 1500-tallet det område, der kaldtes Rosengården, tæt ved bymurene, som var befolket af de prostituerede og andre sociale *outcasts* som rakkerne og bøddlen; i Helsingør boede denne gruppe i midten af 1500-tallet tilsyneladende i byens nordvestlige ende.⁵⁷

Der var betydelige lokale forskelle i byernes øvrigheds tilgang til prostituerede.⁵⁸ I sin visitatsbog kunne Peder Palladius (1503-60), biskop over Sjællands stift og Niels' storebror, således meddele, at løsagtige kvinder blev straffet ved kagen i København, Kalundborg og i Kulhuset i Roskilde, mens byfogeder andre steder beskyttede sådanne “skarns qvinder”.⁵⁹ På grund af byens velbevarede arkiv ved vi særligt meget om forholdene i Helsingør, og her ser vi, at byens øvrighed i 1560'erne begyndte at slå hårdt ned på løsagtighed og anden usædelighed. I 1562 forviste byen således Johanne Sørensdatter, som nok var en kendt prostitueret og i hvert fald gik under navnet “den ferske groppenbrad [grydesteg]”. Hun havde boet hos Jens Drager, som ved samme lejlighed måtte love, at han i fremtiden ikke ville huse “løse eller skørske quindfolch”.⁶⁰ Der er mange andre eksempler fra Helsingør i 1560'erne, men byen var sikkert ikke ganske typisk for de danske byer på dette område, blandt andet på grund af sin status som international handels- og havneby. Københavns bystyre fulgte tilsyneladende ikke konsekvent en hård

⁵⁵ Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 26; Christian 2.s verdslige lov af 1522 §66, *Samling af gamle danske Love*, bind 4, s. 108; denne sidste blev dog ophævet allerede året efter; D.H. Wulff: “Magistratsvedtægter for Aalborg fra Midten af det sextende Aarhundrede”, *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, 1. rk., 2. bd. 1868-69, s. 113-166 på s. 145. For den lignende lovgivning i det øvrige Europa og dens kontekst, se f.eks. Kathy Stuart: *Defiled Trades and Social Outcasts. Honor and Ritual Pollution in Early Modern Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 29-30.

⁵⁶ Christian 2.s verdslige lov af 1522 §66, *Samling af gamle danske Love*, bind 4, s. 108

⁵⁷ Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 25-27; se også Knudsen: “Sørg for at bevare dit gode rygte”, s. 8.

⁵⁸ Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 65-66.

⁵⁹ *Peder Palladius' Danske Skifter*, bind 5, s. 140 og s. 142.

⁶⁰ *Helsingør Stadsbog*, s. 149. Der er flere andre sager om løsagtighed fra Helsingør i disse år, se *Helsingør Stadsbog*, s. 130, s. 159 og s. 165 (alle 1562); samt s. 387 (1564). Se Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 92-100; Kenno Pedersen: *Stadens døtre. Træk af prostitutionens historie i Helsingør*, Helsingør: Nordisk Forlag 1989, samt Pernille Ulla Knudsen: “Lokalmyndighedernes håndtering af løsgængere i Helsingør 1549-1588”, *Årsskrift for Politihistorisk Selskab* 1997, pp. 5-33, og i Henrik Stevnsborg og Ditlev Tamm: *Med lov skal land bygges II. Retshistoriske afhandlinger*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1997.

kurs; i hvert fald ser vi, at Frederik 2. i 1582 formanede byens råd til at tage sager om løssagtighed mere alvorligt.⁶¹

På trods af lokale variationer er billedet, at løssagtige kvinder i 1500-tallet blev stigmatiseret og, i stigende grad, udstødt og kriminaliseret. Ærlige byboere ville ikke associeres med løssagtighed,⁶² og når lejesoldater i det danske rige under Syvårskrigen omgikkes med løssagtige kvinder, sådan som f.eks. Sthens skuespil antyder, brød de således de normer og opfattelser, som dominerede den økonomisk og socialt bedrestillede del af bybefolkningen, og som lå bag byrådenes forsøg på at kontrollere og disciplinere byboerne.

“MED GODE KLÆDER VIL JEG SMYKKE MIG”

Endnu et vigtigt tema i *Kort Vending's* fremstilling af lejesoldaten var hans klædedragt. Sthen lader krigsmanden erklære, at: “Med gode klæder vil jeg smykke mig”, og da hans lykke er vendt, klager han straks: “Her er borte både frakke og kåbe...”.⁶³

Også her slår den danske fremstilling en tone an, som genfindes i den forestilling, der

Schrambanns.

Ich pin genent Valtein Schrambanns.
In Dennmarck wert ich mich des mans.
In dem Wirghawß auff dem vmlatz.
Lig ich noch tag vnd nacht im bag.
Vnd welcher mich vnlustig macht.
Der muß bald liefften mit ein Schlacht.

Illustration: 3 En tysk lejesoldat. Tysk træsnit fra omkring 1540 af Erhard Schön (1491-1542) (efter Keith Moxey: *Peasants, Warriors and Wives. Popular Imagery in the Reformation*, Chicago: University of Chicago Press 1989, s. 92). Schön lader soldaten præsentere sig selv således: “Jeg bliver kaldt Valentin Arfjæs, i Danmark har jeg ført mig frem; på kroen og i lejren turer jeg nat og dag; den, som generer mig, må straks stille op til slag”.

⁶¹ Brev af 6. april 1582, *Corpus constitutionum*, bind 2, s. 257.

⁶² Dette billede støttes af lavsskræernes bestemmelser, se Matthiesen: *De kagstrøgne*, s. 25 og s. 115, note 110.

⁶³ *Hans Christensen Sthen. Kort Vending*, l. 481 og l. 2259, oversat hhv. s. 119 og s. 131.

var blevet konstrueret i Nordeuropa og f.eks. formidledes af tyske og schweiziske kunstnere. Deres afbildninger af lejesoldater i 1500-tallet viser, at de typisk klædte sig særdeles flamboyant (og om muligt luksuriøst) og imiterede den højeste adels mode. Et satirisk træsnit fra omkring 1540 af *Erhard Schön* (1491-1542) fra Nürnberg (illustration 3) kan tjene som eksempel. Her viser Schön en tysk lejesoldat, som i øvrigt erklærer, at han har tjent i Danmark. På hovedet har han, kækt på sned, en stor fjerprydet hat, som skulle efterligne ridderens hjelmbusk, og han er iklædt en rigt broderet overdel med voluminøse ærmer, hoser med prominent skamkapsel og opskårne spalter, som afslørede andre, måske kostbare stoffer indenunder – ganske som det på denne tid var typisk for nordeuropæiske lejesoldater.⁶⁴ Der er andre kilder, der viser, at de lejesoldater, der i årtierne i 1500-tallets midte kom til Danmark, troppede op i ekstravagante og udfordrende klæder. I 1555 havde Andreas Musculus (1514-88), biskop i Frankfurt og ivrig luthersk propagandist, forfattet en moralsk opsang om tidens buksemode, pludderbukserne, som de lokale mænd kopierede fra lejesoldaterne, og denne tekst udgav biskop Peder Palladius allerede et halvt års tid senere i en dansk oversættelse, *Om hosedjævlen*. Musculus' tekst var efter Palladius' mening relevant for den danske befolkning, for, som han skrev, "den hosedjævels ild brænder allerede mange steder her i Danmarks rige og tændes op jo mere og mere, siden landsknægtene ... var her i København ...".⁶⁵ Der var to problemer med den nye mode, mente Musculus og Palladius: den ødselhed, der lå i det store stofforbrug,⁶⁶ og den udfordrende beklædning, især ved skridtet, hvor brugen af skamkapsler accentuerede kønsdelene. Ja, det gik så vidt, skrev de, at de lokale unge mænd ("vore unge kumpaner") udstoppede skridtet "med Helvedes ild og klude" og derved ledte unge, uskyldige piger i fordærv.⁶⁷

Lejesoldaternes klædedragt provokerede ikke bare de kristne ildsjæle i den efterreformatoriske danske debat. Den udfordrede også standssamfundet. I det danske rige sås der – ganske som andre steder i Europa i tidlig moderne tid – som del af luksuslovgivningen nogle forsøg på at regulere de forskellige stænders klædedragt. I Christian 3.s københavnske reces (1547) blev det f.eks. fastslået, at ingen ud over den kongelige familie måtte bære klæder af bliant [et kostbart silkestof] eller stof gennemvævet eller dekoreret med guld- eller sølvtråde; for

⁶⁴ Afbilledet i Bjørn Poulsen: "Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder", i Per Ingesman og Jens Villiam Jensen: *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus: Århus Universitetsforlag 2001, s. 44-77 på s. 49, og i Moxey: *Peasants*, s. 92.

⁶⁵ *Peder Palladius' Danske Skifter*, bind 4, s. 47, l. 8-12. For en oversigt over lejetropper i Danmark midt i 1500-tallet, se Søren Balle: *Statsfinanserne på Christian 3.s tid*, Århus: Århus Universitetsforlag 1992, s. 210-230.

⁶⁶ *Peder Palladius' Danske Skifter*, s. 37, l. 12-17; dette fik 1556 Christian 3. til at forbyde pludderbukser, *Peder Palladius' Danske Skifter*, bind 4, s. 15 med note 3. Se også *Helsingør Stadsbog*, s. 259, om en bybo, der 1563 fik en forholdsvis kostbar kappe besat med fløjlsom betaling af to skotske lejesoldater, han havde haft indkvarteret.

⁶⁷ *Peder Palladius' Danske Skifter*, bind 4, s. 35, l. 23-31, se også s. 18.

borger- og bonde-standen gjaldt det endvidere, at de ikke måtte bære klæder af fløjl, damask eller silke. Reglerne blev gentaget i den koldingske reces (1558).⁶⁸ Standssamfundet skulle altså kendetegnes ved visuelle identitets- og statusmarkører. Når lejesoldaterne på en højst iøjnefaldende måde ignorerede sådanne dragtbestemmelser, lagde de samtidigt afstand til – og viste deres foragt for – standssamfundet og dets snærende bånd.

ALLIANCER OG FÆLLESSKABER

Det betød ikke, at der var en uoverstigelig barriere mellem byboer og de lejesoldater, de havde indkvarteret. Der er mange eksempler på alliancer – alliancer, som udsprang af erfaringsfællesskaber, midlertidige afhængighedsbånd og sociale og økonomiske relationer.

I sagen fra Odense var det som nævnt tre skotske lejesoldater, der angreb en fjerde skotte, som indtil for ganske nylig havde været deres kammerat og krigsfælle. Den sag viser ikke bare, hvordan der kunne komme splid mellem krigsfæller, men også hvordan der blev forment nye bånd eller alliancer mellem indkvarterede soldater og lokale. Brudgommen var jo en skotsk soldat, der var 'hoppet af' og havde bosat sig i Odense som skomager. Hans karriereforløb tyder på, at han blot havde taget tjeneste som lejesoldat i nogle få år, hvorefter han så ville tilbage til det håndværk, skomageriet, han allerede var oplært i. Og som skomagerudlært havde han jo et erfaringsfællesskab med nogle af Odenses håndværkere, en indsigt i og erfaring med deres verden og omverdensforståelse, som styrkede hans relationer med dem. Selv om der i Odense råds skrivelse anes en vis oprindelig modvilje mod at give ham borgerskab i byen – de skrev om hans ansøgning, at "wy wiste icke adt nec the hannom, thi handt kandt sytt handuerck rett well" – var han meget hurtigt blevet indoptaget i det sociale liv blandt byens håndværkere.⁶⁹ Han fik borgerskab, blev gift ind i en lokal familie, og hans bryllup blev holdt af en lokal håndværker. Hans nye relationer til lokalsamfundet ses i den menige borgers vidnesbyrd om sagen. Her omtales lejesoldaterne som nævnt konsekvent som "Skotterne", men den skotske soldat, som havde slået sig ned i byen, bliver ikke kaldt "Skotte" – hans skotske baggrund nævnes slet ikke. Han kaldes i stedet konsekvent "brudgom", for han er nu den meniges borgers svigersøn; han træder altså frem som individ og ses ikke som del af det fremmede kollektiv.

Andre former for alliancer mellem lejesoldater og byboer udsprang af den nære kontakt, som indkvarteringerne skabte mellem bybo og lejesoldat. I Roskilde-sagen tog Mads Smed to skotske soldater, han havde indkvarteret, med ud for

⁶⁸ Københavnske reces §27: *Samling af gamle danske Love*, bind 4, s. 229-230; Koldingske reces §35: *Corpus constitutionum*, bind 1, s. 30-31. For en introduktion til europæiske eksempler, se Carlo Marco Belfanti og Fabio Giusberti: "Clothing and social inequality in early modern Europe: introductory remarks", *Continuity and Change* 15, 2000, s. 359-365.

⁶⁹ *Danske Magazin* 4:6, s. 321, l. 12-13.

at lede efter sin tjenestepige, som jo angiveligt var blevet trukket væk af en tredje skotsk soldat. Han må have antaget, at hans logerende skotter ville holde med ham i en konflikt mod en af deres landsmænd og krigsfæller. Han regnede altså med, at den daglige interaktion, de havde haft i hans hus, havde skabt nogle bånd eller midlertidige afhængighedsrelationer, som kunne konkurrere med de relationer og den loyalitet, der var mellem de skotske soldater.

Nogle af de aktiviteter, som byboer og lejesoldater fandt sammen om, var sikkert ildeset af byens øvrighed og de 'gode og ærlige' mennesker i byen. Som materialet fra byerne viser, var det ikke alle i de stærkt socialt differentierede byer, der ville eller kunne dele bystyrets opfattelse af løbsagtighed og druk, så mon ikke lejesoldaterne i byernes beværgninger fandt en del lokale mænd og kvinder, som var villige til at lette deres kedsomhed og pengepung. Men som altid er kildematerialet temmelig tavst om disse marginale eksistenser, så længe de undgik øvrighedens opmærksomhed. Vi ser dog, at det ikke kun var normbrydere, men også lovbydere, der fandt sammen. I 1564 stjal en tysk lejesoldat således i ledtog med en borger fra Falsterbo en større sum penge fra sin hovedsmand.⁷⁰

Som sagerne fra Odense, Roskilde og Falsterbo viser, er der mange eksempler på, at individuelle lejesoldater brød med soldaterkollektivet – nogle gang ganske spektakulært. Under indkvarteringerne i byerne agerede lejesoldaterne altså både kollektivt – f.eks. under oprørene i Ystad og Malmø 1565 og i Roskilde i 1569, da en af deres krigsfæller var blevet dræbt af Mads Smeds pige – og individuelt. Det understøtter en forståelse af, at man har kunnet finde såvel fælles som individuelle og forskellige værdier, normer, idéer og identiteter inden for denne gruppe, ganske som man kunne i det socialt og økonomisk differentierede bysamfund. For at afdække relationerne mellem de to grupper, bysamfundet og det militære kollektiv, må man altså tage højde for gruppernes interne kompleksitet og variation.

Hverken bysamfundet eller lejesoldaternes kollektiv var homogene størrelser, hvis medlemmer havde samme erfaringer og konsekvent fulgte et fælles norm-sæt. Det materiale, der her er gennemgået, viser da også, hvordan der blandt indbyggerne i de danske byer i årene omkring Syvårskrigen var yderst forskellige relationer til og opfattelser af lejesoldaterne. For nogle udgjorde lejesoldaterne et fremmed og uforståeligt kollektiv; hos andre var der en forståelse af, at de var en samling højst forskellige individer, og at man delte erfaringer med i hvert fald nogle af dem. For biskop Peder Palladius var lejesoldater farlige normbrydere, der korrumpere ungdommen og underminerede samfundets moral; for andre var de fändenivoldske festfæller, man kunne drikke og spille med, eller fascinerende fremmede fugle, hvis klædedragt man ønskede at kopiere. For nogle kvinder

⁷⁰ Brev af 30. marts 1564, *Kancelliets Brevbøger*, s. 415. Et lignende billede af relationerne mellem lejesoldater og lokalbefolkningen ses i den ukendte lejesoldats dagbog fra Trediveårskrigen, se Appel, "Vaagen Mand".

var en lejesoldat deres voldtægtsmand; for borgerdatteren fra Odense var han hendes nye ægteemand. For Mads Smed kunne lejesoldater både være voldsmænd, som truede hans husstand, og pålidelige logerende, der hjalp i en farlig situation. Opfattelserne afhang af den enkelte indbyggers sociale status, position, værdier og normer; hertil kom tidligere personlige oplevelser og kundskaber, alder og konkrete erfaringer med lejesoldaterne – erfaringer, som inkluderede overfald, voldtægter, tyverier og normbrud, men også venskabelig, daglig omgang og alliancer, fordi individuelle relationer i mange tilfælde skabte eller klargjorde en række fællesskaber, som flettede lejesoldaternes og byboernes liv sammen.

IBEN FONNESBERG-SCHMIDT
PH.D., LEKTOR I FØRMODERNE KULTURMØDER
HISTORIESTUDIET, INSTITUT FOR KULTUR OG GLOBALE STUDIER
AALBORG UNIVERSITET

ABSTRACT

Encounters between Danish townspeople and mercenaries during the Seven Years' War

This article explores the relations between townspeople and mercenaries in the Danish realm during the so-called Seven Years' War of 1563-1570 between the Danish and Swedish kings. Drawing on a range of sources including royal instructions, petitions from town dwellers to the king, municipal records, plays and contemporary woodcuts, the article examines how the townspeople perceived the Scottish and German mercenaries with whom they come into close contact when soldiers were billeted in the towns before and after deployment. The article presents a number of examples of very different forms of interaction and encounters between mercenaries and town dwellers, ranging from riots, robberies, ructions and rape to marriage and enrolment in municipal guilds. These are used to highlight how the townspeople's perceptions of the mercenaries varied depending on a variety of factors, including the individual town dweller's previous personal experiences, age, values and norms as well as social and economic status.

KRIGENS FØLGER FOR CIVILSAMFUNDET

NORDSLESVIG I 1600-TALLET

■ CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

I 1627 nåede krigen Løjt sogn nord for Aabenraa. På flugt nordpå for Wallensteins fremrykkende tropper drog kongens egne soldater hærgende gennem egnen. For nogle gik flugten over øen Barsø, hvad øboerne fik at mærke på højest ubehagelig vis. Blot én gård blev angivelig plyndret for ni senge med 30 lagener, ni hovedpuder, syv tapeter, fire gardiner, otte puder, nitten pudevår, to kister lærred, to tønder kød, tøj, hatte og sko, tinkander, ni kedler og gryder og andet til en samlet værdi af 550 mark. Også de andre gårde blev plyndret, og øens elleve gårdmænd mente, at de i alt havde lidt tab for 3.715 mark. Det er over 300 mark eller mere end 100 rigsdaler af hver gård, som i fredstid gav under ti rigsdaler om året i afgift til hertugen. Ingen på øen vides dog at være kommet alvorligt fysisk til skade. Det gjorde folk derimod i sognets fastlandsdel, da Wallensteins tropper nåede dertil. Jes Hansen i Løjt Kirkeby mistede ikke bare værdier for 400 mark, men hans søn, der havde sat sig til modværge, blev så hårdt såret, at han døde få dage senere. Jes Moos fra Stollig blev tvunget til at vise en kejserlig "krabat" (kroat) vej til Haderslev, og som tak fik han dødelige sår af soldaten. Mindst to andre i sognet blev dræbt ved sammenstød med tropperne og yderligere to invalideret.¹

Sådan oplevede bønder krigen, når tropper drog gennem deres egne eller besatte dem mere permanent i 1600-tallet. Det gjorde ingen særlig forskel, om tropperne var venner eller fjender. Tidens soldater var lejesoldater, for hvem bondebefolkningen først og fremmest var en kilde til mad og penge. At sådanne oplevelser var forfærdelige for lokalbefolkningen, er naturligvis indiskutabelt, værst, når der var tale om fysiske overgreb, men også mere generelt i form af materielle tab og mentale belastninger. Spørgsmålet er imidlertid, hvor meget det påvirkede selve samfundets måde at fungere på, dels på kort og dels på lang sigt.

Der findes en lang forskningsdiskussion om Tredivårskrigen's virkninger. Sidst i 1800-tallet mente tysk-nationale historikere, at Tredivårskrigen havde ansvaret for en tysk økonomisk og politisk deroute i forhold til Vesteuropa, som først blev overvundet med Tysklands samling. Opfattelsen vandt stor genklang,

¹ Jes M. Holdt: *Glimt af Løjt sogns historie*, Genner: Eget forlag 1976, s. 31ff.

om end der i faghistoriske kredse var røster, som mente, at nedgangen var sat ind før.² Det vigtigste bidrag leverede Günther Franz i 1940, hvor han udgav en systematisk undersøgelse af virkningerne i hele Tyskland, baseret på de talrige lokale enkeltstudier og et stort kildemateriale. Franz' bog kom siden i tre reviderede udgaver, sidst i 1979. Franz konkluderede, at virkningerne varierede stærkt fra område til område. I store dele af Nordvesttyskland og Alpelandene var befolkningen efter Franz' skøn uændret eller let øget ved krigens udgang i forhold til dens begyndelse, mens egne som Mecklenburg og Württemberg oplevede en befolkningsnedgang på to tredjedele eller mere. Sådanne regionale forskelle blev siden delvis udlignet ved befolkningsbevægelser, men ikke fuldt. Samlet vurderede Franz, at den tyske landbefolkning var faldet med 40 %, bybefolkningen 35 %.³

Franz' synspunkter har siden været omdiskuterede, ikke mindst fordi han var medlem af nazistpartiet og forbandt sine undersøgelser med en forestilling om et "sundt" tysk folk, som havde indhentet det tabte over århundredet 1650-1750. I 1966 anfægtede den tysk-amerikanske historiker S.H. Steinberg endda hele påstanden om nedgang i befolkningen. Der var kun tale om forflytninger, mente han.⁴ Dette synspunkt er dog blevet afvist af stort set alle andre. Nogle regionale skøn er nedjusteret i forhold til Franz, og en del forskere regner derfor "kun" med en befolkningsnedgang på 15-20 %, men de fleste regner stadig med en nedgang på en tredjedel.⁵ For nogle regioner har moderne vurderinger i øvrigt ført til højere tal end Franz'.⁶

Ifølge Franz havde krigen forskellige sociale og samfundsmæssige konsekvenser i Vest- og Østtyskland. I Vesttyskland genopstod den gamle samfundsorden med landsby- og gårdstruktur, ejer- og fæsteforhold, om end han kunne vise, at der en del steder var sket nogen omfordeling af jorden inden for bondestanden. Østpå kom krigen til afgørende at fremme overgangen til stordrift, hoveri og liv-

² Theodore K. Rabb: "The Effects of the Thirty Years' War on the German Economy", *The Journal of Modern History* 34, 1962, s. 40-51.

³ Günther Franz: *Der Dreißigjährige Krieg und das deutsche Volk*, 4. udgave, Stuttgart/New York: Gustav Fischer 1979, s. 5-63, samlede tal s. 59.

⁴ Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: „Einleitung: Die Nähe und Ferne des Dreißigjährigen Krieges“, i samme (red): *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1999, s. 22-25; Wolfgang Behringer: "Von Krieg zu Krieg. Neue Perspektiven auf das Buch von Günther Franz "Der Dreißigjährige Krieg und das Deutsche Volk" (1940)", i Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1999, s. 543-591.

⁵ Peter H. Wilson: *The Thirty Years War – Europe's Tragedy*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 2009, s. 786-95; G. Schormann: *Der dreißigjährige Krieg*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1985, s. 119f.

⁶ Erich Landsteiner og Andreas Weigel: "Sonsten finden wir die Sachen sehr übel aufm Lande beschaffen..." Krieg und lokale Gesellschaft in Niederösterreich (1618-1621)", i Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1999, s. 229-271 på s. 231f.

egenskab, til *Gutsherrschaft*, som det hed i tysk historiografi.⁷ En del senere forskere har dog stillet spørgsmålstegn ved, hvor meget bøndernes stilling blev forværret og stordriften øget, især for Bøhmen og Brandenburg.⁸ Omvendt er Franz' fortolkning støttet af studier af bl.a. Mecklenburg og Pommern, som viser, at *Gutsherrschaft* nok var på vej før krigen, men fik et voldsomt skub fremad af krigens ødelæggelser.⁹

Andre forskere har i lokale studier set på både kort- og langsigtede virkninger på økonomien. For et par flækker i Østrigs vindistrikter ses i første omgang en drastisk nedgang i vinproduktionen, men langsigtet nåede den ene flække tilbage på førkrigsproduktionen på en lille generation, mens den anden oplevede en betydelig varig tilbagegang.¹⁰ For en by som Göttingen betød årene sidst i 1620'erne et næsten fuldstændigt sammenbrud for en række økonomiske indikatorer som betaling af renter på lån og skatter til byen, indgåelse af privatøkonomiske kontrakter og produktionen af øl, så længe besættelse og krigshandlinger varede. I løbet af 1630'erne rettede alle dele sig, men ikke fuldt. Man kan altså tale om et umiddelbart sammenbrud og en langsigtet kontraktion.¹¹ Mere generelt går nye vurderinger på, at krigen langsigtet medførte en reduktion i det dyrkede areal og handelens omfang, en voldsom nedgang i priserne på jord og en kreditkrise. I løbet af et par årtier blev en del af dette dog overvundet. Blandt andet vurderes det, at kornproduktionen kom sig hurtigere end befolkningen, hvad der førte til lave kornpriser – til gavn for forbrugere og ulempe for producenter.¹²

For Danmarks vedkommende har der ikke været en tilsvarende omfattende diskussion af de langsigtede virkninger af 1600-tallets krige. Selve krigen har ganske vist været omtalt i megen lokalhistorie, og der findes en systematisk undersøgelse for Fyns vedkommende.¹³ I 1958 argumenterede Aksel Lassen for, at der havde fulgt en demografisk katastrofe i Karl Gustav-krigenes kølvand, og han

⁷ Franz: *Der Dreißigjährige Krieg*, s. 124-28.

⁸ Wilson: *The Thirty Years War*, s. 801.

⁹ Fr. Mager: *Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg*, Berlin: Akademie Verlag 1955, s. 137-42, 145, 150f; Meta Murjahn: "Die gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse des 17. Jahrhunderts im nördlichen Dominalbereich des Landes Stargard", *Mecklenburgische Jahrbücher*, 98, 1934, s. 1-100 på s. 55f, 87 og 93. Se i øvrigt diskussionen i Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift, godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2 bind, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 2003, bind 1, s. 592-606.

¹⁰ Landsteiner og Weigel: "„Sonsten finden wir“, s. 240-42.

¹¹ Norbert Winnige: "Wirtschaften im Dreißigjährigen Krieg: Das Beispiel Göttingen", i Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1999, s. 273-306.

¹² Wilson: *The Thirty Years War*, s. 795-806.

¹³ Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-60*, Odense: Odense Universitetsforlag 1973.

søgte at analysere, hvor ødelagt dele af Sønder- og Nørrejylland var.¹⁴ Hans hovedsynspunkt er gledet ind i de bredere fremstillinger, men uden større diskussion af hverken dets belæg eller implikationer.¹⁵

Her skal der gøres et forsøg på at undersøge, om 1600-tallets krige havde væsentlige konsekvenser for demografi, økonomi og socialstruktur i en særlig del af det danske monarki: Hertugdømmet Slesvig og primært dets nordlige del. Det første spørgsmål er, hvordan økonomien klarede de belastninger, hæres gennemmarch og besættelse medførte, så længe krigen varede. Fungerede det økonomiske system videre, eller brød det mere eller mindre sammen? De andre spørgsmål er kun aktuelle, hvis økonomien blev alvorligt forstyrret på kort sigt. Spørgsmålene er da, dels hvor længe det tog at komme på fode igen, dels om det skete nogenlunde i det gamle samfunds billede eller i et nyt.

Undersøgelsen dækker primært Haderslev, Aabenraa, Løgumkloster og Tønder amter i Nordslesvig. Haderslev amt var siden 1581 kongeligt, de tre andre dele af hertugen af Gottorps besiddelser. De slesvigske amter omfattede kun ejendomme, hvor kongen eller hertugen ikke bare havde en fyrstes, men også en godsejers ret, dvs. bønder, som enten var fæstere direkte under fyrsten eller selvejere, herunder de husmænd, der boede på disse bønders tofter.¹⁶ Valget af dette område har to grunde. For det første findes der herfra et kildemateriale, som kan belyse både de direkte omkostninger ved Kejserkrigen og sider af økonomien derefter. For det andet var den nordlige del af området sammen med det sydligste Nørrejylland ifølge Aksel Lassen den del af det danske rige, som blev hårdest ramt af Karl Gustav-krigene, og hvor der derfor er størst grund til at vente væsentlige følger. Det er dermed ikke de gennemsnitlige følger som undersøges, men snarere de maksimale for at tydeliggøre, om krigene overhovedet havde væsentlige strukturelle følger inden for det danske område, og i givet fald af hvilken karakter. Til sammenligning inddrages kort nogle godser, hvor vi omvendt ved, at der var store strukturelle forandringer, men hvor spørgsmålet er, om de skyldtes krige.

KRIGENE OG DERES PLAGER

For slesvigske bønder blev en lang fredsperiode brudt i 1627. Først hærgede og plyndrede kongens egne soldater på flugt nordpå, og i august rykkede Wallensteins tropper ind og blev i hertugdømmet som besættelsesmagt til marts 1629

¹⁴ Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark*, Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus 1958.

¹⁵ Mette Dahl Hansen: *I pest, blodsot og andre smitsomme sygers tid: Epidemien 1659-60 i et komparativt perspektiv*, Auning: Landbohistorisk Selskab 2011, s. 20f.

¹⁶ Carsten Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder. Direkte krigsomkostninger og skattebyrder på slesvigske bønder 1625-1700", i Lars Bisgaard m.fl.: *Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J.V. Jespersen*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2006, s. 123-144, s. 124-26.

– altså omkring tyve måneder.¹⁷ Fra Aabenraa, Løgumkloster og Tønder amt er der bevaret en række meget fyldige indberetninger til hertugen af Gottorp om omfanget af plyndringer, ødelæggelser og kontributioner fra efteråret 1627 til december 1628. Kildekritisk må man naturligvis rejse det forbehold, at folk kan have overdrevet tabene i håb om en skattenedsættelse. Indberetningerne er dog meget detaljerede og til dels dokumenterede, og der er meget klare og forklarlige strukturelle mønstre i de tab, der blev opgivet.¹⁸

Plyndring er en gammel følge af krig og én af de traditionelle måder, hvorpå sejrige tropper materielt fik noget ud af en krig – og holdt sig i live på en gennem-march i en tid med højst primitive forsyningslinjer. I 1627 synes de værste plyndringer faktisk foretaget af kongens egne flygtende tropper, men naturligvis forekom plyndringer fra kejserlige tropper også. I Ensted sogn oplyste herredsfoged Jes Thaysens enke Mette, at hun havde mistet tre hopper, fire heste, fire okser, tre tinkander, seks tinskåle, seks tintallerkner, to kobberkedler, 28 lagner og 26 læs korn.¹⁹ En bonde i Genner mistede fire heste, ti stykker kvæg, tyve får, tyve gæs, ti svin, ni vogne, sengeklæder og gangklæder for 401 mark og kobbertøj og jern-tøj for 109 mark.²⁰ Mængderne er usædvanlig store fra disse gårde, men billedet af, hvad der blev taget, er typisk – heste, som hæren altid havde brug for, korn, kvæg og andre dyr, som kunne fortæres, og det dyre indbo i form af metalvarer og tekstiler, som soldaterne søgte at slæbe med sig og siden afsætte, som de bedst kunne.

Plyndring kunne udarte til egentlig hærgning, hvor man ikke bare stjal, men ødelagde. På deres flugt nordpå brændte kongens tropper landsbyerne Årslev, Alslev, Mellerup og Nybøl sydvest for Aabenraa og en del gårde i flere nabobyer.²¹ Sådanne hærgninger kunne være et udtryk for en bevidst politik med det formål at ødelægge forsyningsmulighederne for den fjende, som fulgte efter, men også være en mere spontan destruktion. Under alle omstændigheder medfører ikke bare hærgning, men også plyndring langt større tab for den, det går ud over, end direkte gevinst for udøveren. Soldater slæbte af med dyner og lagner, som repræsenterede stort arbejde og opsparing for de tidligere ejere, men som ofte enten gik til på soldatens videre march eller blev solgt langt under værdien. Desuden var plyndring en slags bonusindtægt for soldater og officerer, som kom oven i de-

¹⁷ *Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske folk I-V*, København: C.A. Reitzel 1930-43, bind 3, s. 12-18.

¹⁸ RA, Hertugerne af Gottorp, 9, Sager vedrørende krigsbegivenhederne 1627-29, IV. 1-3, fortegnelse over tabene ved de fremmede troppers ophold 1628-29. Indberetningerne er analyseret i Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 128-33.

¹⁹ Lars N. Henningsen (red.): *Ensted sogns historie*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 1987, s. 70.

²⁰ H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter: Bidrag til Nordslesvigsk Befolknings- og Kulturhistorie. Bd. 1: Øster Løgum*, Haderslev: Winds Bogforlag 1941-42, s. 75.

²¹ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 133.

res løn, og derfor ikke bidrog til at løse krigsherrens evige problem med at skaffe penge til sold.

Det var dog også gammel skik, at besættelsestropper krævede at blive forsynet af de besatte. Det blev perfektioneret til en grundlæggende finansieringsmodel for krigen af Wallenstein. Mod løfte om ikke at blive plyndret og ødelagt skulle det besatte område løbende levere penge, mad og andre forsyninger til hæren i form af en slags skat, såkaldt kontribution, som ikke bare skulle dække soldaternes forplejning, men i princippet også deres løn. Wallenstein brugte den eksisterende forvaltning til at opkræve disse tunge, løbende skatter til besættelsestropperne.²² Hvordan det fungerede, er der flere eksempler på i materialet fra de slesvigske amter. I Løgumkloster amt lå i perioden 1. december 1627 til 1. juli 1628 et kompagni, der talte lige godt 300 mand. Det svarer til en soldat pr. faktisk gård eller tre soldater pr. to helgårde (såkaldte "plove"). Amtet skulle hver uge yde 256 rigsdaler til befalingsmænd og kompagnikasse og 526 pund brød, 526 pund kød og 263 kander øl samt 182 rigsdaler kontant til de 263 menige soldater, alt i alt penge og proviant til en værdi af 590 rigsdaler pr. uge. I alt kostede disse gæster amtet 3 rigsdaler pr. helgård pr. uge. Det betyder, at man groft sagt skulle betale lige så meget til fjenden pr. måned, som man var vant til at betale til hertugen pr. år.²³

Ved nytår 1628-29 indsamlede gottorpske embedsmænd opgørelser over, hvad både plyndringer, hærgninger og kontributioner havde kostet bønderne i Aabenraa, Løgumkloster og Tønder amter. Ved de helt afbrændte gårde regnede man med tab på 500-1.000 rigsdaler pr. gård, som altså var, hvad man vurderede den samlede værdi af bygninger, korn, besætning og indbo til. I de sogne lige vest for Aabenraa, hvor mange gårde var brændt, var den gennemsnitlige skade over 600 rigsdaler pr. plov (skattemæssig helgård, den gennemsnitlige gård i området var mellem 0,5 og 0,7 plov). I sognene lige nord og syd for var det gennemsnitlige tab som følge af plyndring og kontributioner pr. plov omkring 250 rigsdaler, mens det i Aabenraa amts vestlige sogne og Løgumkloster amt var 120-160 rigsdaler, og derfra var niveauet yderligere faldende vestpå helt ned til 40-70 rigsdaler i den sydvestlige del af Tønder amt, der stort set ikke havde mærket plyndringer og knap tilstedeværelse af tropper, men kun betalt til dem.²⁴

EVNEN TIL AT KLARE DET

Plyndringer, ødelæggelser og kontributioner var de direkte omkostninger ved krigen. Mere indirekte var de omkostninger, der kom af, at landbrug ikke var i fuld drift under krigen, og at produktionsapparatet udhuledes ved tab af heste, kvæg, korn og redskaber – og af mennesker. Bønderne i Todsøl ved Bolderslev sydvest

²² Schormann: *Der Dreißigjährige Krieg*, s. 85-91; M. Ritter: "Das Kontributionssystem Wallensteins", *Historische Zeitschrift* 90, 1903, s. 193-249.

²³ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 129.

²⁴ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 129-33.

for Aabenraa meddelte under krigen, at ”vi har måttet lade det bedste og meste af vort land ligge upløjet og utilsået hen” som følge af, at de havde mistet heste og sædekorn.²⁵ De overdrev dog nok. Trods alle vanskeligheder lykkedes det de fleste bønder at holde landbruget nogenlunde i drift. Det sikreste bevis herfor er, at bønderne formåede at skaffe de store mængder af penge, korn, øl, kød og hø, som besættelsesmagten krævede. I Aabenraa amt klarede bønderne endda også at betale det meste af de sædvanlige afgifter til hertugen, mens krigen stod på.²⁶ I efteråret 1627 satte de også svin på olden i skovene, som de plejede i andre oldenår – til trods for, at én hær lige var draget igennem og en anden havde taget ophold på egnen. Der må altså stadig have været svin til stede. Selv fra de afbrændte landsbyer Årslev, Nybøl og Alslev havde halvdelen af bønderne svin på olden. Midt under krigen kunne amtmanden i Aabenraa også notere indtægter fra salg af både okser og korn.²⁷

I hvert fald nogle steder medførte krigen også dødsfald. Det er nævnt, at mindst fire bønder i Løjt sogn blev dræbt af tropperne. Værre var det, at nabosognet Øster Løgum blev ramt af en epidemi, som medførte, at dødeligheden 1628 var over 6 gange det gennemsnitlige for årene før og efter, mens andre sogne på Aabenraa-Tønder-egnen og på Als oplevede en dødelighed på 2-5 gange gennemsnittet.²⁸ Disse menneskers død var ud over den menneskelige tragedie også et tab af produktionskapacitet, men alvorlig mangel på hænder blev der tilsyneladende ikke. En del gårde blev ganske vist ledige, men der var folk klar til at tage over. I 1627 blev der betalt indfæstning af fem gårde og to huse i Aabenraa amt, hvilket var et ret normalt niveau, men antallet af indfæstninger steg til 19 i 1628 og hele 25 i 1629. At gårdene var attraktive, bevises af, at der stadig blev betalt pæne indfæstninger. 14-25 rigsdaler var normalt for gårde, og Peter Jebsen i Barsmarks søn Christen betalte endda 60 rigsdaler for at overtage den store Søndre Fogedgård i samme landsby. Det er ikke kæmpestore beløb, men viser dog, at der stadig var folk, der kunne og ville betale for at komme til gård. Det er dog påfaldende, at en række gårde i området lige vest for Aabenraa, som havde mærket både plyndring og epidemi, i 1628 blev fæstet bort for kun 4-5 rigsdaler hver.²⁹

Efter krigen fandt det sønderjyske landbrug meget hurtigt tilbage til vante måder at fungere på. Da fjenderne drog bort i sommeren 1629, var situationen angiveligt mørk mange steder. Fra Haderslev amt hed det, at 8 % af gårdene var nedbrændte og 33 % ribbet for alt.³⁰ Det skal nok tages med et vist forbehold, for det er ikke nærmere dokumenteret, men selv hvis det er rigtigt, formåede man at komme i gang igen hurtigt. Amtsregnskaberne viser, at bønderne hurtigt blev

²⁵ H.V. Gregersen og P.Kr. Iversen (red.): *Bjolderup sogns historie I-II*, Tønder: Eget forlag 1951-56, bd I, s. 53f.

²⁶ Porskrog Rasmussen: ”Bonden og krigens byrder”, s. 136.

²⁷ RA, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Aabenraa amt, Amtsregnskaber 1627-29.

²⁸ Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 43-46.

²⁹ RA, Aabenraa amtsregnskaber 1627-29.

³⁰ *Sønderjyllands Historie*, bd. 3, s. 75.

i stand til at betale deres afgifter til hertug og konge. I Aabenraa amt var der restancer i 1629/30, men fra 1630/31 kunne bønderne ikke bare betale det løbende års afgifter, men også noget af restancerne fra krigsårene, som stort set var væk fra 1632. Fra Haderslev amt fik kongen meget små indtægter 1628-30, men allerede fra 1630/31 gav amtet indtægter som før krigen. Faktisk betalte bønderne ikke bare lige så meget til konge og hertug efter krigen som før. De betalte væsentlig mere. Før krigen havde der knap været opkrævet egentlig skat ud over de faste afgifter til konge eller hertug som godsherre. Efter krigen blev skatter en årlig foreteelse, typisk 10-15 rigsdaler pr. plov pr. år. Hertil kommer de omlægningsbåde kongen og hertugen af Gottorp gennemførte 1631-33. I de større amter blev næsten alt hoveri afløst, men til gengæld blev der krævet hoveriafløsning på typisk 10-12 rigsdaler pr. plov i de kongelige amter og 16 rigsdaler i de gottorpske. Alt i alt var det ekstra byrder på ca. 25 rigsdaler pr. helgård pr. år – eller typisk en skatte- og afgiftsforhøjelse på 150-200 %. De nye afgifter blev også betalt. Restanceproblemer kan knap spores i amtsregnskaber fra 1630'erne.³¹

Der er solide tegn på, at der trods krigsårenes tab og trods forøgede skatter og afgifter stadig var et blomstrende bondesamfund med ganske solid velstand mange steder. I 1632 døde den velhavende fæstebonde Mads Paulsen på Fladsten nord for Aabenraa. Året efter fæstede sønnen Jørgen Madsen gården. Han betalte 32 rigsdaler i indfæstning. Det er et ganske pænt beløb, men dog kun en fjerdedel af de 400 mark, Jørgen Madsen samtidig betalte sin bror for dennes part i bygninger, besætning og løsøre.³² For at betale de i alt knap 500 mark, lånte Jørgen Madsen 300 mark af sognepræsten, men allerede i 1636 betalte han lånet tilbage, og derpå begyndte han selv at låne penge ud. Frem til Torstenssonkrigen opbyggede Jørgen Madsen en udlånskapital på ca. 300 mark. En borger i Aabenraa lånte 100 mark, men resten var udlånt til bønder i nabolaget i portioner på 20-60 mark hver, efter alt at dømme ofte til indfæstning eller generationsskifte i øvrigt. På den måde var velstående bønder som Jørgen Madsen med til at få samfundet til at fungere. Jørgen Madsen tog renter af sine udlån, og til 1643 var der kun én debitor, der svigtede. Lånenes hovedstol blev dog kun undtagelsesvis betalt tilbage i perioden.³³ Det kunne pege på, at ikke alle var så driftige som Jørgen Madsen og så dygtige til at tjene penge og opbygge kapital.

I 1644 vendte krigen tilbage igen med plyndringer, ødelæggelser og kontributioner. Svenske tropper overskred grænsen ved nytårstid 1643-44 og blev i landet til sidst på året 1645. Endda var der i 1644 troppebevægelser, hvor én svensk hær først rømmede Hertugdømmerne, men kun for snart efter at blive afløst af en

³¹ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 134-138.

³² Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: *Med egen hånd, optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*, Kerteminde: Landbohistorisk Selskab 1994, s. 60f.

³³ Bjørn Poulsen: *Bondens penge: Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, Odense: Landbohistorisk Selskab 1990, s. 129-134; Poulsen og Biehl Hansen: *Med egen hånd*, s. 60-68.

anden. Det var næppe nogen fordel. Efter krigen kom der indberetninger om tilstanden, som ligner dem, vi så efter Kejserkrigen, blot ikke så detaljerede. I Nørre Rangstrup herred i Haderslev amt var op mod halvdelen af gårdene angivelig brændt eller plyndret, og i amtets østlige del blev 22 % af bønderne vurderet til at være forarmede.³⁴

Denne krig fjernede endnu en stor del af den opsparede velstand, og meget tyder på, at vilkårene for folk var barskere efter krigen end før. Men stadig fungerede bondesamfundet videre. Bare et par år efter krigen var der kun ganske få ødegårde i amterne, og bønderne betalte stort set de afgifter, som hertug, konge eller godsejere krævede. I Aabenraa amt kunne amtsadministrationen selv i krigsårene sende 70 % af det sædvanlige beløb videre til hertugen, og allerede fra 1646 var økonomien stort set normal. I Haderslev amt tog det noget længere at få indtægterne op, og her måtte man leve med mere varige restanceproblemer, men selv her kom 90-95 % af den nominelle indtægt ind tre år efter krigen.³⁵

Jørgen Madsens regnskabsbog fra Fladsten efterlader indtrykket af en økonomi, der stadig fungerede, men var presset. To debitorer holdt i 1645 op med at betale renter af deres lån. Det lykkedes senere Jørgen Madsen at få godt en tredjedel af de skyldige beløb hjem, men resten måtte afskrives. Mellem 1645 og 1656 betalte de øvrige debitorer renter, men adskillige gange i form af gæs eller andre naturalier, og Jørgen Madsen gav kun to nye lån.³⁶ En halv snes kilometer længere mod nord kunne en anden bonde, Hans Jessen i Diernæs, derimod genoptage sin långivning fra 1647, og han udlånte nye beløb hvert eneste år frem til 1656. Lånerne var som hos Jørgen Madsen naboer i landsbyen eller bønder i nabobyerne. Adskillige af dem gik til Hans Jessen flere gange. Det kunne pege på, at de havde svært ved at dække alle udgifter af de løbende indtægter, men omvendt må Hans Jessen både haft penge at låne ud af og tro på, at de kunne komme ind igen. Alene i Gram herred kendes flere andre aktive pengeudlånere i årene mellem Torstenssonkrigen og Karl Gustav-krigene.³⁷ Længere vestpå udlånte Peter Brorsen i Nørre Vollum i Brede sogn i årene 1651-57 penge mod rente til folk i nabolaget, dog generelt som kortfristede lån.³⁸

Set under ét klarede det slesvigske landbrugssamfund to krige imponerende. Hærenes udskrivninger betød et vældigt dyk i den opsparede velstand, men det truede ikke den økonomiske infrastruktur. Produktionen blev opretholdt, og selv det landlige kreditmarked overlevede. Hvor man lokalt blev ramt af ødelæggelser

³⁴ *Sønderjyllands Historie*, bd. 3 s. 76.

³⁵ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 16-40.

³⁶ Poulsen: *Bondens Penge*, s. 132; Poulsen og Biehl Hansen: *Med egen hånd*, s. 65-68.

³⁷ LAÅ, Retsbetjentarkiver, Gram herred, tingbog 1657-61 og 1667-70: tingbog 1657-61, fol. 18-19 (Hans Jessen); Carsten Porskrog Rasmussen: "Gæld i Gram herred. Lån, kredit og pengeøkonomi i det nordlige Sønderjylland før og efter katastrofen 1657-60", *Historisk Tidsskrift* 110, 2010, s. 77-116, s. 85-91.

³⁸ Poulsen: *Bondens penge*, s. 146-156.

eller dødsfald, blev det overvundet, fordi der var reserver andre steder i bonde-samfundet – af folk, som kunne springe til, og af penge, korn og kvæg, som kunne leveres på kredit. Så vidt klarede det slesvigske landbosamfund faktisk de første krigsperioder bedre end Niederösterreich eller Göttingen.

KATASTROFEN

1657 drog Karl Gustavs krigsvante tropper op gennem Slesvig på deres vej, der skulle føre dem videre over bælterne. En del tropper holdt dog Hertugdømmerne besat. Ved freden i Roskilde i februar 1658 blev det fastsat, at de svenske tropper måtte blive stående i Slesvig-Holsten og Jylland til juli 1658 og fortsat skulle for-sørges af landet. Da den periode udløb, valgte Karl Gustav i stedet at genoptage krigen og angribe Sjælland. Det fik til gengæld Danmarks allierede til at sende en hær på 30.000 mand under kurfyrsten af Brandenburg. Den forjog svenskerne fra Hertugdømmerne og gik så i kvarter her og i Nørrejylland, hvor den forblev til sommeren 1659. For beboerne i de kongelige amter i Slesvig-Holsten og i Nør-rejylland betød det, at den tredje besættelse på godt 30 år gled direkte over i den fjerde, og at de var i fremmede troppers vold i mere end to år. Gottorp var allie-ret med Sverige, så beboerne i de gottorpske amter mærkede først besættelse fra september 1658.³⁹

Svenskerne udskrev de sædvanlige kontributioner af en befolkning, der allere-de havde måttet føde fremmede hære i tre-og-et-halvt år af de sidste tredive. Men værre blev det, da svenskerne afløstes af de allierede, dels fordi der næppe var så meget tilbage efter et års besættelse, dels fordi hæren var så stor. Netop fra 1658-59 har vi de allermest voldsomme beretninger om overgreb på civilbefolkningen, og ikke mindst fra Haderslev amt, hvor tropperne burde være allierede. Præsten i Hygum skrev for året 1660: "IN NOMINE JESU – i Jesu navn, O, hellige Treenighed, du ved, hvad for et år vi just har gennemlevet, i sandhed fyldt med tårer, elendig-hed, smerte og prøvelse. Ved din godhed er vi udfriet af det, der var værre end hel-vede, af fjendens hånd og al slags modgang. Af syndfloden er vi skyllet i land som Noah... Alt går undergang i møde, verden ældes, gudløshed vælder frem ..." ⁴⁰ Der er beretninger om præster, der blev overfaldet, mishandlet og dræbt. ⁴¹ En polsk soldat fortæller, hvordan tropperne plyndrede rundt om i landet, og han hævder, at de hjemførte så mange dyr, at en okse i polakkernes lejr kunne købes for en rigsdaler og to mark – en uendelig lille del af værdien. Til gengæld fortæller han, at lokalbefolkningen sendte deres kvinder til polakkernes lejr for at tigge mad – hvad man næppe gjorde, hvis der ikke var tale om dybeste nød. ⁴²

³⁹ *Sønderjyllands Historie*, III, s. 26-37; Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 93-98.

⁴⁰ Efter Lassen: *Skæbneåret*, s. 13.

⁴¹ Aksel Lassen: *1659 Da landet blev øde*, København 1965, s. 9f.

⁴² Lassen: *1659 Da landet blev øde*, s. 28-30.

Ud over disse malende beretninger er der nogle sikre tegn på, at tingene var langt værre end under tidligere besættelser. Haderslev amt gav normale indtægter i 1657, men 1658-60 kom der stort set ingen penge i amtskassen overhovedet, og det samme gælder Aabenraa amt 1658-62.⁴³ Forskellige kilder fra bønder, der lånte penge ud, viser et fuldstændigt stop for nyudlån under hele krigen og konsekvent misligholdelse af næsten alle lån.⁴⁴

I store dele af Haderslev amt flygtede beboerne fra deres landsbyer mod Haderslev, Ribe og Kolding.⁴⁵ Denne flugt er et nyt fænomen i forhold til de tidligere krige, og den er et meget alvorligt katastrofetejn. Det var ikke en flugt til egentlig sikkerhed. Ribe og Kolding var også besat af fjenden. Forklaringen er formentlig, at landet reelt ikke kunne føde så stor en hær efter allerede at have været besat så længe. Besættelsestropperne har i deres jagt på føde ribbet bønderne for det sidste korn og kvæg – og utvivlsomt udøvet massiv vold på jagt efter det. Den polske soldat Jan Pasek beretter om, hvordan kontributionerne blev skruet i vejret. Anden måned krævedes 20 rigsdaler, tredje måned endnu mere. Det blev overladt til kompagnierne at få pengene ind, og enhver pressede efter evne – selv holdt han dog angivelig igen.⁴⁶ Byerne har lokket med et desperat håb om mad og en forventning om lidt mindre lovløse tilstande et sted, hvor tropperne var under strengere kommando. Under alle omstændigheder var denne flugt fra land til by både udtryk for en katastrofe og i sig selv med til at gøre den værre, for den betød et fuldstændigt sammenbrud for landbruget, når jorden slet ikke blev dyrket.

Oven i dette kom endnu en ulykke. En epidemi begyndte at brede sig. Hvilken sygdom – eller sygdomme – der var tale om, kan ikke afgøres med sikkerhed, og det er heller ikke klart, om tropperne havde epidemien med, eller den slog ned på anden vis, men dødeligheden var frygtindgydende høj de værst ramte steder. Kirkebogen fra Sønder Hygum sogn øst for Ribe viser en dødelighed på 30 gange det normale, og i en del andre sogne mellem Haderslev, Ribe og Aabenraa var dødstallet mere end ti gange så højt som normalt.⁴⁷ Aksel Lassen har ved en kombination af kilder argumenteret for, at området mellem Ribe og Haderslev var hårdest ramt med en dødelighed på over 67 % af den samlede befolkning, mens dødeligheden var noget lavere men stadig høj i områderne syd herfor og ned til Aabenraa og Tønder.⁴⁸ Lassens talmæssige skøn må betragtes som meget usikkert, men det geografiske hovedmønster synes rigtigt.

⁴³ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 139f.

⁴⁴ Porskrog Rasmussen: "Gæld i Gram herred", s. 100-108.

⁴⁵ Lassen: *Skæbneåret*, s. 9-15 m.fl.; Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 98-101; *Vonsild kirkebog 1659-1708*, udg. af Hans H. Worsøe, København: Landbohistorisk Selskab 1982, s. XI og 65f m.fl.

⁴⁶ Gengivet i Lassen: *Skæbneåret*, s. 80f.

⁴⁷ Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 51-60 og 135.

⁴⁸ Lassen: *Skæbneåret*, s. 16-30.

Efter krigen var situationen yderst alvorlig. På det halve Søgård gods sydvest for Aabenraa var 30 af 56 plove ifølge ejeren Hans Ahlefeldt "øde og afbrændt".⁴⁹ Af Trøjborgs 145 gårde på egnen nord for Tønder stod 31 øde i 1660, de fleste udtrykkeligt fordi bonden var død.⁵⁰ Værst var det uden tvivl i Haderslev amt. Allerede i efteråret 1660 begyndte kongen at kræve skat ind, og regnskaber er bevarret fra fem af amtets syv herreder. Specielt fra Haderslev herred er oplysningerne gode. Her var der kun 55 % af det antal gårdmænd og husmænd, der havde været i 1639/40. Situationen var tilsvarende i Nørre Rangstrup herred sydvest for byen. Længere mod nord var det værre. I Frøs og Kalvslund herreder nordøst for Ribe var der i 1660 kun hhv. 22 % og 24 % af det antal gårdmænd og husmænd, der havde været før krigen, og i Tyrstrup herred mellem Haderslev og Kolding kun endda 12 %.⁵¹ Alt peger på, at det så lige så slemt ud i Gram herred, hvorfra vi imidlertid ikke har nogen skatteliste fra 1660.

Et mere samlet billede kan fås fra 1662, hvor der i skattelisterne kun nævnes 1.400 bønder og husmænd eller ca. 46 % af det antal, der havde været en snes år før. Det faktiske tal var noget, men ikke meget, højere. Billedet var dog geografisk uhyre skævt, som det fremgår af figur 1. Langs Kongeåen var under en fjerdedel af alle gårde og huse med sikkerhed beboet, og over hele Midtlandet og det meste af Haderslev og Tyrstrup herreder i øst var det under halvdelen. I Nørre Rangstrup herred i amtets sydligste del var situationen bedre, men stadig alvorlig. Derimod var andelen af øde gårde og huse moderat i Hviding herred syd for Ribe og på halvøerne i Lillebælt i øst.⁵² Aksel Lassen nåede i øvrigt frem til, at situationen var lige så slem på egnen mellem Kolding, Bramming, Vejle og Grindsted.⁵³ Omfanget af ødegods svarer til situationen i Mark Brandenburg omkring

⁴⁹ Poul Andersen: *Graasten – et slot og et sogn*, Graasten: Historisk Forening for Graasten By og Egn 1986, s. 28.

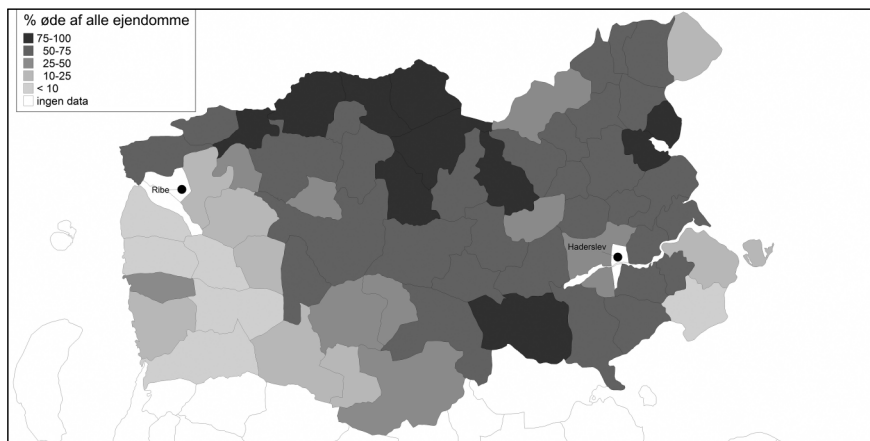
⁵⁰ Lassen: *Skæbnåret*, s. 55f.

⁵¹ RA, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslev amt, kontributionsregnskaber 1660-65: kontributionsregnskaber 1660. Naturligvis kan der have været bønder, der ikke betalte skat, men regnskabet synes meget grundigt at have registreret alle, og de fleste betalte bittesmå beløb. I Haderslev herred, hvor kilden medtager fritagne og forarmede, synes kun 12 tilstedeværende bønder at være sluppet for at betale.

⁵² RA, slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslevhus jordebog 1639/40; Haderslev amt, jordebøger 1662/63, 1664/65 og 1672; Haderslev amt, kontributionsregnskaber 1660-65. Opgørelsen for 1662 bygger på kontributionsregnskabet fra årets første måneder. Dette dækker ikke Gram herred, hvor der er benyttet tal fra kontributionsregnskabet primo 1663, så her kan situationen have været endnu værre i foråret 1662. Tallene er sammenlignet med dem, man finder i jordebogen fra 1662/63 som er benyttet af Lassen i *Skæbnåret 1659*, s. 74-77. Rent bortset fra, at Lassens opgørelse af jordebogen er behæftet med flere fejl, er det helt sikkert, at jordebogens tal er for lave, da skattelisternes tal er markant højere i en lang række sogne, skønt jordebogen først er fra 1663. Heller ikke skattelisterne er dog ufejlbarlige, og i fire sogne har jordebogen faktisk højere tal end skattelisterne primo 1663. Konklusionen må være, at skattelisten generelt var langt længere fremme med at ajourføre den faktiske situation, men ikke fik alt med alle steder.

⁵³ Lassen: *Skæbnåret*, s. 55-68.

1648, hvor ødeprocenten gennemsnitlig også synes at have ligget på omkring 50, men det er dog ikke så slemt som Mecklenburg, hvor man regner med en andel af øde gårde og huse på måske 60-70 %, ja helt op til 80-100 % i de værst ramte områder, endnu et par år efter krigen.⁵⁴

Figur 1: Andel af gårde og huse i Haderslev amt, som var øde 1662, set på sogne-niveau

Under de to første besættelser havde ødelæggelser og omkostninger været så begrænsede i tid og rum, at det samlede landbosamfund ret hurtigt var kommet på fode igen og havde kunnet lukke hullerne. 1657-60 betød derimod et fuldstændigt sammenbrud for store dele af Haderslev amt og væsentlig kraftigere forstyrrelser end før i de andre amter. Forklaringerne er, at der var tale om tredje besættelsesperiode, så reservevarerne var færre, at den samlede besættelsesperiode var længere, at den allierede hær var så stor, og endelig at så voldsom en epidemi bredte sig. Epidemien må i hvert fald til dels også skrives på krigens konto. Selv hvis det ikke var de fremmede tropper, som medførte og spredte epidemien, hvad der stadig er sandsynligt, peger alt på, at krigstilstanden var skyld i, at den blev så voldsom. Besættelsen medførte, at folkeskarer bevægede sig rundt og stimlede sammen på en måde, der væsentlig øgede smittefaren.⁵⁵

GENOPBYGNINGEN

Første forudsætning for, at landbruget kom i gang igen, var, at der var folk på gårdene. En del af det tomrum, der var opstået, blev hurtigt fyldt, som det var sket under og efter tidligere krige.⁵⁶ På Barsø var ikke mindre end seks af elleve fæste-

⁵⁴ Franz: *Der Dreißigjährige Krieg*, s. 19-21, 25-27.

⁵⁵ Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 98-101.

⁵⁶ Genopbygningen er tidligere analyseret af Lassen i *Skæbneåret*, s. 99-114. Ikke alle benyttede kilder er dog lige gode.

re døde under krigen, men alle gårde fik nye fæstere i 1661-62, hvis det ikke var sket allerede under krigen, men først blev bragt formelt i orden bagefter. Gården blev i reglen i familien. I fire tilfælde trådte en søn til, i et femte overtog enken fæstet, og få år senere giftede hun sig med en ny mand. Kun én gård blev overtaget af en ny fæster uden kendt familieforbindelse til den forrige.⁵⁷

Det gik på samme måde i Genner i Øster Løgum sogn. Mindst 17 gårdmænd (halvdelen af alle) var døde under eller lige efter krigen, men på syv af sytten gårde tog en søn over, to blev overtaget af en datter og svigersøn, og fire enker giftede sig med en ny mand og fortsatte driften. Kun fire gårde gled således ud af slægtens eje, og kun to stod øde i længere tid.⁵⁸ Der var de fleste steder stadig en reserve af sønner og ugifte karle, der sprang til, når lejlighed bød sig. I Øster Løgum sogn, hvor mere end hver fjerde indbygger var død i 1659-60, blev der i de næste ti år viet 63 par mod 35 i 1640'erne og 41 i 1650'erne.⁵⁹ De unge folk, som havde overlevet, havde chancer for at komme til en gård, og derfor kunne de gifte sig i en yngre alder end ellers almindeligt. Her var der stadig folk nok til, at de fleste gårde kunne få en husbond og madmor, men vi må regne med, at der er blevet mangel på karle og piger, så husstandene er blevet mindre. Stort set klarede lokalsamfundet selv at levere de nye bønder. 69 % af alle, der blev viet i Øster Løgum sogn i årene 1661-80, var født i sognet, og yderligere 17 % var fra nabosognene. Af de sidste 14 % kom godt halvdelen fra det øvrige Nordslesvig, men der var også enkelte tilvandrere fra Sydslesvig, Nørrejylland og Øerne.⁶⁰

De overlevende fyldte dog ikke alle huller ud, og slet ikke i Haderslev amt. Kongen søgte på alle måder at presse eller lokke folk til. I 1660 gav en kongelig forordning arvinger og kreditorer til tidligere besiddere af øde gårde i Haderslev amt fire uger til at melde deres krav. Noget ulogisk blev forordningen gentaget i august 1661, men med kortere varsel. Ved den lejlighed meldte fire bønder sig i Gram herred og lovede at overtage øde gårde.⁶¹ Myndighederne prøvede også med tvang. Fra Haderslev amt forlyder det, at to fattige mænd i 1665 sad fængslede, til de hver påtog sig at overtage en ødegård, hvad amtmanden ikke benægtede.⁶² I Aabenraa amt satte amtmanden ligeledes nogle unge, ugifte mænd i arrest sammen med forældre og venner. Det hjalp dog ikke. Da de kom ud, vægrede de sig "desto halstarrigere".⁶³

⁵⁷ Jes M. Holdt: *Gårde og slægter i Løjt sogn*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 1982, s. 315, 319, 322, 325, 338 og 340.

⁵⁸ Opgjort ud fra Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 232-267.

⁵⁹ Se Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 131.

⁶⁰ Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 131.

⁶¹ LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 48 og 50.

⁶² *Sønderjyllands Historie*, III, s. 268f.

⁶³ Fr. Mager: *Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit*. 1-2, Breslau: Ferdinand Hirt 1930, bd 1, s. 477ff.

Tvangen vidner om, at det ikke var enhver arbejdsdygtig mand, der uden videre var klar til at overtage en gård. Af de godt 1.000 afgiftsbetalere, der nævnes i Haderslev amts jordebog fra 1662/63, var mellem 135 og 190 husmænd, og nogle af dem fandtes endda i egne, hvor mange gårde stod øde. I Fole sogn var halvdelen af de 14 beboere, jordebogen registrerer, husmænd.⁶⁴ Skønt amtet var fuldt af øde gårde, var en række personer altså fortsat som husmænd. Det ændrede sig ikke i de følgende år. Tvært imod voksede antallet af husmænd hurtigere end antallet af gårdmænd, så man i 1664/65 havde samme husmandsandel som før krigen, samtidig med at halvdelen af gårdene var øde.⁶⁵ Det må enten være folk, som selv fandt det mere overkommeligt at leve af daglejerarbejde end at skulle få en gård i drift og betale skatter og afgifter af den, eller folk, der forgæves havde forsøgt at få en ødegård i drift og måttet give op. Det krævede nemlig ikke bare mod og kræfter, men også kapital, som var næsten umulig at skaffe.

Kongen tilbød to, tre eller oftest fire års afgiftsfrihed for folk, der overtog øde gårde i Haderslev amt, og hertugen af Gottorp gjorde det samme i sine amter.⁶⁶ Sammen med udsigten til at blive gårdmand trak det efterhånden folk til fra områder, hvor folketallet ikke var faldet på samme måde. Folk kom både fra syd og nord. En del tilflyttere til Haderslev amt kom fra Tønder-Nibøl-egnen, der stort set var gået fri af epidemien.⁶⁷ I Anslet kom én ny fæster fra Stapelholm i Sydslesvig, en anden fra Neumünster i Holsten.⁶⁸ Endnu flere synes at være kommet fra Nørrejylland. På Gram gods, der lå som en enklave midt i amtet, kom der i 1665-66 mindst 29 personer udefra, hvoraf 16 var nørrejyder. I Vonsild sogn kender man fødestedet for 81 personer, der boede i sognet 1685 og var født før krigen. Af dem var ti født i Vonsild sogn, 24 fra den nære omegn, 18 fra resten af Sønderjylland, især vestkysten fra Brøns til Nibøl, to fra Øerne og 27 fra Nørrejylland.⁶⁹ Her var tilflytterne i klart overtal – de fleste var endda kommet ganske langt borte fra.

Det meste af tomrummet i Haderslev amt fyldtes ud i løbet af 1660'erne. 1661/62 registreres 178 indfæstninger, året efter ikke færre end 472, og de tre følgende år mellem 95 og 162.⁷⁰ Skattelister fra begyndelsen af 1664 viser, at der nu var godt 1.700 skatteydere i amtet eller godt halvt så mange, som der havde været gård- og husmænd i alt i amtet før krigen, og hertil kommer ca. 300 skattefritagne.⁷¹ Nu var ca. 60 % af brugene besat. I 1670 har vi kun tal for gårdene,

⁶⁴ RA, Haderslev amt, jordebog 1662/63.

⁶⁵ RA, Haderslev amt, jordebog 1664/65.

⁶⁶ *Sønderjyllands Historie*, bd. III, s. 267f.

⁶⁷ LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-70, fol. 70-72.

⁶⁸ Bodil Clausen: *Gårde i Haderslev og Tyrstrup herreder 1531-1753*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 1997, s. 35-49 og 278-290.

⁶⁹ Lassen: *Skæbneåret*, s. 107.

⁷⁰ Lassen: *Skæbneåret*, s. 103.

⁷¹ RA, Haderslev amt, kontributionsregnskab 1664.

hvoraf 77 % nu var besat.⁷² Endnu i 1687 var der dog stadig 368 øde steder af i alt 3.205.⁷³

Der var dog store forskelle fra egn til egn inden for amtet. I 1670 var så godt som alle gårde besat i de frugtbare herreder mod øst, Haderslev og Tyrstrup, og i Hviding herred mod vest, mens der stadig var mange ødegårde i Midtlandet. Hviding herred havde klaret krigen bedre end resten af amtet, men det havde Tyrstrup herred ikke. Når genopbygningen var længere fremme her end i Midtlandet, skyldes det, at den gode jord trak folk til. I Øster Løgum sogn lige syd for Haderslev amt var dødeligheden jævnt fordelt over sognets byer, men i 1665 var kun to af 29 gårde i Genner på den gode jord øde, mens det stadig var omkring halvdelen af de 60 gårde i den magrere vestlige del af sognet.⁷⁴

Den geografiske skævhed i genopbygningen betød, at der for en tid skete en strukturel forskydning i landbruget. Formelt blev den imidlertid ikke anerkendt, og principielt blev landbosamfundet genopbygget i det gamle billede. Udgangspunktet var konsekvent de gårde og huse, der havde været før, med alle deres forpligtelser og rettigheder. Overlevende beholdt principielt den gård, de havde haft, og det samme gjaldt arvinger eller kreditorer, der tog over. Det kan man måske nok forstå, da det handlede om at holde fast på mest muligt af det bestående juridiske og økonomiske system. Men også nybyggere rykkede normalt ind på en specifik gård med specifikke rettigheder, selv når der var flere ødegårde i byen, så der havde været rig mulighed for at ændre strukturerne.⁷⁵

Dette gælder ikke kun den overflade, som jordebogens lister over ottingtal og afgiftsforpligtelser udgør. Fra en række landsbyer i Tyrstrup herred er der bevaret detaljerede markkort fra begyndelsen af 1700-tallet. Med udgangspunkt i dem har Wolfgang Prange kunnet rekonstruere byernes middelalderlige bolstruktur. Det kan kun lade sig gøre, fordi agrene endnu omkring 1710 rent faktisk stadig afspejlede denne. Prange fandt mindre afvigelser, og de kan være en følge af krigens forstyrrelser, men lige så godt gå langt tilbage.⁷⁶ De overlevendes hukkommelse og systemer i agerrækkefølge har gjort, at man kunne vende tilbage til den gamle tilstand.

Genopbygningen med udgangspunkt i de gamle gårdparter kan iagttages selv i landsbyer, hvor det gik meget langsomt. I Rugbjerg i Øster Løgum sogn var der før krigen 14 gårdparter af forskellig størrelse. Heraf var der kun fire, hvor bon-

⁷² *Sønderjyllands Historie* bd. III, s. 267 (frisedler) og 269 (ødegårde).

⁷³ Lassen: *Skæbneåret*, s. 100-102.

⁷⁴ Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 81-83 samt egen opgørelse ud fra hans ejerlister s. 151-270.

⁷⁵ Det fremgår både af formuleringerne ved indfæstningen og ved en sammenligning af jordebøger før og efter, se RA, Haderslev amt, regnskaber 1661-65 og jordebog 1639/40 sammenlignet med jordebog 1664/65.

⁷⁶ Wolfgang Prange: "Otting und Bol in der Tyrstrupharde", *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*, 1979, s. 49-143, s. 60-111.

den overlevede, eller andre familiemedlemmer tog over. Yderligere to gårde blev bortfæstet omkring 1680, fire i 1700-tallets første årti, én i 1732, én omkring 1750 og én så sent som i 1769. Bortset fra en enkelt gård, som til sidst officielt blev fordelt mellem et par naboer, er billedet, at man over den mere end 100 år lange proces fastholdt de oprindelige gårdparter med de ottingtal og rettigheder, de i sin tid havde haft.⁷⁷

Kun enkelte steder i amterne var forandringerne mere gennemgribende. Det mest markante eksempel er fra Aabenraaegnen, hvor amtmand Henrik Brockdorff i 1661-65 dels fik overladt de øde fæstegårde i byerne Rise og Søst, dels opkøbte selvejerrettigheder i andre gårde i de to byer, så han heraf kunne danne én stor gård, Risegård.⁷⁸ I mindre omfang kendes noget lignende enkelte andre steder, men det er små undtagelser fra reglen om, at amternes landsbysamfund genopbyggedes i det gamle billede – uanset hvor længe det måtte tage.

Derimod var der store strukturelle forandringer på de adelige godser, især i sydøst. Her foregik der en massiv nedlæggelse af bondegårde og oprettelse og udvidelse af hovedgårde fra det 16. til det 18. århundrede. Noget kan kobles til krigene. På godset Gereby i den nordlige halvdel af halvøen Svans var situationen ganske fortvivlende efter Karl Gustav-krigene. Selve hovedgården var udplyndret, og af godsets 22 fæstegårde var kun 10 besat. Gårdtallet faldt varigt til 12, som dog var anderledes fordelt på landsbyer end dem, der havde været besat i 1661.⁷⁹ Dette kunne tilsyneladende bekræfte, at ødelæggelserne på de private godser fremmede en udvikling af stordrift, sådan som flere forskere har ment det for flere østtyske territorier. Imidlertid har min systematiske kortlægning af hovedgårdsudvidelser og bondegårdsnedlæggelser i Slesvig godtgjort, at processen var i gang længe før krigene og fortsatte frem til de første årtier af 1700-tallet, og udviklingen endte med nogenlunde samme struktur og samme balance mellem herregårdsmark og bondejord på alle væsentlige godser i Østslesvig. Krigsødelæggelserne førte her til, at en igangværende udvikling fortsatte, til den havde nået en bestemt grænse – den, hvor de tilbageværende hovbønderes folk kunne klare de store herregårdsmarker.⁸⁰

Et principielt strukturelt skift ser man snarere i de små hertugdømmer, dvs. besiddelserne under hertugerne af Glücksborg, Nordborg og Sønderborg rundt om Sønderborg. Her synes krigens ødelæggelser at have haft afgørende indflydelse på, at hertugen af Glücksborg kort efter 1660 oprettede Skodsbølgård eller Neuenhof af seks øde gårde i byen Skodsbøl.⁸¹ Umiddelbart derefter begyndte

⁷⁷ Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 182-94.

⁷⁸ Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, II, s. 424.

⁷⁹ G. Westphal: *Vom Dorf zum Gut. Vom Gut zum Dorf. Gereby-Carlsburg. Die Geschichte eines Gutes*, Hamburg: Agricola 1954, især s. 44f; Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, II, s. 242f.

⁸⁰ Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, I, s. 384-88.

⁸¹ Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, II, s. 398.

både han og hans kolleger i Nordborg og Sønderborg eller de kongelige amtmænd, som overtog styret her, imidlertid tvært imod at indføre delvis hoveriafløsning for en del bønder og standse videre stordriftsudvidelser.⁸² Hvis krigen her påvirkede udviklingen, var det nærmest i den modsatte retning af, hvad man måtte forvente.

ØKONOMISK GENREJSNING

En gård var ikke fuldt på fode, bare fordi den var beboet. Skifter efter fem bønder i Gram herred fra 1661 viser hvor få dyr, man rådede over, endnu et år efter krigen. På de tre af gårdene var der tilsyneladende slet ingen heste, mens de to andre kun havde to hver. Fire af de fem bønder havde én eller to køer, mens Anders Pedersen i Lerte skilte sig ud ved at have hele seks køer og i øvrigt også elleve får.⁸³ Fem-ti år senere så det noget bedre ud, men ikke godt. 14 bønder, som vi har skifter fra, havde en gennemsnitlig besætning på 2,8 heste, 0,8 føl, 2,9 køer, 3,4 stykker andet kvæg, 3,6 får og 2,5 grise. På halvdelen af gårdene var der typisk kun 1-2 heste, et par køer og evt. et stykke ungkvæg eller to. Den anden halvdel af gårdene var mere rimeligt i drift. Billedet er det samme for kornavlén. Halvdelen af bønderne havde en meget beskeden udsæd på 1-4 tønder hartkorn, den anden derimod 5-10 tønder hartkorn, helt overvejende rug.

Disse tal overgås dog langt af herredsfoged Jep Andersen, hvis skifte er rigere end de andre tilsammen, og som havde en kolossal besætning. Men oven i det havde han penge til gode fra en række bønder for købesummer for gård, for korn, kvæg og heste. Desuden havde han udlånt får og korn "til halvt", dvs. at han skulle have det halve af høsten eller tilvæksten i besætningen.⁸⁴ Jep Andersen var en overlever og han havde endnu ressourcer, som en del andre bønder kunne trække på. Men han fremstår som en enlig svale i et materiale, hvor alle andre enten lige klarede sig eller var forarmede og forgældede.

Et andet udtryk for økonomiens tilstand er nu som før bøndernes evne til at betale afgifter og skatter til konge og hertug. Aabenraa amt gav meget lidt i krigsårene og endnu 1661/62 kun halvt så meget som før krigen, men allerede 1662/63 var amtet oppe på 80 % af den nominelle indtægt, 1665/66 nåede det 90 %, og for

⁸² Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, I, s. 289-93.

⁸³ Det omfatter boerne efter Hans Jessen i Diernæs, Jørgen Nissen i Hoptrup, Iver Mortensen i Årup, Anders Pedersen i Lert og Peder Jessen i Tiset, se LAÅ, Retsbetjentarkiver, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 19-20, 28-31, 59-61

⁸⁴ Det drejer sig om boerne efter Iver Iversen i Sønderballe, Villads Jørgensen i Ustrup, Ove Nissen i Hammelev, Christen Nissen i Hoptrup, Hans Knudsen i Ringtved, Las Jørgensen i Diernæs, Hans Bertelsen og Hans Skrædder, begge Kastrup, Anders Gregersen i Magstrup, Thomas Jørgensen i Ustrup, Jørgen Koldinger i Grønnebæk, Laurids Skrædder i Hoptrup, Søren Mouritsen i Kolsnap, Jep Andersen i Bæk og Boy Hansen i Tiset, se LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-69 fol. 5-6, 15-16, 49-50, 57-58, 69, 73-75, 81-82; tingbog 1670-72, fol. 4-5, 13-16, 20, 37-38, 50-61, 65-66. I ét tilfælde (Ove Nissen i Hammelev) findes tre opgørelser over det samme bo. Her er kun det sidste medtaget.

de tre følgende år under ét kom man op på 98 %.⁸⁵ Det tog altså fem år at komme tilbage til normale forhold. Derefter var næsten alle gårde ikke alene besat, men i stand til at betale skatter og afgifter. Nogle kan have lånt nogle af pengene af naboer, men det har kun været muligt, hvis naboerne havde et overskud, og bonden selv en vis kreditværdighed.

Tungest lå det naturligt nok i Haderslev amt. Amsindtægterne var i 1661 kun én procent af niveauet før krigen. Indtægterne steg støt gennem 1660'erne, men var i 1668/69 kun oppe på halvdelen af niveauet før 1657, og derpå fladede de ud. Først omkring år 1700 kunne bønderne i Haderslev amt betale de afgifter, kongen krævede.⁸⁶ Det skal dog tages i betragtning, at skattetrykket steg kraftigt igen i 1670'erne. Lægger man skatter og afgifter sammen, var bønderne i Haderslev amt fra 1680'erne næsten oppe på at betale det samme som før krigen, men stadig var betalingsevnen ringere end i en række andre amter.

AFSLUTNING

Langt hen ad vejen svarer de slesvigske erfaringer til iagttagelser fra Tyskland under Trediveårskrigen. Den første erfaring er, at civilsamfundet udviste en imponerende evne til at komme over de første krige. Selve krigene medførte kolossale tab og ødelæggelser og personlige rædsler for en del mennesker, men økonomien fungerede alligevel videre på et tåleligt niveau, og hullerne blev hurtigt fyldt ud. Hvor bønderne døde, var der en reserve af personer til at træde til, gårdene kom i drift igen, og samfundets kredit- og betalingsstrømme flød videre efter krigen.

Den anden erfaring er, at Karl Gustav-krigene havde langt værre følger, fordi de kom efter to tidligere besættelser, varede længere, omfattede flere tropper og førte til spredning af en dødelig epidemi. Nu var situationen, at økonomien led væsentligt nogle steder og brød helt sammen andre. I 1662 ser vi et omfang af øde gårde, som ikke er ulig det, man fandt i ganske hårdt ramte dele af Tyskland. Igen formåede samfundet dog over et årti at lukke hullerne og genrejse økonomien i visse egne, mens det andre steder tog længere tid. Når det gælder antallet af husstande, var Haderslev amt først på førkrigniveau mere end et halvt århundrede efter krigen, og først da nærmede skattebetalingsevnen sig det gamle niveau. Som minimum betød det, at den lange vækstperiode fra ca. 1450 til ca. 1625 var brudt, og at det tog resten af 1600-tallet blot at komme tilbage til niveauet fra før den første krig. Noget tyder i øvrigt på, at økonomien endnu først i 1700-tallet kørte dårligere end i 1625. Bønderne omkring 1710 var gennemgående dybt forældede, og besætningerne synes mindre end det, vi i glimt møder i beretninger fra plyndrede gårde 1627.⁸⁷ Her skal det dog tages i betragtning, at bønderne efter

⁸⁵ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 139.

⁸⁶ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 140.

⁸⁷ RA, Rentekammeret Tyske afdeling, Undersøgelseskommissionen af 12.3.1708 vedr. Skatte-restancer m.m. i Haderslev amt, G. 4-12, Beskrivelse af Haderslev amt.

1660 også led under høje skatter og dårlige konjunkturer. Det var mildt sagt ikke nogen god periode at komme til hægterne i. Det er derfor ikke helt let at afgøre, nøjagtig hvor meget krigen havde ansvaret for.

Den tredje erfaring er en overordnet bekræftelse af Franz' observation om forskelle i genopbygningsmønstret. Hvor han så en forskel mellem Vest- og Øst-tyskland, er der her fundet en forskel mellem amter og godser. I amterne vendte man – evt. over flere generationer – tilbage til den *tilstand*, der havde været før krigen, mens man på godserne fortsatte den *udvikling* mod Gutsherrschaft, der havde været i gang. Det stemmer i virkeligheden med den tyske erfaring, hvis man her nuancerer Franz' simple dikotomi. Det interessante er imidlertid, at krigene her ikke synes at have ændret, men blot forstærket en allerede indtruffet "path dependency".

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN
DR. PHIL., LEKTOR
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND,
AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

The consequences of war for civilian society:

Northern Schleswig in the 17th century

Inspired by studies of the Thirty Years War, the paper investigates the demographic, economic and social consequences of the wars of the 17th century for the northern part of the Duchy of Schleswig. The occupations of 1627 and 1644-45 inflicted enormous material costs on rural society and locally even considerable demographic losses; nonetheless, agriculture was largely kept functional during the occupation, and the economy recovered quickly afterwards. There were reserves of people, cattle, and seed to fill the gaps. A third period of occupation in 1657-60 had far worse consequences. In some parts people fled and agriculture collapsed completely, and the northernmost parts experienced a demographic catastrophe. For the most affected parts it were to take half a century to bring the number of farms in function and families in residence back to pre-war levels, and even then the economy hardly had recovered in full. However, villages were eventually rebuilt in the old image, reconstructing almost completely the pre-war farm structure and land distribution. The exception is the private manors in the southern part of the duchy, but the structural change there was a continuous process, starting much earlier. Largely, these findings fit well with results from Germany.

DE DANSKE KRIGSFANGER FRA SLAGET VED LUND 1676

■ HANS HENRIK APPEL

Slaget ved Lund den 4. december 1676 blev en katastrofe for den danske hær. Af en styrke på omkring 11.000 mand mistede ca. 6.000 livet, formentlig et par tusinde mand blev såret – og 1.500 mand blev taget som krigsfanger af den svenske hær. Det var ganske vist ikke første gang under felttoget i Skåne, at et større kontingent danske tropper faldt i svensk fangenskab. Tilbage i august var generalmajor Duncan blevet taget til fange uden for Halmstad ligeledes med 1.500 mand, hvoraf de fleste endnu sad fangne. Men i lyset af de massive tabstal ved Lund var spørgsmålet om en frigivelse/udveksling af fangerne presserende. I denne artikel vil jeg med fokus på de mange krigsfanger fra slaget ved Lund undersøge, hvordan krigsfanger blev håndteret under Skånske Krig 1675-79. Hvad skete der med dem? Hvilke normer og forventninger havde samtiden til håndteringen? Og hvilke overvejelser, hensyn og handlinger greb ind i disse normer og forventninger?

KRIGSFANGER – FRA INDIVIDUELT BYTTE TIL KRIGSHERRENS EJENDOM

Fænomenet at tage krigsfanger var ikke noget nyt i 1600-tallet. Gennem tiderne har soldater, der hverken kunne se perspektiver i at fortsætte med at kæmpe eller muligheder for at undslippe, som oftest valgt at overgive sig til sejrherrens nåde fremfor at kæmpe til døden. Og selvom der findes mange eksempler på, at sejrherren som hævn eller til afskrækkelse har valgt ikke at give denne nåde, så er de fleste militære træfninger endt med, at der blev taget et større eller mindre antal fanger.¹ I antikken var det ofte et af selve målene med at føre krig at tage fanger, der kunne bruges som arbejdskraft. Krigsfanger var en del af krigsbyttet; og det var de også igennem middelalderen, om end brugen af fanger som slaver navnlig

¹ Om krigsfanger se generelt Rüdiger Overmans (red.): *In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg*, Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag 1999; Richard Garrett: *P.O.W.*, London: David and Charles 1981; Martin van Creveld: *The Transformation of War*, New York: The Free Press 1991, s. 66-72; Fritz Redlich: "De Praeda Militari: Looting and Booty 1500-1815", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Beiheft 39, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH 1956, s. 27-37; Frank Tallett: *War and Society in Early Modern Europe, 1495-1715*, London, New York: Routledge 1992, s. 128-131; Daniel Hohrath: "In Cartellen wird der Werth eines Gefangenen Bestimmt." Kriegsgefangenschaft als Teil der Kriegspraxis des Ancien Régime" i Overmans: *In der Hand*, s. 141-170; Gustav Rasmussen: *Krigsfangenskab. En Oversigt over Krigsfangers Retsstilling gennem Tiderne*, København: Nyt Nordisk Forlag 1939.

efter et kirkeligt forbud i 1179 gled i baggrunden i den rent europæiske krigsførelse.² I stedet blev fangernes bytteværdi gjort op ud fra, hvor meget de kunne indbringe i løsepenge – hvorfor det primært var adelige og andre ”værdifulde” personer, der blev taget til fange. I en artikel om ”Der Soldat als Ware” har Bernhard R. Kroener beskrevet, hvordan det ofte var meget store beløb, der krævedes, og da det var en æressag at frikøbe et familiemedlem, kunne det bringe selv velstående familier til tiggerstaven.³

Da lejesoldater i løbet af 1500-tallet blev stærkt efterspurgt, fik de derfor ifølge Kroener i stigende grad gjort det til en del af tjenesteforholdet, at krigsherren forpligtede sig til at løskøbe dem, hvis de blev taget til fange – samtidig med at krigsherrerne i stigende grad blev forpligtet til at udbetale sold til fangerne for perioden i fangenskab.⁴ Formentlig udsprunget af denne forpligtelse begyndte krigsherrer ved starten af 1600-tallet at indgå ”karteller” med hinanden om en fast prissættelse for ”racionering”, dvs. mellemstatslige aftaler om løskøbelse af fanger. Samtlige grader inden for hæren blev defineret og prissat – og dermed kan man i disse karteller se en udgrænsning og ordning af det militære hierarki i forhold til det civile samfund. De første kendte eksempler på sådanne karteller blev indgået mellem spanierne og Nederlandene i den nederlandske uafhængigheds-krig omkring år 1600.⁵

På trods af disse karteller havde krigsfanger stadig ved indgangen til 1600-tallet og i århundredets første årtier overvejende karakter af den enkelte soldats krigsbytte. Det kom til udtryk i f.eks. de nederlandske krigsartikler fra 1592, de svenske fra 1621 og de danske fra 1625.⁶ I både de nederlandske og de svenske krigsartikler blev det foreskrevet, at krigsfanger inden for en given frist (henholdsvis aftenen for tilfangetagelsen og 36 timer efter) skulle føres for lejrens øverste befalingsmand. Denne kunne vælge at udtage særlige krigsfanger til krigsherren, men det skulle ske mod erlæggelse af en ”rekompens”, dvs. erstatning. Alle andre fanger tilhørte soldaterne, der dog ikke måtte løslade dem uden krigsherrens accept. I noterne til de nederlandske krigsartikler anførtes det, at det var gammel brug i Frankrig, at hvis løsesummen beløb sig til mere end 10.000 pund, skulle fangen overgives til kongen mod en kompensation på 10.000 pund.

² Overmans: *In der Hand* s. 3.

³ Bernard R. Kroener: ”Der Soldat als Ware. Kriegsgefangenschicksale im 16. und 17. Jahrhundert”, i Heinz Duchhardt og Patrice Veit (red.): *Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern 2000, s. 274.

⁴ Redlich: *De Praeda* s. 31 nævner som eksempel en kontrakt mellem Gustav Adolf og et skotsk regiment fra 1629 om pligt til at løskøbe dem, hvis de tages til fange.

⁵ Christian Hermsdorf: *Corpus juris militaris recognitum, ac multis ex partibus auctum, oder, neu-verbessertes und vermehrtes Kriegs-Recht ..., kurtze Beschreibung dess Kriegs, was er sey, und wie er klüglich und wol geführet werden könne*, Frankfurt am Main 1674; Redlich: *De Praeda* s. 35. De nævnte årstal for karteller hos Tallett: *War and Society* s. 130.

⁶ Hermsdorf: *Corpus Juris* s. 183f (svenske artikler), s. 256f (danske artikler), s. 417ff (brandenburgske med annotationer om europæisk praksis), s. 662f (nederlandske).

Det vil sige, at den del af det individuelle krigsbytte, der oversteg 10.000 pund burde tilfalde kongen. Begrænsningerne i soldaternes dispositionsret over deres krigsfanger var altså oprindeligt et rent byttefordelingsspørgsmål, der ikke bundede i militære hensyn.

Hvor de svenske krigsartikler fra 1621 fulgte de nederlandske, var der nogen afvigelse i Christian IV's krigsartikler fra 1625. Her skelnedes der mellem adelige, spioner og officerer af sergeant- og rytterkorporalrang eller højere på den ene side, og andre fanger på den anden side, herunder borgere og bønder. Førstnævnte fanger tilkom krigsherren, sidstnævnte soldaterne, der dog måtte beholde hvad gods, de højtrangerende fanger havde med sig, ligesom kongen ville tildele dem en erkendtlighed som compensation. Christian IV havde altså hermed som krigsherre krav på alle militære krigsfanger over en vis rang (samt adelige), og ordlyden om compensation herfor til soldaterne var mere vag end i de nederlandske og svenske artikler. Samtidig skete der en stramning i soldaternes dispositionsmuligheder over øvrige fanger, idet det præciseredes, at de ved løskøb skulle indordne sig under evt. aftalte "ransionstakster", dvs. karteller.

Hvor soldaterne i 1625 stadig havde principiel bytteret i alle de fanger de tog, fik krigsherren i Christian V's krigsartikler fra 1683 formelt ret til alle fanger taget ved feltslag og erobring af byer og fæstninger. Nu blev det kun små partier af modpartens soldater, opsnappet imellem de militære operationer, der kunne tilkomme soldaterne som bytte.⁷ Der skete således et skred i perioden mellem 1625 til 1683, hvor krigsfanger fra i udgangspunktet at tilfalde den enkelte soldat som bytte gik over til at tilfalde krigsherren. Denne udvikling kan ses i sammenhæng med flere samtidige udviklingslinjer. For det første var udskrevne soldater ikke i samme grad som hvervede soldater motiverede af muligheden for at tage bytte. For det andet var krigsherren eller i hvert fald højerestående officerer formentlig bedre i stand til at realisere krigsfangernes værdi og fik i første omgang karakter af "mellemmand" ved opkrævningen af løsepenge for siden at overtage retten til fangerne.⁸ For det tredje havde krigsførelsen siden slutningen af det 15. århundrede mistet mere og mere af sin individuelle karakter i forhold til de store taktiske enheder, og det blev derfor også sværere og sværere at operere med individuelle krigsfanger. Oftest var det større styrker på den ene side, der overgav sig samlet til større styrker på den anden side.⁹ Og endelig for det fjerde blev krigsherrerne bedre og bedre i stand til at vogte over den anseelige investering, de lagde i deres hære.

⁷ Redlich: *De Praeda* s. 34 og 36; Rasmussen: *Krigsfangenskab* s. 59.

⁸ Redlich: *De Praeda* s. 34-5 nævner, at der i 1639 var en strid mellem to svenske generaler om, hvorvidt en general kunne beholde løsepengene eller burde lade dem gå videre til sine mænd.

⁹ For dette aspekt, se Kroener: *Der Soldat* s. 274.

Et af omdrejningspunkterne i denne udvikling var kartelvæsenet. Formentlig ansporet af en stadigt mere udbredt forpligtelse til at løskøbe deres soldater, blev krigsherrerne mere og mere omhyggelige med at regulere, hvem der hørte med til det militære hierarki, og hvilken værdi de besad. Udviklingen var som tidligere nævnt formentlig oprindeligt udsprunget af et ønske fra soldaternes side om at sikre sig løskøbelse; men krigsherrens interesse i at opnå både adkomst- og dispositionsret til fangerne voksede i takt med, at hærene ændrede karakter til mere permanente og stærkere nationalt funderede enheder.

Udviklingen af karteller var ikke ensbetydende med, at fanger altid blev løskøbt. Den stadigt mere klare og håndfaste værdisætning af krigsfangerne åbnede også for andre muligheder for, hvordan krigsherren kunne realisere denne værdi. Udover at krigsfanger kunne sælges for løsepenge, kunne de byttes lige over for en anden soldat af tilsvarende værdi ved en udveksling. Eller man kunne i kraft af kartellernes klare værdisætning af de enkelte charger føre en løbende udvekslingsforretning, hvor man hele tiden gjorde op, hvor meget de to parter skyldte hinanden – uden skelen til om fangernes antal eller charge stemte nøjagtigt overens. Fanger kunne også stadig indstikkes i egne rækker og således kompensere for tab af egne soldater, eller fanger kunne bruges som arbejdskraft på fæstningsanlæg m.m. I kalkulationerne om håndteringen af fangerne indgik også de omkostninger, der var forbundet med dem. De skulle bevogtes, bespises – og i tilfælde af sårede krigsfanger transporteres og plejes. I nogle tilfælde kunne omkostningerne herved overstige fangernes værdi, hvorfor en henrettelse, deportering fra krigszonen eller måske ligefrem løsladelse (som regel på æresord om ikke at kæmpe igen) kunne være mest hensigtsmæssig.

Spørgsmålet om indgåelsen af et kartel dukker løbende op i korrespondancen mellem dansk og svensk side om udvekslingen af fanger både før og efter slaget ved Lund frem til indgåelsen og ratificeringen af et sådant i august 1677. I den følgende undersøgelse af behandlingen af krigsfanger i forbindelse med slaget, vil der blive lagt særlig vægt på, hvor central en rolle kartellet spillede for gennemførelsen af udvekslinger.

HÅNDBEHANDLING AF KRIGSFANGER FØR TIL SLAGET VED LUND

Behandlingen af sager vedr. krigsfanger under skånske krig dukker op i arkivalierne allerede fra årsskiftet 1675/6, dvs. før den skånske fase af krigen var begyndt. I et brev af 22. december 1675 bad generalguvernøren i Skåne, Halland og Blekinge, Fabian von Fersen, om tilladelse fra Carl XI til at udveksle de danske fanger, der "uden årsag" beklagede sig over det hårde "tractement". Tilladelsen blev givet, og den 14. januar 1676 kunne Fersen berette, at han nu havde sendt lister over fangerne til nogle engelske gesandter og svenske residenter i København,

og at han "med tilbørlig forsigtighed" ville gå i gang med udvekslingen. Først og fremmest ville han prøve at sikre regeringsråd Oustains frigivelse.¹⁰

At man i forbindelse med de indledende kontakter om udveksling havde en forventning om, at et kartel ville blive udarbejdet, fremgår af de vilkår, som regeringsråden Oustein måtte acceptere for at blive frigivet. Her stod der bl.a., at han måtte vælge, om den "racion" han skulle skaffe, skulle være "nach dem alten, oder nach dem künftigen neuen Cartel". Et nyt kartel var altså noget, man regnede med snart ville falde på plads. I forbindelse med en anden samtidig, mindre udveksling af civilbetjente skrev den svenske generalauditør Cassius, at han nok skulle vende tilbage til spørgsmålet om "Die Auswirkung eines Cartels" i et senere brev.¹¹

I ugerne umiddelbart efter den danske landgang i Skåne den 29. juni 1676 erobrede den danske hær fæstningerne Helsingborg, Landskrona og Christianstad; de to førstnævnte ved indgåelse af en akkord, sidstnævnte ved storm. Akkorderne gav de to fæstningers besætninger ret til afmarch og transport til Riga, men i en memorial af 6. juli 1676 slog den danske generalauditør og krigsråd Herman Meier fast, at besætningen fra det nyligt overgivne Helsingborg stadig var for "Prisonaires de Guerres" at regne. Den danske konge havde blot vist sin nåde i forventning om, at den svenske side ville lade tilsvarende danske fanger gå fri, hvis det skulle ske, at svenskerne tog nogen. Udover at det er interessant at bemærke, at soldaterne stadig regnes for krigsfanger, selvom de har indgået akkord om afmarch, er det påfaldende, at den danske generalauditør i krigens indledende og succesrige fase har et så nonchalant forhold til fanger.¹²

I løbet af det næste par måneder skete der en gensidig akkumulering af krigsfanger. Fra dansk side blev de overlevende svenske soldater fra stormen på Christianstad taget som fanger (ca. 700 mand), og fra svensk side lykkedes det at tage omkring 1.500 danske soldater til fange ved Fyllebro uden for Halmstad, oven i købet med generalmajor Duncan og flere andre officerer i spidsen.¹³

Der var derfor i oktober måned 1676 kontakt mellem parterne om en større udveksling af fanger. Den svenske generalguvernør Fersen besvarede en dansk forespørgsel ved at skrive, at han endnu ikke havde fået svar fra de danske officerer oberst Holck og general Meerheim på, om de ville gå i gang med en udveksling efter forrige krigs brug eller efter det projekterede kartels forholdstal. Dog ville Fersen umiddelbart gerne have løsladt en svensk rytterløjtnant under forudsæt-

¹⁰ Svenske Riksarkivet (SRA): *Generalguvernörer* til Kungl. Maj. 1) Skåne, Halland, Blekinge. Vol 7, 22. december 1675 og 14. januar 1676.

¹¹ Rigsarkivet (RA): Krigskollegiet, *Indkomne Breve 1676, 7, Breve omh. udveksling af danske og svenske fanger*. Løbenummer 52. Henholdsvis "Conditionen" 10. februar 1676 og "Brev fra Cassius til Meier" 4. februar 1676.

¹² SRA. *Generalguvernörer* vol 7, "Memorial" 6. juli 1676.

¹³ RA. Krigskollegiet, *Originalmanuskriptet til Christian V's krigshistorie*, Løbenummer 101, 1676 s. 45.

ning af, at det kunne ske til det projekterede kartels takst for en løjtnant (også selvom soldaten i praksis havde fungeret som ritmester, hvilken charge range-rede højere).¹⁴

Der kom i første omgang intet konkret ud af det. Den 6. november 1676 rejste den danske general Arenstorff atter spørgsmålet om indgåelse af et kartel og udveksling over for sin svenske modpart, general Helmfeldt. Denne svarede, at den svenske konge havde bedt om, at generalauditørerne genoptog deres korrespondance i sagen. Og samme dag skrev den svenske generalauditør Schmidt da også til sin danske modpart, at han havde 200 danske fanger ved hånden, som han gerne ville udveksle med det samme – rang for rang. Han bad om, at danskerne ville skaffe et tilsvarende antal, inklusive de svenske nationale soldater, der havde taget dansk tjeneste.¹⁵

Projektet blev dog forsinket af, at Schmidt blev ramt af "schwäre Unpasslichkeit". Den 16. november 1676 foreslog han så, at generalauditør Rooth kunne forstå udvekslingen ved Geddingebro to dage senere. Danskerne nåede imidlertid ikke at få deres fanger fra Landskrona til mødestedet, og i stedet blev en ny udveksling arrangeret den 29. november 1676. Den danske generalauditør Meier skrev i den forbindelse, at man på begge sider havde bemærket, hvordan udvekslingen trak i langdrag "men efterdi dette kristelige værk alene til fangernes forløsning sigter", ville man sørge for at møde til udvekslingen den 29. kl. 9 præcis.¹⁶

Denne udveksling gik imidlertid også i vasken, ifølge den svenske generalauditør Rooth fordi "tiden faldt alt for kort". Rooth foreslog et nyt tidspunkt, den 1. december 1676 kl. 10, men allerede dagen efter måtte han udskyde udvekslingen på ubestemt tid, da han "faldt med min hest og brød mig fast ilde". Rooth sendte sit næste datoudspil af sted den 3. december; et udspil, der imidlertid først nåede frem til den danske generalauditør Meier den 12. december 1676, godt en uge efter at slaget ved Lund havde ændret situationen totalt.¹⁷

SLAGET VED LUND

Med slaget ved Lund den 4. december 1676 fik spørgsmålet om udveksling af soldater en helt anden, presserende karakter. I en udateret liste, der efter angivelser af dødsfald og udvekslinger af fangerne at dømme må være fra begyndelsen af januar 1677, navngives 176 fangne danske officerer og civilbetjente, og derudover opgives antallet af fangne underofficerer og menige til 1.325. Nedenfor er fangernes rang opsat i tabelform med angivelse af det beløb, den pågældende rang

¹⁴ RA. *Indkomne Breve 1676*, 7, "Fersen til Arenstorff" 17. oktober 1676.

¹⁵ RA. *Indkomne Breve 1676*, 7, "Helmfeldt til Arenstorff" 7. november 1676, "Schmidt til Meier" 7. november 1676.

¹⁶ RA. *Indkomne Breve 1676*, 7, "Schmidt til Meier" 16. og 18. november 1676, *Landetaten* pk. 47, "Meier til Rooth" 25., 28. og 30. november 1676.

¹⁷ RA. *Indkomne Breve 1676*, 7, "Rooth til Meier" 29. og 30. november 1676, *Landetaten* pk. 47, "Meier til Rooth" 13. december 1676.

endte med at blive sat til i kartellet 1677, og en opgørelse herudfra på fangernes samlede "værdi".¹⁸

Tabel 1: De danske krigsfanger fra slaget ved Lund ifølge liste fra januar 1677 med angivelse af fangernes værdi ud fra 1677-kartellets takster

Rang	Takst 1677 (rdlr)	Antal fanger	Værdi*
Oberst	400	2	800
Oberstløjtnant	200	4	800
Major	100	3	300
Regiments kvartermester	20	3	60
Auditør	20	2	40
Vognmester	20	1	20
Adjudant	20	6	120
Ritmester	60	2	120
Kaptajn	60	26	1560
Løjtnant	24	43	1032
Cornet	20	6	120
Fændrik	20	41	820
Kaptajnløjtnant	24	4	96
Mønsterskriver	4	1	4
Underofficerer og menige	2	1325	2650
Feltpræster		9	0
Trompeterer		7	0
Pauker		1	0
Civilbetjente		10	0
Studiosi		4	0
Lakej		1	0
I alt		1501	8542

* Karteltaksterne er opstillet på grundlag af RA. Christian V's krigshistorie s. 138f.

Antallet af svenske fanger fra slaget var lavt, men de talte bl.a. generalløjtnant Wilhelm von Fersen, hvis værdi i det endelige kartel blev sat til 3.000 rdlr., dvs. mere end de 1.325 underofficerer og menige til sammen, samt oberst Budberg.

¹⁸ RA. Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber, *Landetaten vedkommende, pakke 47*, "Li-sta der Dänischen Regiments und Oberofficers". Der er dog grund til at betvivle, at listen er komplet. Der er i de øvrige dokumenter flere eksempler på officerer, der ikke er medtaget i listen; eller hvor skriveren må have skrevet et helt forkert navn. F.eks. RA. *Landetaten pk. 47*, "Diese werden gegen Einander ausgetauschet" 18. december 1676, hvor en løjtnant Peter Rolufsen står opført blandt hollandske officerer, der skal udveksles efter slaget. Han er ikke medtaget i den samlede fangeliste. Se også nedenfor om kaptajn Meldrum.

Går vi ud fra at de i alt 127 fanger, den danske generalauditør Meier havde ved hånden den 13. december 1676, alle stammede fra selve slaget, har de sammen med Fersen og Budberg udgjort en værdi på 5.282 rdlr. Dvs. at selvom de danske fanger numerisk var mere end 11 gange så mange som de svenske, var de ikke en gang dobbelt så meget værd.¹⁹ Og dertil kom så svenske fanger fra tidligere i krigen, der sad anbragt i Danmark.

Udover at svenskerne var ivrige efter at få de tilfangetagne officerer med generalløjtnant Wilhelm von Fersen i spidsen frigivet, udgjorde de mange danske fanger også et problem for dem. Generalguvernør Fabian von Fersen skrev den 8. og 9. december 1676 i sine indberetninger til den svenske konge om den fortvivlede mangelsituation i Malmø, hvor hans garnison, der skulle sikre byen, måtte dele de sparsomme forsyninger med sårede svenske soldater og danske krigsfanger, raske såvel som sårede. Samtidig lå de omkringliggende bøndergårde udplyndret og forladte hen. Han bad derfor om, at de danske fanger – for så vidt de ikke kunne udveksles straks – måtte blive sendt til Sverige.²⁰

Dette udvirkede, at Fersen den 11. december 1676 fik tilladelse til at sende menige fanger til Helsingborg med henblik på videre transport til Sverige. Hvad officererne angik, blev de indlogeret hos borgere rundt omkring i byen mod udstedelse af en revers, hvori de erklærede ikke at ville flygte. Det var så borgerne, der måtte sørge for at forsyne dem med mad, øl og tobak med henblik på senere afregning. Endnu den 16. december 1676 var antallet af fanger og sårede i Malmø så belastende, at Fersen skrev til kongen om faren for "allgemeine Sterben" og "Überrumpling vom Feinde".²¹

Også fra dansk side var der et ønske om at få udvekslingerne i gang. Mandskabstabet var enormt – så ulykkeligt at udskrive bøndersoldater og udstede hvervepatenter var det naturligt at arbejde på at få fangerne frigivet. Som tidligere nævnt nåede det svenske udspil om udvekslinger fra den 3. december 1676 først frem til den danske generalauditør Meier 9 dage senere; men dagen efter at han havde modtaget det, opfordrede Meier svenskerne til at tage hul på udvekslingerne ved at sende 4-500 menige og underofficerer til Landskrona: "og således dermed continuere så længe antallet kunne tilstrække. På denne maner kunne omkostningen til transporten visest blive anvendt, og soldaterne bedst conserve-rede, som ellers ved deres rykkelse og overførelse i denne saison forgår."²²

Meier kunne i første omgang tilbyde 30 underofficerer og 47 menige, hvori-mod han ikke ville iværksætte udveksling af 44 kaptajner, løjtnanter og fændriker, førend deres kost og tæring var blevet betalt. Civilbetjentene kunne man

¹⁹ RA. *Landetaten pk. 47*, "Meier til Rooth" 13. december 1676. Meier havde på dette tidspunkt 20 svenske kaptajner, 12 løjtnanter, 12 fændrikker, 30 underofficerer og 47 menige ved hånden, dvs. i alt 127 mand.

²⁰ SRA. *Generalguvernörer vol 7*, 8. og 9. december 1676.

²¹ SRA. *Generalguvernörer vol 7*, 16. december 1676.

²² RA. *Landetaten pk 47*, "Meier til Rooth" 13. december 1676.

uden videre udveksle. For at finde ud af hvordan de øvrige fanger – altså af højere rang – kunne racioneres, måtte man atter tage fat på det projekterede kartel, og Meier erklærede sig rede til at møde til konference herom et sted midt imellem Landskrona og den svenske hærs hovedkvarter. Af en memorial fra Meiers hånd, der stammer fra disse dage, fremgår det, at et af de påtrængende spørgsmål var, om man skulle rette sig efter kartellets forskrift om, at racionen for menige og underofficerer skulle bestå i en måneds sold (med deraf følgende gradueringer mellem fodfolk og ryttere), eller om man blot skulle udveksle dem hoved for hoved. Et andet væsentligt spørgsmål var betalingen af overofficerernes forplejning. Disse spørgsmål skulle indgå i kartellet og kunne dermed løses ved en endelig vedtagelse af det. Så længe dette ikke var på plads, frygtede Meyer, at parterne ville taksere og behandle fangerne, som det passede dem.²³

UDVEKSLINGERNE I DECEMBER

I hvert fald spørgsmålet om de meniges taksering må foreløbigt være blevet løst, for parterne indledte udvekslingen den 23. december 1676, om end det af en svensk instruks fra 22. december fremgår, at man var utilfreds med, at Meier ikke kunne sige præcis, hvor mange fanger han ville oversende; og at man ville tage det antal danske fanger med tilbage fra udvekslingen, som ikke havde kunnet udveksles direkte med svenske. Ikke desto mindre sørgede generalguvernør Fersen samme dag for at sende alle menige danske fanger til Lund, fulgt af de sårede danske officerer, ligesom han dagen efter fremsendte det danske kartel-projekt fra den forgangne sommer til den svenske konge med en bemærkning om, at generalauditør Rooth ville kunne forklare, hvilke ændringer de to parters generalauditører havde forhandlet sig frem til.²⁴

Fersen havde faktisk allerede den 18. december 1676 taget forskud på udvekslingerne, idet han i henhold til en separat aftale med den hollandske admiral Tromp om udveksling af de hollandske fanger fra den danske hær havde udvekslet 9 hollandske officerer (og antageligt også de menige hollandske fanger). Den 23. december 1676 fulgte så den første dansk-svenske udveksling med 358 underofficerer og menige på hver side. Det ser ud til, at denne markante og vellykkede udvekslingsforretning gav en kort opblussen af gensidig tillid. Den danske generalauditør Meier skrev d. 24. december 1676 i overstrømmende vendinger til sin svenske modpart, at:

dersom det fremdeles måtte behage hr. Generalauditør nogle andre danske fanger, over- og underofficerer såsom oberstløjtnant Baron von Schulenburg og Oberstløjtnant von Plessen på parole at fremsende, skal derimod straks ufejlbarligen enten så

²³ RA. Landetaten pk. 47, "Meier til Rooth" 13. december 1676.

²⁴ RA. Landetaten pk. 47, "instruktion til Rooth", 22. december 1676. SRA. Generalguvernörers vol 7. "Fersen til kongen" 23. december 1676.

mange fanger eller deres rancion til hr. Generalauditør fremsendes, så han i alting må forsikre sig, at intet på vores side skal fejle som kan contribuere til en rigtig afhandling om fangernes rancion og medhandling på begge sider.²⁵

Dernæst tog man fat på udvekslingen af de sårede fanger, herunder flere overofficerer. I forbindelse med at danskerne den 25. december 1676 oversendte 13 fanger med en trompeter, bad denne svenskerne om at sende nogle slæder, som de sårede kunne transporteres på. Herefter oversendte svenskerne den 26. december 1676 142 fanger til Landskrona og 46 til København, bl.a. flere sårede overofficerer. Så mange fanger kunne danskerne ikke samle til deres næste oversendelse den 29. december 1676. Her havde de kun 96 fanger med. Der begyndte altså at komme ubalance i udvekslingen, og samtidig udeblev den svenske fiskal Andreas Westmann fra et aftalt møde i Wadersjø i forbindelse med udvekslingen den 29. december 1676. Et møde, hvor man tilsyneladende skulle drøfte både kartellets ratificering og et udvekslingsprojekt for overofficererne. Fra dette tidspunkt begyndte mistilliden at vokse på begge sider.²⁶

GENSIDIGE BESKYLDNINGER OG MISTÆNKSOMHED

Flere forhold har forårsaget den voksende tillidskløft. Fra svensk side havde man den 26. december 1676 været ude for et natligt dansk overfald på Ystad. De ca. 200 danske ryttere havde bl.a. villet tage de danske fanger med fra byen, men disse havde dels med henvisning til deres sår, dels med henvisning til deres udstedte reverser valgt at blive.²⁷ Overfaldet midt under udvekslingsforløbet kan næppe have styrket den svenske tillid, og samtidig var danskerne endda kommet bagud i udvekslingerne. Det var heller ikke betryggende, at danske civilbetjente trods udstedelsen af en revers var stukket af fra Lund og gik rundt og opildnede befolkningen mod svenskerne. Den svenske hær var hårdt ramt af sygdom, og de syge soldater var blevet lagt ud på de omkringliggende bondegårde, hvor de nu var et mål for både snaphaner og danske soldater.²⁸

Derudover kunne man i Sverige ikke forstå, hvor en trompeter oversendt til København i slutningen af december var blevet af. Allerede den 11. januar 1677 indberettede generalguvernør Fersen med bekymring, at trompeteren ikke var vendt tilbage, og den 31. januar 1677 indsendte han et forslag til repressalier over for de danske krigsfanger i form af indskrænket bevægelsesfrihed – med henvis-

²⁵ RA. *Landetaten* pk. 47. Heri findes både udvekslingsregnskaber fra enkelte dage, samt en samlet oversigt fra 7. marts med forklaringer, samt Meiers brev fra 24. december 1676.

²⁶ RA. *Landetaten* pk. 47, "Reenberg til Westmann" 29. december 1676.

²⁷ SRA. *Generalguvernörer* vol. 7, Brev fra borgmestre og råd i Ystad til Generalguvernør Fersen, 27. december 1676.

²⁸ SRA. *Generalguvernörer* vol 7, "Fersen til kongen" 24., 27., 28. og 29. december 1676, 4. februar 1677. I første brev beder Fersen om, at "keine ihre Gefängenen mehr auf Parole loss gegeben werden mögen, weil bei ihnen keine Parole zu finden ist".

ning til trompeterens udeblivelse. Endelig hørte man ikke fra den danske general-auditør Meier i de første tre uger af januar måned, angiveligt fordi det hårde vintervejr havde afskåret kommunikationen mellem København og Malmø.²⁹

Fra dansk side havde man hæftet sig ved flere misforhold mellem udvekslings-listerne og de faktisk oversendte soldater. I et tilfælde havde man ikke fået de ønskede officerer, men nogle andre; i et andet tilfælde var der færre menige fanger end opført i listerne.³⁰ Det mest graverende tilfælde var den svenske oversendelse af den hårdt sårede oberst Örtzen den 16. januar 1677 med krav om at få oberst Budberg udleveret i stedet. Örtzen var død få dage efter oversendelsen, og derfor ville man ikke fra dansk side anerkende det svenske krav om at få oberst Budberg udleveret.³¹ I et brev til den danske general Arenstorff antydede generalguvernør Fersen ganske vist, at Örtzen skulle være blevet aflivet efter oversendelsen for at undgå udvekslingen; men Fersen havde selv i et brev til den svenske konge den 23. december 1676 i forbindelse med omtalen af oberst Sehesteds død skrevet:

hätte der Oberst noch acht Tage leben möge, so hätte ich den Oberst Budberg für ihn loss bekommen, denn der Trompeter ... berichtet mich gestern ... dass sie [danske] sich erklärt, wenn man den oberst Sehested hinüber schicken würde, so wollen sie Budberg wieder loss geben. An dem oberst Örtzen zweifle ich auch sehr, wiewohl er selber gute Hoffnung zu seiner Genesung hat, und gibt der Doctor schlechte Hofnung.³²

Fersen skyndte sig altså at sende Örtzen af sted, inden denne døde, men også inden Fersen havde fået danskernes samtykke til udvekslingen. Hvilket vakte dansk fortørnelse. Men de to forhold, som blev tillagt størst vægt i generalauditør Meiers breve, var den svenske beslutning om at sende de resterende danske fanger videre til Sverige og en tilsyneladende konsekvent trækken ratificeringen i langdrag. Den 21. februar 1677 skrev en tydeligt frustreret dansk generalauditør Meier om situationen, at:

endog at al vor correspondance på et af begge sider vedgående Cartel sig skulle fundere, kan man alligevel derpå ingen cathégorische resolution erlange, man derfor det så lader henstå og kan os være indifferent, id in belli vobis displicere, aliis quod placuit gentibus, hvilken displaisance noksom i det er at se, at end nyligen mange af vores

²⁹ SRA. *Generalguvernörers vol 7*, "Fersen til kongen" 11., 14., 24., 31. januar, 9. februar 1677. RA. Landetaten Pk. 47, "Meier til Rooth" 21. januar 1677.

³⁰ RA. *Landetaten Pk. 47*, "Meiers gennemgang af punkter" 21. februar 1677.

³¹ RA. Krigskollegiet, *Indkomne Breve 1677, 1*, Kongebreve m.m. Løbenummer 53, "Fersen til Arenstorff", 16. januar 1677.

³² RA. Krigskollegiet, *Indkomne Breve 1677, 7*, *Breve og dokumenter vedr. udveksling af fanger m.m.* Løbenummer 63, "Fersen til Arenstorff" 11. februar 1677, SRA. *Generalguvernörers vol 7*. "Fersen til kongen" 23. december 1676.

officerer og gemene har været for Malmø eller Lund, til Stockholm, ja og videre hen spadserer, hvilket alt kunne stå til at underlægge så som her ikke fattes lejlighed deres fanger ligeså langt borte, ja til et ganske andet China at sende.³³

Meier fik indirekte svar på tiltale fra den skånske generalguvernør Fersen, da denne beskrev situationen for sin tilfangetagne fætter generalløjtnant Wilhelm von Fersen:

Dass sich aber der hr. Generalauditør und Kriegsrat Meier beschweret, als ob unsere seiten Anlass gegeben würde, dass der Krieg in einem recht barbarischen Krieg verwandelt werden dürfte, dazu hat er meines Erachtens keine Ursach. Die erste Trainierung mit dem Cartel kam von ihnen her, da ich derselbe schon in Juni vorgangen Jahres adjustieret und durch dem General Auditeur Cassium überschicken lassen. Hatten sie es damals angenommen, wenn es damit richtig gewesen, nach der Zeit sind andere Hindernissen derzwischen kommen, bald auf unserer bald auf ihrer Seite, die das endlich wohl aus dem wege geräumt werden können, wenn man nur ihrer Seiten nicht persistiren will, uns allemal Leges zuschrieben.³⁴

STATUS FOR UDVEKSLINGERNE I JANUAR 1677

Ikke desto mindre havde udvekslingsforretningen set fra dansk side været ganske vellykket (set fra svensk side måtte man vente nogle måneder, førend danskerne havde fået genoprettet balancen ved oversendelse af svenske fanger fra Danmark). Som det fremgår af nedenstående oversigt (s. 114), havde man udvekslet 572 af de 1.500 fanger.

Af overofficererne var 22 døde, dvs. 15%, og hvis dødeligheden har været lige så høj blandt de menige og underofficererne, har antallet af døde blandt dem været mindst 200.³⁵ Af de resterende ca. 700 fanger har mange menige taget tjeneste i den svenske hær. I afhøringerne af krigsfanger og overløbere fra 1677 støder man på flere danske soldater, der havde måttet tage svensk tjeneste efter slaget. En tysk soldat fra den danske hær fortalte, at han "efter at slaget havde standet ved Lund, skulle opbringes med 120 andre fanger, som var tyske, stærke og friske, udsøgt af alle de andre, at marchere til Stockholm".³⁶ Der kunne her være tale om

³³ RA. *Landetaten Pk. 47*, "Meier til Rooth" 21. februar 1677, jf. Meiers gennemgang af punkter samme dato.

³⁴ RA *Indkomne Breve 1677*, 7, kopi af brev fra Fersen til Fersen, 26. marts 1677. Da brevet skulle gennem danske hænder til den fangne generalløjtnant, har indholdet i hvert fald også været tilpasset de danske læsere.

³⁵ Sandsynligheden for at dødeligheden blandt de menige var væsentligt højere, er stor. De sårede menige har næppe fået tilnærmelsesvis så god behandling som officererne. De har opholdt sig i store grupper, hvor sygdomme hærgede, jf. også Fersens hyppige beskrivelser af sygdom og mangel i indberetningerne fra december og januar.

³⁶ RA. Krigskollegiet, *Forhør over og udsagn af fanger og overløbere 1675-77*. Løbenummer 98. 13. februar 1677, "Afhøring af Adrian Uppenberg".

de soldater, som Meier omtalte i sin klage over, at officerer og menige fanger var blevet sendt til Stockholm. Det er dog bemærkelsesværdigt, at det specifikt skulle være de tyske fanger, der blev ført til Stockholm, i og med at disse på både dansk og svensk side som regel blev indstukket i egne rækker, når de blev taget som fanger. Måske skal overførelsen af de tyske fanger til Stockholm ses som et led i deres indstikning i den svenske hær.

*Tabel 2. Status for krigsfangerne fra Lund i januar 1677*³⁷

Rang	Døde	Taget tjeneste	Udvekslet	Sverige	Uvist
Oberst	1		1		
Oberstløjtnant				4	
Major	1		1	1	
Regiments kvartermester	1			1	
Auditør			2		
Vognmester			1		
Adjutant		2	1		3
Ritmester	1		1		
Kaptajn	3		19	2	2
Løjtnant	7	3	20	9	4
Cornet	1		4	1	
Fændrik	4	2	17	9	6
Kaptajnløjtnant	2		1	1	
Mønsterskriver	1				
Underofficerer og menige			487		838
Feltpræster			6		3
Feltskærere					4
Trompeterer			1		6
Pauker					1
Civilbetjente			8		2
Studiosi			2		2
Lakej					1
I alt	22	7	572	28	872

³⁷ Tabellen er lavet med udgangspunkt i tidligere omtalte liste over fangerne fra Lund. Oplysningerne er suppleret med andre kilder og Hirsch & Hirsch og på den baggrund justeret på nogle få punkter. Örtzen er anført som udvekslet, da han først døde efter oversendelsen til Danmark.

Det er altså svært at vurdere hvor mange menige soldater, der sammen med de 28 overofficerer blev overført til Sverige som krigsfanger;³⁸ men deres antal kan højst have udgjort halvdelen af de tagne fanger, og det kan ikke udelukkes, at der stort set ingen var tilbage, efter at udvekslinger, indstikninger og dødsfald havde gjort deres indhug.³⁹ I forhold til, at de fleste krigsfanger fra slaget ved Halmstad 3½ måneder tidligere stadig sad fanget – og skulle vedblive med at gøre det indtil september/oktober 1677, var det faktisk bemærkelsesværdigt så gode resultater, der var opnået.

Det ændrede dog ikke ved, at man var kommet ind i en spiral af mistillid og beskyldninger, der forhindrede ratificeringen af kartellet og dermed vanskeliggjorde udvekslingen af de endnu fangne overofficerer fra Lund og fangerne fra Halmstad. Og netop i forhold til de højerestående officerer synes man i særlig grad at have haft brug for et kartel til at værdisætte dem og deres forplejning. Den eneste af de udvekslede danske fanger fra Lund, der havde en højere grad end major, var den dødeligt sårede oberst Örtzen. I hans tilfælde gjaldt det om at indløse værdisen, mens tid var. De fire overlevende oberstløjtnanter blev sendt til Sverige. I deres tilfælde gjaldt det antageligt om ikke at spille sig værdifulde kort af hænde til en gal takst.

UDVEKSLINGSPROJEKTER I FORÅRET 1677

Medvirkende til at situationen syntes fastlåst i foråret 1677 var den danske generalauditør Meiers insisteren på, at en svensk ratificering af kartellet nu var en forudsætning for at kunne komme videre. Den 14. april 1677 skrev han i tråd med sit brev fra februar:

Hvad cartellet angår, berettes af hr. General Auditør, at man på deres side ej anderledes sindet er, end at det, som det oprettet findes, verificeres skal, og at han desidererer at vi en gang kunne komme tilsammen. Nu er det hr. General Auditør vel vitterligt, at conceptet på begge sider såvel samtykket er, dersom det nu af hans kongelige majestæt, hans nådigste konge og herre var underskrevet og ratificeret, og hr. General Auditør med fuldmagt til extraditionen tilstillet, og dertil en kongelig pas for mig til konferencen for hvervet, ville jeg i lige måde min allernådigste herre og konges ratifikation og fuldmagt til extradition medbringe, så og en kongelig pas for hr. general auditør ham tilskikke. Og førend dette sker, ser jeg ikke hvad nytte fangerne af vores conference have kunne.

³⁸ En håndfuld af de fangne officerer forblev dog i Malmø. Det gjaldt bl.a. kaptajn Andreas Mel-drum, se nedenfor.

³⁹ At der også i samtiden var usikkerhed om, hvad der var blevet af fangerne, fremgår af en supplik indsendt af fire kvinder d. 26. april 1677. Deres mænd var forsvundne i slaget før jul, dvs. slaget ved Lund. Om de var døde eller levende, vidste de fire koner ikke, men de havde ladet sig fortælle, at de skulle være iblandt de fangne. Nu bad de fire kvinder om hjælp fra kongen til deres husleje og deres arme livs ophold, da nu deres mænd ikke kunne tage sig af dem. RA. *Indkomne Breve 1677*, 7, nr. 439.

Thi såsom udi Cartellet intet findes stridig, står det alene på ratifikationen, og så længe der udi ophold sker, kan vores correspondance lidet eller intet udrette.⁴⁰

Generalguvernør Fersen følte sig foranlediget til at skrive en ekstrakt af Meiers afvisende brev og sende den til den svenske konge. Han fandt Meiers svar "kürtz und kalt", men da danske fanger både lagde beslag på knappe levnedsmidler og opildnede de lokale "disaffectionnirtes", bad han om kongens tilladelse til at arbejde videre på udvekslingerne.⁴¹ De ville både lette situationen ved fronten og skaffe kongen hans fangne mænd igen. At der måske var forhandlingsvilje på den danske side på trods af Meiers "korte og kolde" brev, fremgik af en henvendelse fra den danske general Arenstorff om udveksling af et par af de i Sverige siddende danske overofficerer.⁴²

Fersen udarbejdede et projekt og var parat til at oversende de danske fanger og bede om, at få et tilsvarende antal oversendt. Denne fremgangsmåde ville kongen dog ikke godkende; Fersen skulle sende en trompeter til danskerne og bede dem om at oversende de første fanger.⁴³

Hverken Arenstorffs forslag eller Fersens projekt blev til noget, men dialogen blev holdt i gang, og på trods af Meiers klare udmelding fra den 14. april 1677 kom han selv med et udvekslingsprojekt den 10. maj 1677. Det af Meier udarbejdede projekt skal ses i lyset af, at Baron von Schulenburg imod sin revers var stukket af fra sit fangenskab og kommet til Danmark, angiveligt fordi det "ufordragelige tractement" havde tvunget ham til det for "livet at salvere". At flygte fra sin revers var en alvorlig sag, og generalguvernør Fersen ville "nach alten Kriegsgebrauch und dem ietzt verfasseten Cartell" lade sin generalauditør lyse for Schulenburg og andre bortrømte tre gange, og hvis de ikke dukkede op, ville de blive erklæret uærlige.⁴⁴

Baron von Schulenburg var ikke den eneste danske officer, der var stukket af. Han var på flugten blevet ledsaget af Kaptajn Kleist samt en kornet. Truslen om uærlighed var alvorlig, og formentlig derfor fremsendte Meier et udvekslingsprojekt, hvori Schulenburg og Kleist indgik. Han undlod dog ikke at nævne, at den svenske generalauditør i sine skrivelser "stilletiendes forbigår" spørgsmålet fra brevet den 14. april 1677 om kartellets ratificering. Men heller ikke Meiers projekt blev gennemført.⁴⁵

⁴⁰ RA. *Landetaten pr. 47*, "Meier til Buscovius" 14. april 1677.

⁴¹ SRA. *Generalguvernör vol. 7*, Fersens reaktion på Meiers svar i brev modtaget 21. april (afsendelsesdato afrevet), opfordring til udveksling i brev 23. april 1677.

⁴² SRA. *Generalguvernör vol. 7*, "Fersen til kongen", 20. april 1677. Denne udveksling blev dog – ligesom den af Fersen d. 23. april projekterede udveksling – ikke til noget. De i udvekslingen nævnte danske officerer blev først udvekslet i september måned.

⁴³ SRA. *Generalguvernör vol. 7*, "Fersen til kongen", 6. maj 1677.

⁴⁴ SRA. *Generalguvernör vol. 7*, "Fersen til kongen", 3. maj 1677.

⁴⁵ Om Schulenburgs flugt, RA *Indkomne Breve 1677 1*, "Arenstorff til C5" 12. april 1677. Meiers kommentar og projekt i RA. *Landetaten pk. 47*, "Meier til Buscovius" 10. maj 1677.

En sammenligning af de ovennævnte projekter – samt et projekt udarbejdet af den svenske generalauditør Buscovius den 5. juni 1677 – tyder på, at man fra dansk side gerne ville have højtstående officerer, der var sendt til Sverige, udvekslet, mens man fra svensk side mest var interesseret i at slippe af med de danskere, der sad i Malmø. Projekterne viser også, at udvekslingerne var bygget op rang-for-rang, dvs. at der på begge sider skulle udveksles lige mange fanger inden for samme rangklasse. Undtagelsen fra denne norm er et enkelt (formentligt noget tidligere) projekt, hvor 21 danske officerer med generalmajor Duncan i spidsen skulle udveksles for den svenske generalløjtnant Wilhelm von Fersen. Projektet er hverken dateret eller underskrevet; og det blev heller ikke gennemført i praksis. I stedet fremsendte svenskerne et tilbud om at løskøbe von Fersen for 4.000 rdlr., hvilket var 1.000 rdlr. mere end hans værdi, i hvert fald som den blev gjort op i kartellet fra august. Det tyder på, at der endnu ikke var enighed om taksterne i kartellet.⁴⁶

PÅ VEJ MOD KARTELLET

Det anspændte forhold mellem Meier på den ene side og hans svenske modparter generalguvernør Fersen og generalauditør Buscovius på den anden side fremgår klart af et brev fra Buscovius den 5. juli 1677. Brevets første sætning lød: "Es ist aber kein Mistrauen an unserer Seiten, welcher verursacht, dass man ihrer Gefangener nicht eher hinaus schicket." Anledningen synes at være, at Buscovius i sit udvekslingsprojekt havde bedt om at få krigsråd Ousteins revers udvekslet for den danske kaptajn, grev Reus. Formentlig med henvisning til Meiers brev tilbage i februar, hvor han havde truet med at sende de svenske fanger til et ganske andet Kina, skrev Buscovius, at Meier havde:

keine Ursache zureprochieren die nichthaltung der Accorden, harte proceduren gegen die Gefangenen, und von Warhus und Westindien zgedencken. Die lange Aufhaltung und Herumführung der Guarnisonen ist von ihrer seiten angefangen worden, die Accorden sind von abmarschierten Leuten selbst gebrochen worden, wie man dessen von der Armee berichtet worden ist. Ob es härter Procedures seyn, dass man ihre Gefangene in Stockholm, Uppsala, Linköping, Halmstad und andre feine Städte in Schweden beqvem verlegt hat ... als dass die unsrigen in Nyborg, Nakskov und anderswo verschicket sein, lasse ich den hr. Generalauditeur selbst urtheilen. Wann man sich der Reprochen befeleissigen wollte, könnte man wohl mit fug sagen, dass an ihrer seiten in Vergangener Jahre unser Gefangene über 30 woche unter blauen Himmel haben liegen müssen, bis der meiste theil umbkommen oder dienst zunehmen gezwungen worden.⁴⁷

⁴⁶ Buscovius' projekt i RA. *Indkomne Breve 1677*, 7. 30. juni 1677. I denne pakke også Rooths tilbud om løsesum for Fersen, 1. marts 1677. Projekt til udveksling af Fersen i RA. *Landetaten* pk. 47.

⁴⁷ RA. *Indkomne Breve 1677*, 7, Buscovius til Meier, 5. juli 1677.

På trods af den skarpe tone markerede brevet imidlertid starten på den proces, der førte til kartellets ratificering. De danske sejre til søs i den forgange måned havde bragt danskerne tusindvis af svenske krigsfanger; og omvendt havde danskerne mistet næsten lige så mange mand (herunder adskillige officerer) i en forgæves storm på Malmø. Buscovius havde kort før sit skarpe brev vist sin gode vilje ved både at oversende en oversigt over de nye danske krigsfanger fra den fejlslagne storm, en opdateret udgave af sit projekt fra 5. juni 1677, samt en specificeret liste på 56 fangne officerer fra august 1676 ved Halmstad (de menige fra dette slag nævnes ikke).

I de to uger umiddelbart efter Buscovius' brev arbejdede man videre med hans udvekslingsprojekt, og Buscovius afsluttede den 22. juli 1677 en godkendelse af nogle mindre justeringer i projektet med bemærkningen "Im übrigen ist man auf unsere Seite nicht ohngeneigt das Cartel zu adjusieren".⁴⁸ Ratificeringen blev aftalt til at finde sted den 8. august 1677, men da det ikke var lykkedes Buscovius' trompeter at nå frem med pas til deltagerne i tide, bad han Meier foreslå en ny dag. Det blev den 15. august 1677.

Det ratificerede kartel slog fast, at alle fanger inden for 14 dage enten 1) skulle udveksles med soldater af samme charge, 2) med et antal fanger af forskellige charges der ifølge kartellets takst havde samme værdi, eller 3) løskøbes med penge. Kartellet opererede med takster for de militære grader og udgrænsede de "civile" i form af læger, feltprester, apotekere, feltskærere, kvinder, børn under 12 år m.fl. Disse skulle alle løslades uden rancion. Ligeledes var det ikke tilladt at kræve rancion af lig på valpladsen, hvad enten de havde militær charge eller ej. Endelig blev det slået fast, at tilstået nåde skulle overholdes, ligesom fanger løsgivet på parole skulle indfinde sig igen. Dette kartel skulle gælde for de næste 3 år.

Allerede i forbindelse med ratificeringen den 15. august 1677 fandt man det nødvendigt at udfærdige 8 tillægsartikler til kartellet. Bl.a. blev der fastsat en takst på 2 rdlr. for menige og 4 rdlr. for underofficerer, hvor det oprindelige kartel havde opereret med en månedssold som rancion for disse grupper. I betragtning af at dette punkt netop havde været til diskussion tidligere (i forbindelse med udvekslingerne i december 1676), er det bemærkelsesværdigt, at man ændrede bestemmelsen i forbindelse med selve ratificeringen. Man kan også undre sig over, at artikler om, at alle tidligere misforhold (her nævnes baron von Schulenburgs rømning specifikt) skal være glemte, samt omkring afregning af fangernes gæld ikke var med i det oprindelige kartel, men først blev behandlet i tillægsartiklerne.⁴⁹ Det virker næsten som om, at parterne ikke har villet ladet muligheden for en ratificering gå fra sig, da kongerne var modne til den – også selvom de ikke havde fået alle væsentlige detaljer på plads.

⁴⁸ RA. *Indkomne Breve 1677 7*, Buscovius til Meier 19. og 22. juli, udat. august og 10. august 1677, komcept af Meier 24. juli 1677.

⁴⁹ RA. *Christian Vs krigshistorie*, s. 138-141.

Også på det rent praktiske plan gik tingene nu hurtigere, end man var forbedt på. Svenskerne var i den situation, at de manglede egnede skibe til at føre de danske fanger tilbage til Danmark. Den 22. august 1677 bad Fersens efterfølger som generalguvernør, Jøren Sperling, om tilladelse til, at man i mangel af egnede fartøjer bad danskerne selv hente deres fanger på de skibe, der skulle bringe de svenske fanger over sundet.⁵⁰ I tråd hermed forklarede general Stenbock den 2. september 1677 det lave antal oversendte danske fanger med, at man manglede større fartøjer i Malmø. Da den svenske konge havde bedt om, at udvekslingen blev sat i værk hurtigt, havde man benyttet sig af nogle meget små forhåndenværende både. Man havde spurgt Meier, om ikke de danske fartøjer, der sejlede svenske fanger over, kunne tage de danske fanger med tilbage; men dette var der altså endnu ikke kommet svar på den 2. september 1677. Som alle andre forhold omkring udvekslingerne skulle detaljerne forhandles på plads⁵¹.

Men udvekslingerne var altså så småt kommet i gang ved månedsskiftet august-september. Et brev fra Buscovius den 1. september 1677 giver en oversigt over udvekslingerne i den indledende fase. Der var sendt fanger fra København til Malmø, og man ville nu sende fanger tilbage. Der var udvekslet fanger mellem Helsingør og Helsingborg; 15 fanger var blevet udvekslet ved Landskrona – og i et brev af 28. august 1677 fra Stockholm havde Buscovius fået underretning om, at de danske krigsfanger fra de svenske byer var ved at blive samlet med henblik på at blive sendt til Danmark. Han bad derfor om, at danskerne også ville sætte gang i processen med at sende svenske fanger til Göteborg.⁵²

Selvom man nu havde et kartel, der foreskrev, at alle fanger skulle udveksles inden for 14 dage, og at man i tilfælde af skævhed i fordelingen af fanger skulle betale rancionen i penge, var det ikke ensbetydende med, at man nu bare oversendte alle fanger med henblik på en samlet, afsluttende opgørelse. Den danske general Arenstorff skrev den 1. september 1677 til Christian V og spurgte, "ob es gleich ist, wenn wir Officirer von gleichen Charge gegen andere von ihnen, aber in selbiger Charge wieder bekommen, oder, ob Ihr. König: Maytz: einige beim Feinde sitzen habe, so sie für anderen loss haben wolten".⁵³ Der var stadig fanger, man hellere ville udveksle end andre på trods af kartellets bestemmelse om, at alle skulle udveksles.

Selvom kartellet principielt åbnede for, at man kunne føre regnskab over udvekslingerne med henblik på en langsigtet udligning af ubalance gennem konstant betaling, ønskede parterne ikke at give modparten blot en kortvarig kredit og dermed fordel. F.eks. i forbindelse med at danskerne den 26. september 1677

⁵⁰ SRA. *Generalguvernörer vol. 8*, "Sperling til Kongen" 22. august 1677. Fersen var blevet dræbt under kampene ved Malmø.

⁵¹ RA. *Indkomne Breve 1677*, 7, "Stenbock til Arenstorff" 2. september 1677.

⁵² RA. *Indkomne Breve 1677*, 7, Kopi af brev fra Buscovius til Meier, 1. september 1677.

⁵³ RA. *Indkomne Breve 1677* 1, "Arenstorff til C5" 1. september 1677.

oversendte 14 menige fanger, havde svenskerne ”kun” en cornet og 11 menige at udveksle. Derfor fik den danske trompeter udbetalt 13 rdlr. med henvisning til kartellet.⁵⁴ Måske belært af erfaringerne fra december 1676 sørgede man for hele tiden at have balance i forholdet.

Udvekslingerne fortsatte igennem september måned. Den mest markante begivenhed i forløbet var afsejlingen af et fangeskib fra Göteborg med 459 danske fanger, heriblandt adskillige officerer fra slagene ved Halmstad og Lund med generalmajor Duncan i spidsen. Med skibets ankomst til København den 8. oktober 1677 ser det ud til, at de sidste officerer fra Lund var kommet tilbage til Danmark efter 10 måneders fangenskab.⁵⁵

ET VÆSENTLIGT EFTERSPIL OM ”DISCRETION”

I løbet af oktober 1677 fik man afsluttet udvekslingerne – i hvert fald i denne fase af krigen. Herefter gik man i gang med at samle dokumentation på, hvad fortæringsudgifterne havde været på krigsfangerne med henblik på en endelig afregning. Først den 15. juli 1678 satte den svenske generalauditor Buscovius sin underskrift under en specifikation på udgifterne til de danske officerer. Totalen lød på 4.703 rdlr., dvs. over halvdelen af den værdi, de danske krigsfanger fra Lund havde haft. Beregningerne blev dokumenteret med 79 bilag, primært fra borgere der havde bespist fangerne.

Fire bilag i form af gældsbreve skiller sig imidlertid ud. De er udstedt af danske officerer i december måned 1676. I det ene af dem erklærede kaptajn Gebhard Levetzau, at den svenske kaptajn Jürgen Hornemann ”mich bei letzter Bataille [...] gefangen bekommen, und ich ihm vor mein Leben ein anseeliche Summa Geldes geboten. Er aber so resonabel gewesen, und nicht mehr als Ein Hundert Reichsthaler von mir begehret”. Det var 40 rdlr. mere end kartellets rancionstakst for en kaptajn. I det andet gældsbrev nøjedes kaptajn Andreas Meldrum med at love den svenske løjtnant Jes Wissing 70 rdlr. for sit liv; i det tredje brev slap kaptajn Jacob Kennedy endnu billigere med 36 rdlr. Det fjerde gældsbrev er fra fændrik Christoph Wagner. Det er ligesom Meldrums og Kennedys udstedt til løjtnant Jes Wissing, men det adskiller sig fra de to andre ved, at gælden i hans brev betegnes som en ”Discretion”, han skal betale, når han bliver racioneret; en ”Discretion” der afslutningsvis blev fastsat til ”Vier doppelten bezahlen”. Af Buscovius’ regnskabsoversigt fremgår det, at bilaget dækker en post på 16 rdlr.

Brevene viser altså for det første, at de danske officerer i slaget ved Lund måtte tinge for deres liv i kampens hede for i det hele taget at blive taget som krigsfanger. For det andet viser brevene, at her blev beløbene ikke fundet ved faste takster

⁵⁴ RA. *Indkomne Breve 1677*, 7, ”Brev fra Generaladjutant Brethaupt”, 26. september 1677.

⁵⁵ RA. *Landetaten* pk. 44, ”Rulle udaf de danske officerer, høje og lave, samt gemene .. som den 24. og 25. september 1677 i Dallerø er tilsammen kommen og samme dag ... udi Skibet Elisabeth ...embargerede”, samt ”Anno 77 Den 8 october ankommen fra Sverige”.

men "forhandlet" individuelt, og de kunne overgå de takster, der senere skulle blive stadfæstet i kartellet.

Derudover er det værd at fæstne sig ved, at hverken kaptajn Meldrum eller fændrik Wagner blev nævnt i listen over krigsfanger fra januar 1677. Det gjorde kaptajn Levetzau og kaptajn Kennedy derimod. Førstnævnte anførtes som "død", sidstnævnte som udvekslet og overført til København. Meldrum blev først udvekslet i sommeren 1677, efter at Buscovius havde taget ham med i sine projekter i foråret og sommeren, mens man fra den danske generalauditør Meiers side foretrak at forhandle om fanger fra Halmstad og udelod Meldrum. Ser man isoleret på Meldrums sag, kunne man argumentere for, at han ikke var opført i listen januar 1677, fordi han var løjtnant Wissings fange og ikke den svenske konges (de svenske krigsartikler fra 1674 opererede stadig med en mulighed for individuelle fanger). Og at forklaringen på, at generalauditør Meier ikke ønskede at udveksle ham var, at han med de 70 rdlr. var dyrere end andre kaptajner. Argumentationen holder dog ikke helt, når man dels ser på Kennedy, der først blev udvekslet og hvis gældsbrev derefter blev betalt via fortæringsregnskabet; dels ser på Wagner, i hvis gældsbrev der står, at "discretion" skal betales, når han er rancioneret. Discretion og rancionering var altså to forskellige ting.

Gældsbrevenes overlevering som bilag i en mellemstatslig afregning af udgifter på krigsfanger dokumenterer, at der i hvert fald på den svenske side stadig var en individuel bytteret ved siden af krigsherrens ejendomsret.⁵⁶

AFSLUTNING

Sammenlignet med de 1.500 krigsfanger fra slaget ved Halmstad 17. august 1676 blev en relativt stor andel af fangerne fra Lund udvekslet relativt hurtigt. Formentlig er over halvdelen af de overlevende blevet udvekslet i løbet af godt 3 uger, og kun 28 overofficerer måtte udstå et 9 måneder langt fangeophold. I forhold hertil måtte 53 overofficerer og adskillige menige fra Halmstad sidde fanget i 13 måneder.

Gennem hele perioden blev et kartel vedrørende udveksling af fanger forhandlet; og navnlig fra dansk side blev det fremhævet som et nødvendigt fundament for udveksling af fanger. Selvom man i over et år henviste til et karteludkast, der kun manglede de sidste detaljer og en ratificering, blev projektet ved med at kuldsejle. Formentlig fordi forhandlingerne om kartellet hele tiden blev ført parallelt med forhandlinger om konkrete udvekslingsprojekter, hvor de to parter ofte havde modsatte interesser.

Men selvom man først den 15. august 1677 fik et kartel endeligt på plads, blev der i vinteren 1676-77 udvekslet knap 600 soldater fra hver side efter slaget ved Lund. Det skal dels ses i lyset af, at man ville indløse sårede officerer, inden de

⁵⁶ RA. *Landetaten* 44. Buscovius' "Specifikation uppå hvad de danske officerer haffwa uti Sverige forthäret", 15. juli 1678. Bilag 68-71.

døde af deres sår og dermed mistede deres værdi; dels i lyset af at underofficerer og menige lettere kunne veksles lige over – og at de udgjorde det største pres på de knappe ressourcer til bespisning af fanger.

Trods forslag om udvekslingsprojekter for de fangne overofficerer i løbet af foråret 1677, lykkedes det ikke at få nogen af dem gennemført, førend en ny voldsom stigning i antallet af fanger i sommeren 1677 nærmest hovedkulds fik parterne til at ratificere et kartel og iværksætte storstilede udvekslinger.

I løbet af 1678 blev der i flere tilfælde taget tusindvis af krigsfanger uden at kartellets bestemmelse om udveksling inden for 14 dage trådte i kraft. Kartellet fungerede på den måde ikke som overordnet norm, som de to krigende parter bøjede sig for. Hvis man havde behov for at indstikke fangne soldater i egne rækker, valgte man at gøre det. Men kartellet havde stor betydning som en fast værdiskala for udvekslinger, når parterne ellers fandt sådanne opportune.

Forløbet omkring krigsfangerne fra Lund understøtter langt hen ad vejen Bernhard R. Kroeners beskrivelse af krigsfanger som en vare. Navnlig de kolde kalkuler om udveksling af sårede fanger, inden de mistede deres værdi, er et godt eksempel herpå. Men forløbet viser også, at æresbegreberne, der blev sat i spil ved fangne officerers udstedelse af reverser, ikke bare var af betydning for den enkelte, men tilsyneladende også kunne være medvirkende til at få en general-auditør tilbage til forhandlingsbordet, efter at han havde afvist yderligere drøftelser. Og endelig viser forhandlingen af "discretion" i kampens hede, at ændringen i krigsfangernes status fra individuelt krigsbytte til krigsherrens ejendom ikke var absolut.

HANS HENRIK APPEL
DR. PHIL.

ABSTRACT**Danish prisoners of war from the battle of Lund on 4 December 1676**

This article describes the destiny of the 1.500 Danish prisoners of war from the battle of Lund on December 4 1676.

Immediately after the battle, the number of prisoners constituted such an urgent problem that both parties made a serious effort to reach an agreement on a “cartel” as a guiding line for exchanges of prisoners. However, as soon as the majority of the surviving prisoners were exchanged, conflicting interests and mutual mistrust got the upper hand and negotiations broke down. This was the situation until the summer 1677, when new battles resulted in a dramatic rise in casualties and prisoners of war. Negotiations resumed and a cartel was agreed and ratified on August 15 1677.

The study reveals how the military authorities saw the soldiers as commodities, particularly in connection with the explicit considerations concerning wounded prisoners that had to be “realized” before losing their value. However, the study also shows that codes of honor in connection with issuing of obligations played an important part. In addition, the study reveals that despite increasing state interference, it was accepted by the Swedish military authorities that soldiers privately demanded a ransom for prisoners they had taken in the heat of battle.

MILITÆR SÆDELIGHEDSLOVGIVNING I SAMSPIL MED DET CIVILE SAMFUND I 1700-TALLET

■ NINA KOEFOED

En forordning fritog i 1696 ugifte soldater for straf i forbindelse med første lejermål.¹ Forordningen er blevet tolket som kompensation for begrænsninger i soldaters ret til at indgå ægteskab, og samtidig som en væsentlig årsag til, at straf for uægteskabelig seksualitet blev koblet til kvinden gennem 1700-tallet.² Soldaters straffrihed ved første lejermål, var den eneste generelle undtagelse for den straf, enevælden lagde på alle seksuelle forhold uden for ægteskab. Samtidig med, at interaktion mellem det civile og det militære samfund var uundgåeligt på sædelighedsområdet, eksisterede der delvist forskellige retsgrundlag for jurisdiktionen på de to områder. Den unge enevælde samlede i 1683 al tidligere civil lovgivning, bestående af landskabslove, købstadslov, reskripter og recesser i Christian V's kodificerende *Danske Lov*. Men samme år udstedte Christian V også *Krigsrets-instruktion* og *Krigsartikler for Landhæren* og *Søekrigsartikler*.³ Hvor Danske Lov var grundlaget for den civile ret, blev Krigsartiklerne det for den militære.

Jeg vil i denne artikel undersøge forskelle i ægteskabs- og sædelighedslovgivningen for militære og civile, med udgangspunkt i lovgivningen fra 1683. Ud over at følge udviklingen og interaktionen mellem de to jurisdiktioner gennem 1700-tallet, vil jeg overveje betydningen af de forskellige lovgrundlag for den sam-

¹ Forordning af 29. december 1696, om militærpersoner af underofficerer og gemen, som adskillige gange lejermål begå, deres straf. Dette reskript og de reskripter, der henvises til i det følgende, er alle trykt i Laurids Fogtman: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-breve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologiske Orden*, København: Den Gyl-dendalske Boghandlings Forlag 1806-1823. Lejermål er et seksuelt forhold mellem to ugifte personer.

² Se fx Niels Finn Olsen: *Chr. V.s Krigsartikelbrev af 9. Marts 1683. En undersøgelse af den danske enevældes landmilitære straffelovgivning og proces samt en redegørelse for den forudgå-ende og den senere lovgivning*, Licentiaafhandling i Retshistorie 1982; Beth Grothe Nielsen: *LETFÆRDIGE QVINDFOLK. Om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, Aarhus: Aarhus Uni-versitetsforlag 1999.

³ Krigsartiklerne af 1683 er behandlet af Niels Finn Olsen i licentiaafhandlingen: *Chr. V.s Krigsartikelbrev af 9. Marts 1683*. Desuden gennemgås deres betydning som retsgrundlag i Tyge Kroghs disputats: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, København: Samleren 2000, s. 72-82.

fundsmoral, der blev koblet til de to grupper. Jeg vil argumentere for, at forordningen i 1696 ikke skal ses som udtryk for en mere liberal holdning til soldaters usædelighed. Alligevel påvirkede den generelle straffrihed ved første lejermål i det militære system lovgivningen på det civile område ved at fjerne legitimitet fra lejermålsstraffen. Samtidig var et ændret syn på mandens seksualitet og en diskussion af forsørgerpligt som en moralsk størrelse, en vigtig forudsætning for udviklingen af sædelighedsreguleringen.

DET MILITÆRE I 1700-TALLET

Enevælden rådede fra sin begyndelse over en stående hær med både hvervede og nationalt udskrevne soldater. Mod slutningen af enevældeperioden udviklede hæren sig til en reel værnepligtshær.⁴ I forhold til andre europæiske lande var andelen af værnepligtige høj i Danmark, og udgjorde den dominerende del af hæren i anden halvdel af 1700-tallet.⁵ I 1774 gik man bort fra udenlandsk hvervning og i 1802 ophørte hvervningen helt.⁶ Oprindeligt var de hvervede og de nationalt udskrevne soldater organiserede i separate hærenheder, men fra 1765 blev de to typer af soldater i varierende grad, og under forskellige former, integreret i samme hærenheder.⁷

I det daglige liv var der mange berøringsflader mellem det militære og det civile samfund. De mange udskrevne soldater var ikke alle en del af en stående hær, men levede og arbejdede i civilsamfundet, bortset fra bestemte perioder, hvor de var indkaldt. Blandt de hvervede soldater eksisterede et system af frifolk, hvor soldaten i en periode blev fritaget fra sit militære hverv for at kunne bosætte sig og arbejde blandt civilbefolkningen. Samtidig med, at den hvervede del af hæren var faldende gennem perioden, var der en øget brug af frifolk. I midten af 1700-tallet var omkring en fjerdedel af de hvervede frifolk, stigende til omkring halvdelen i 1789.⁸ Selvom undersøgelser af militær og garnisonsbyer peger på en adskilt militær kultur,⁹ må sædelighedssagerne ses som et møde mellem det militære og det civile samfund.

ÆGTESKABSBEGRÆNSNING

Blandt meget andet regulerede Danske Lov ægteskabsindgåelse med beskrivelsen af det legitime ægteskab og dets korrekte indgåelse; et område, der siden Re-

⁴ Karsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, København: Museum Tusulanums Forlag 2002, s. 33

⁵ Gunner Lind: "Den dansk-norske hær i det 18. Århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering", *Historisk tidsskrift* 86, (1), 1986, s. 34.

⁶ Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle*, s. 62.

⁷ Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle*, s. 33ff.

⁸ Lind: "Den dansk-norske hær", s. 36

⁹ Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*, Odense: Odense Universitetsforlag 1994, s. 136ff; Hans Chr. Johansen, Jørgen Mikkelsen og Jens Ole Christensen: "Den danske garnisonsby", i G. Artéus: *Nordens garnisonsstäder. Slutrapport från ett forskningsprojekt*, Stockholm: Probus 1997, Forsvarshögskolans Acta B4, s. 42.

formationen havde været en del af verdslig lov. Men Danske Lov regulerede også i høj grad brud på ægteskabet. Som en del af den sjette bog "Om misgerninger" indeholdt Danske Lov forbud mod alle former for uægteskabelig seksualitet. Sjette bog er bemærkelsesværdig ved at være struktureret efter de ti bud og repræsenterede den enevældige konges forpligtelse til at sikre, at indbyggerne levede efter Guds lov.¹⁰ Forbuddet mod uægteskabelig seksualitet grundede sig således i det sjette bud "du må ikke bedrive hor".

Ægteskabet var, som også lovgivningen om uægteskabelig seksualitet peger på, samfundets byggesten, den guddommeligt indstiftede samfundsorden. Det afspejler sig blandt andet i fraværet af andet end religiøst begrundede begrænsninger på ægteskab i Danske Lov. Hvor anden europæisk lovgivning på dette tidspunkt indeholdt en række bestemmelser, der forhindrede f.eks. fattige i at gifte sig, var det eneste forbud mod ægteskab i Danske Lov grundet i det bibelske forbud mod incest, dvs. ægteskab mellem beslægtede og besvogrede indtil 4. led.¹¹

Derfor er det særligt tankevækkende, at krigsartiklerne tilsyneladende begrænsede en specifik befolkningsgruppes adgang til ægteskab. Ifølge sjette artikel var det ikke tilladt for en soldat at gifte sig uden sin kompagnichefs tilladelse, og feltpræsterne blev truet med embedsfortabelse, hvis de viede soldater uden tilladelse.¹² Rethistoriker Niels Finn Olsen har i sin undersøgelse af enevældens landmilitære straffelovgivning peget på en række reskripter, der gennem 1700-tallet fastsatte, hvor stor en andel af soldaterne fra et kompagni, der måtte være gift, gennemsnitligt en tredjedel. I forlængelse heraf tolker han kravet om kompagnichefens tilladelse som udtryk for et ønske om at begrænse antallet af gifte soldater.¹³ Ifølge Niels Finn Olsen byggede begrænsningen af adgangen til ægteskab, og ønsket om at holde soldaterne i ugift stand på en tro på, at ugifte mænd var bedre soldater, der udviste større mod og dødsforagt på slagmarken. Men også mere pragmatisk grunde, som at det var lettere at indkvartere ugifte soldater end soldaterfamilier, og at en soldats løn reelt var for lille til at brødføde en familie, skulle have spillet ind.¹⁴

Det har uden tvivl været vanskeligt at leve på en soldats løn, og soldaternes ægteskaber ser ud til at have haft særligt dårlige kår. Skilsmissesagerne i Tamperretten afslører en markant overhyppighed af soldater. Skilsmisse kunne bl.a.

¹⁰ Denne forpligtelse var stadfæstet med Kongeloven af 1665, §1.

¹¹ Isabel V. Hull: *Sexuality, State and Civil Society in Germany 1700-1815*, Ithaca, London: Cornell University Press 1996, s. 31, 369; Nina Koefoed: "En diskursiv analyse af grundlaget for enevældens ægteskabslovgivning", *Den jyske Historiker* 88, 2000, s. 63-91.

¹² Chr. V.s Krigsartikelbrev af 1683, § 6.

¹³ Olsen: *Chr. V.s Krigsartikelbrev*, s. 306. Olsen har ingen henvisninger til de reskripter han omtaler, der skulle regulere antallet af gifte soldater i et kompagni.

¹⁴ Olsen: *Chr. V.s Krigsartikelbrev*, s. 39 og 305-306. Der er ingen kilde- eller litteraturhenvisninger i forbindelse med de forklaringer, han anfører som baggrunden for begrænsningerne på ægteskab.

opnås i forbindelse med hor og rømning, og i begge kategorier dominerede soldaterne. Soldaternes fravær fra hjem og familie i længere perioder var en belastning, der kunne føre til ægteskabsbrud, som oven i købet var relativt let at afsløre, hvis hustruen blev gravid i mandens fravær. Selvom en soldat, der deserterede, stod til livsvarigt fængsel og korporlig afstraffelse eller dødsstraf, var bortløbne soldater en af de hyppigste baggrunde for skilsmisse. Og da hustruen skulle vente tre år, før hun kunne søge om skilsmisse, var hendes økonomiske situation på ansøgningstidspunktet under alle omstændigheder meget dårlig.¹⁵ Statsmagtens erfaringer fra Tamperretten forsvarer således en vis skepsis imod grundlaget for soldaters ægteskab.

Men spørgsmålet er om det vigtigste formål med paragraffen har været at begrænse soldaternes adgang til ægteskab. Paragraffen er en del af Krigsartikelbrevets første kapitel "Om Gudstienesten" og indgår således i en sammenhæng, der beskæftiger sig med at sikre, at også militærpersoner, i videst muligt omfang, efterlever Guds ord. Paragraffens fremhævelse af, hvilke papirer, der skulle fremskaffes inden vielsen, tyder på, at bestemmelsen ikke kun var rettet mod at forhindre soldaters ægteskab, men mere imod at sikre, at ægteskabet var lovligt. Soldaterne var en mobil befolkningsgruppe. De tre lovpligtige lysninger i den lokale kirke har ikke kunnet opfylde deres funktion i forhold til at sikre, at ægteskabet var lovligt, dvs. at ingen af parterne var gift i forvejen, og at de ikke var for nært beslægtede.

Frygten for den dårlige økonomi i soldaternes ægteskab var en faktor i de reskripter, der op igennem 1700-tallet begrænsede adgangen til ægteskab,¹⁶ men den var på ingen måde dominerende i forhold til soldaternes ægteskab. Nogle reskripter og skrivelser indeholdt kun en påmindelse til præsterne om, at tilladelsen skulle foreligge, før soldaterne blev viet, hvilket tyder på, at reglen blev omgået.¹⁷ Andre omhandlede specifikke forhold ved tilladelsen; at den skulle gives gratis,¹⁸ at den skulle gives af soldatens overordnede,¹⁹ eller at der også skulle foreligge tilladelse ved andet ægteskab.²⁰

Andre skrivelser afslører mere om, hvad der var på spil. I 1690 blev det indskærpet, at gemene søfolk skulle have tilladelse af deres overordnede, før de måtte gifte sig, fordi der var eksempler på, at de giftede sig med berygtede eller gam-

¹⁵ Kirstine Aasbjerg Andersen: "Skilsmissesager blandt Lolland og Falsters Landbefolkning i 1700-tallet", *Landbohistorisk Tidsskrift* 2010 (2), s. 80-105, s. 91ff.

¹⁶ F.eks. i reskript af 7. februar 1705, der understreger de indrulleredes pligt til at indhente tilladelse til ægteskab, men samtidig nævner, at det er problematisk, at de indgår ægteskab uden hus eller gård til at forsørge kone og børn.

¹⁷ F.eks. reskript af 24. april 1734.

¹⁸ Reskript af 14. oktober 1735.

¹⁹ Reskript af 30. november 1697.

²⁰ Reskript af 11. juni 1745.

le kvinder, og det vakte forargelse.²¹ Man får her en fornemmelse af, at soldaternes ægteskab gerne skulle have et vist moralsk niveau, måske som udtryk for den militære ære, måske fordi de reelt var i Kongens tjeneste. I 1787 tog en skrivelse fra kancelliet direkte udgangspunkt i en konkret sag, hvor en præst havde viet en soldat til en for nært beslægtet kvinde. Det var sket på baggrund af en generel tilladelse til ægteskab, men uden den konkrete sessions tilladelse.²² Sagen underbygger, at begrænsningen på soldaternes ægteskab, i form af et krav om deres overordnede tilladelse til ægteskabet, i høj grad handlede om at sikre ægteskabets lovlighed.

I forhold til officerernes ægteskab forekommer både forsørgelsesgrundlag og ære at have været centrale forhold. En forordning om officerers ægteskab i 1731 tog udgangspunkt i, at flere officerer indgik ægteskab uden at kunne forsørge familien, med armod som resultat. Derfor blev det understreget, at officererne ikke måtte indgå ægteskab, før den overordnede havde undersøgt om ægteskabet var "tjeneligt" for ansøgeren.²³ Hvad der forstås ved tjeneligt får man et indtryk af i reskript af 1. december 1756. Her fremgik det, at ægteskabets "gavnlighed" skulle sikres ved, at officerens overordnede dels sikrede, at der var et passende økonomisk grundlag, dels forhindrede ægteskab med "personer, som ikke fortjener at ægtes af retskafne officerer".²⁴ Det er et meget direkte udtryk for, at militærets ære var forbundet med i hvert fald officerernes ægteskaber, men afspejler også hvilket selskab, der omgav militæret. For underofficererne ser det økonomiske aspekt ud til at have været vigtigere. Et reskript fra 1786 slog fast, at de kun kunne få tilladelse til ægteskab, hvis de før ægteskabets indgåelse betalte indskud til enkekassen og samtidig beviste, at de kunne forsørge familien.²⁵ Det viser både et hensyn til, at familien ikke skulle være en økonomisk belastning for samfundet, hvis manden døde, men var nok så meget en sikring af, at han kunne forsørge dem, mens han var i live.

I 1733 kom en bestemmelse om, at kun 30 underofficerer og gemene ved hvert infanteri-kompagni måtte være gift, men bestemmelsen blev ophævet igen ved resolution i 1744.²⁶ Bestemmelsen om, at soldater kun kunne gifte sig med deres overordnede tilladelse, ser umiddelbart ikke ud til først og fremmest at handle om, at begrænse antallet af gifte soldater generelt. Bestemmelsen fremstår i de

²¹ Reskript af 26. april 1690.

²² Canc. prom. af 13 juni 1787.

²³ Forordning af 17. oktober 1731, Om Officerernes Giftermaal. Denne forordning og de forordninger, der henvises til i det følgende, er alle trykt i Jacob Henric Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af er udkomne tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt sammen i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark, forsynet med et alphabetisk Register*, København: Den Gyldendalske Boghandlings Forlag 1814-1822.

²⁴ Reskript af 1. december 1756.

²⁵ Reskript af 14. oktober 1786.

²⁶ Reskript af 13. april 1733.

efterfølgende skrivelser i højere grad som et middel til at sikre ægteskabernes lovlighed, en mulighed for registrering af soldaternes familiemæssige forhold, og ikke mindst en sikring forsørgelsesgrundlag og anstændighed i officerernes ægteskaber.

Hvis ægteskabet, som guddommeligt samfundsprincip, også var gældende for det militære samfund, hvordan kan forordningen fra 1696 med fritagelse for straf i forbindelse med første lejermål så forklares? Spørgsmålet gør det relevant at inddrage måden, hvorpå soldaters sædelighed i øvrigt blev forsøgt reguleret i forhold til sædeligheden i det civile samfund.

SÆDELIGHEDSREGULERING

Danske Lovs sjette bog rummer, som nævnt, et forbud mod alle former for seksualitet uden for ægteskab. Det betød konkret, at ægteskabsbrud blev straffet økonomisk, med fængsel eller med dødsstraf, mens ugiftes seksuelle forhold blev straffet på en skala fra bøder og åbenbart skrifte i kirken, til æreskrænkende piskestraf, fængsel eller dødsstraf. Hvis ugifte giftede sig efter et seksuelt forhold, faldt hovedparten af deres straf bort.²⁷ I Danske Lov var sædelighedsreguleringen skrevet ind i en sammenhæng, hvor kun løsagtighed, dvs. uægteskabelig seksualitet, blev behandlet, jævnfør struktureringen efter de ti bud.

Den 21. krigsartikel omhandler alvorlige misgerninger, der alle blev straffet med såkaldt *hård dødsstraf*. De alvorlige sædelighedsforseelser som unaturlig omgængelse, blodskam, voldtægt, bigami og dobbelt hor hørte til i denne paragraf, og blev straffet efter samme principper som i Danske Lov. Men hvor omgængelse mod naturen og voldtægt i Danske Lov var en del af sjette bogs 13. kapitel ligesom løsagtigheden, blev også forhold som voldførelse, Menneske-Ran, mordbrand, kirkerøveri og falsk i krigsartiklerne, reguleret i samme paragraf som unaturlig omgængelse.²⁸ Sammenhængen antyder, at paragraffen mere skal ses som en bestemmelse rettet mod at forhindre voldelig og uærlig adfærd, end regulering af sædelighed som sådan. Og at sædeligheden ikke nødvendigvis blev reguleret som seksuelle forhold, men som voldelig, krænkende og uærlig adfærd.

De øvrige løsagtighedsbestemmelser fra Danske Lov, det vil især sige straf for lejermål, nævnes ikke i krigsartiklerne, mens en række forordninger senere konkret fritog specifikke grupper af soldater fra dele af lejermålsstraffen. Derfor er der grund til at antage, at Danske Lovs øvrige løsagtighedsbestemmelser i udgangspunktet blev betragtet som gældende for soldater.

Straffriheden for soldaters lejermål nævnes første gang i en *Forordning om militæres lejermål* fra 1696, der fritog gemene og underofficerer for straf: "De militaire Personer af Under-Officerer og Gemene, som enten tiene til Lands eller til Vands, maa, naar de ikke ere gifte, for den første Gang de sig med Leiermaal for-

²⁷ Chr. V. Danske Lov af 1683, 6-13-1.

²⁸ Krigsartikelbrev, §21.

see, være frie for aabenbare Skriftemaal samt de i Loven ommeldte Leiermaals-Bøder”.²⁹ Både Niels Finn Olsen og Hans Chr. Johansen et al. har klart og entydigt tolket denne fritagelse for straf, som compensation for den formodede begrænsning på ægteskab, som var bygget ind i Krigsartiklens §6.³⁰ Umiddelbart harmonerer det dårligt med Kongens religiøse forpligtelser, at fritagelsen for straf skulle være udtryk for en generel accept af en vis usædelighed blandt soldater. Mere nærliggende er det, at tolke straffriheden som en compensation for den ekstra tid, det tog for en soldat at indgå ægteskab, pga. de tilladelser, der skulle opnås. Det betød, at en soldat, oftere end en civil, ville komme til at betale lejemålsbøder, fordi han ikke kunne nå at gifte sig før barnet blev født. Dette perspektiv underbygges af et reskript, der i 1729 fastsatte, at “af soldater må ej fordres bøder for for tidlig sammenleje”,³¹ samt af gennemgangen af de reskripter omkring soldaters tilladelse til ægteskab, der tydede på, at det i højere grad handlede om at sikre ægteskabets lovlighed og anstændige grundlag, end at begrænse antallet.

Det var desuden kun den ugifte soldats første lejemål, der blev fritaget for straf. Andet lejemål skulle, som efter civil ret, straffes med lejemålsbøder, og desuden skulle soldaterne “på skrappeste måde udstå kirkens disciplin”. Ved tredje lejemål skulle soldaten både idømmes den foreskrevne, civile straf og dertil “sluttes i jern til skubkarren og arbejde i 3 år ved nærmeste fæstning”.³² Der var altså på ingen måde tale om, at der generelt blev set igennem fingrene med soldaters lejemål. Samtidig med, at straffriheden blev indført, strammede loven op med ekstra straffe for gentagne lejemål.

Gifte soldater, der begik hor, skulle første gang udstå kirkens disciplin. Anden gang skulle han først stå åbenbart skrifte og dernæst arbejde i jern i den nærmeste fæstning, indtil Kongen benådede ham.³³ Forordningen levnedes altså ikke meget tvivl om, at det var intentionen, at holde sædelighedsniveauet højt blandt soldaterne.

Tyge Krogh fremfører i sin disputats, *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, ligeledes argumenter for, at soldater blev straffet mere systematisk ved gentagne lejemål, end tilfældet var for mænd i det civile samfund. Det kan ses bl.a. som en konsekvens af deres straffrihed ved første lejemål og ønsket om at understrege, at denne straffrihed ikke

²⁹ Forordning af 29. december 1696, om militærpersoner af underofficerer og gemene, som adskillige gange lejemål begå, deres straf.

³⁰ Olsen: *Chr. V.s Krigsartikelbrev*, s. 314; Johansen et al. : *Danske garnisonsby*, s. 42.

³¹ Reskript af 21. februar 1729. Bøder for for tidligt samleje var de nedsatte lejemålsbøder, der skulle betales selvom parret var gift ved barnets fødsel, hvis fødslen kom urealistisk kort tid efter ægteskabets indgåelse og således afslørede, at der havde været tale om et førægteskabeligt forhold.

³² Forordning af 29. december 1696.

³³ Forordning af 29. december 1696.

var en accept af usædelighed hos soldaterne.³⁴ De mere systematiske straffe kan også ses som udtryk for en generel opfattelse af soldaternes voldelige og usædelige potentiale og ønsket om at begrænse og disciplinere dem.³⁵

Krogh har to bilag, der viser hvilke civile og militære straffesager, der blev ført til doms i Sjællandsfar Landstings område i perioden 1719-56. En sammenligning af civil og militær retspraksis i forhold til lejermål viser, at det for den civile domstols vedkommende reelt kun var kvinder, der blev dømt for gentagne lejermål. Mens der i perioden var 11 kvinder, som blev dømt for gentagne lejermål, var der kun én mand, som blev anklaget for femte gang begået lejermål, og hans sag handlede i hovedsagen om noget andet.³⁶ Han blev idømt bøder, mens kvinderne ret konsekvent blev idømt den lovfæstede kagstrygning eller tugthusarbejde. I det omfang mændene blev dømt ved den civile domstol, så var det for ægteskabsbrud, hvilket udløste de lovfæstede straffe med bøder, straf på yderste formue og i visse tilfælde dødsstraf. Den sidste blev dog ikke effektueret, men ændret af Kongen.³⁷

Ved den militære domstol blev mændene til gengæld anklaget og dømt for både anden og tredje gang begået lejermål. De blev idømt åbenbart skrifte, bøder og fæstningsarbejde i jern i op til tre år, i overensstemmelse med loven. Der var kun en enkelt sag om hor ved den militære domstol i perioden, og den blev behandlet efter de samme principper som gentagne lejermål.³⁸ Samtidig var straffene ved den militære domstol langt mere fysiske og afskrækkende end ved den civile.³⁹

En række rentekammerskrivelser og resolutioner til militæret omkring administrative rutiner i forbindelse med betaling af lejermålsbøder og fastsættelsen af alternativ straf ved manglende betalingsevne, må også ses som udtryk for et ønske om at sikre, at straffen for andet og tredje lejermål reelt fandt sted.⁴⁰ Samtidig er det nærliggende, at få en mistanke om, at de enkelte regimentschefer ikke altid har været lige flittige, til at holde systematisk regnskab med mandskabets seksuelle udskejelser og straffe dem – og at statsmagten derfor fandt det nødvendigt at indskærpe loven.

Forordningen i 1696 forsøgte desuden at forhindre, at straffriheden ved første lejermål blev udnyttet til, at soldater påtog sig faderskabet for andres uæg-

³⁴ Krogh: *Oplysningstiden og det magiske*, s. 152.

³⁵ Denne opfattelse af soldater er påvist hos Karin Hassan Jansson: *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2002, s. 58ff.

³⁶ Sager om første og anden gangs lejermål var bødesager frem for straffesager. Derfor er de ikke at finde i Landstingets materiale.

³⁷ Krogh: *Oplysningstiden og det magiske*, bilag A og s. 152.

³⁸ Krogh: *Oplysningstiden og det magiske*, bilag B.

³⁹ Krogh: *Oplysningstiden og det magiske*, s. 72ff.

⁴⁰ Rentekammerskrivelse af 27. oktober 1731; resolution af 6. august 1732; skrivelse af 15. februar 1738.

te børn. Hvis det blev opdaget, at en geme soldat havde ladet sig udlægge som barnefader på falske forudsætninger, skulle han løbe igennem spidsroden af 100 mand seks gange og derefter sidde i jern på vand og brød i fire uger. Hvis han var bådsmand, skulle han springe seks gange fra råen og derefter sidde i jern på vand og brød i fire uger. Hvis der var tale om en underofficer, skulle han straffes på pælen otte dage efter hinanden og derefter miste et kvartals løn.⁴¹

Selvom en falsk barnefader var vanskelig at afsløre, burde disse strafammer fratage enhver lysten til at påtage sig faderskabet for andres børn. At det alligevel skete, at en soldat lod sig friste, viser en sag fra 1735. En soldat, der var dødsdømt for at have begået lejemål i sit ægteskab tre gange, søgte om benådning med henvisning til, at det reelt kun var hans anden forseelse. Det første lejemål havde han påtaget sig for en anden, fordi han som soldat stod under straffrihed. Manden fik afslag på sin anmodning, og sagen viser, hvilke konsekvenser det også på længere sigt kunne have for en soldat at bruge sin straffrihed.⁴²

Der er således ikke meget, der tyder på, at krigsartiklernes krav om soldaters tilladelse til ægteskab bundede i et generelt ønske om at begrænse antallet af gifte soldater. I forlængelse heraf er det mere nærliggende, at læse forordningen fra 1696 som en kompensation for den længere tid det tog soldater at indgå ægteskab, end som en generel kompensation for den manglende mulighed for overhovedet at indgå ægteskab. Det underbygges også af det forhold, at den militære sædelighedslovgivning og retspraksis ved gentagne forseelser, var strengere end den civile. Men det siger ikke noget om hvilken betydning fritagelsen for straf, ved første lejemål, fik i praksis. Jeg vil i det følgende afdække udviklingen i den sædelighedslovgivning, der berørte soldaterne, hovedsageligt udbredelsen af frihed for straf ved første lejemål og diskutere de juridiske og moralske implikationer af lovens udvikling.

UDVIKLINGEN AF STRAFFRIHEDEN

Den militære lovgivning og jurisdiktion var, med sine meget fysiske straffe, generelt ikke specielt attraktivt at komme under,⁴³ men fritagelsen for straf for første lejemål var tillokkende. Forordningen om straffrihed fra 1696 åbnede op for, at en række grupper med tilknytning til militæret, i løbet af det følgende århundrede, forsøgte at få straffriheden udstrakt til også at gælde dem. Det resulterede i en række korrektioner og præcision af straffefritagelsen fra Kancelliets side.

⁴¹ Forordning af 29. december 1696. Ved spidsrodsløb blev de 100 mand hver udstyret med en tynd gren og den dømte ført ned gennem to rækker af disse mænd, der hver gav vedkommende et slag på den nøgne ryg. Krogh: *Oplysningstiden og det magiske*, s. 80.

⁴² Rigsarkivet, Danske Kancelli, D109, supplik af 12 december 1735, nr. 981. Også i *Danske Kancellis Supplikprotokoller. Udvalg 1705-1795*, CD-rom, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2005.

⁴³ Se Krogh: *Oplysningstiden og det magiske*, s. 82, for de fysiske straffe og frygten for dem.

Den løbende justering af lovgivningen om soldaters lejermål, viser brydningen mellem de mange militære grupper, der gerne ville ind under straffritagelsen, og lovgivers tilbageholdenhed med at udstrække denne frihed. Brydningerne om udbredelsen af den militære straffrihed ved første lejermål, skal ses i samspil med udviklingen i den civile lovgivning på sædelighedsområdet og ændringer i hærens indretning.

Meget nærliggende forsøgte soldaterne fra den udskrevne, nationale hær at komme under den militære lovgivnings fritagelse for straf ved soldaters første lejermål. Det blev til gengæld også hurtigt tydeligt, at det ikke havde været intentionen, at de nationalt udskrevne soldater skulle fritages for straf for første lejermål.

Allerede i 1704 var det nødvendigt for Kancelliet at slå fast, at: "de under landmilitzen indrullerede, som begår lejermål, ikke er fri for kirkens disciplin".⁴⁴ Spørgsmålet er, om det betyder, at de stadig skulle betale bøder, eller om det netop er udtryk for, at de hvervede soldaters straffrihed i praksis havde bredt sig til de indrullerede. I givet fald kan Kancelliets resolution ses som et forsøg på, at håndhæve den mest synlige del af straffen, nemlig det offentlige skriftemål i den lokale kirke. Dermed holdt de stadig de indrullerede soldater moralsk ansvarlige efter samme normer som i det civile samfund, hvor de levede og agerede det meste af tiden.

Den generelle dispensation fra det åbenbare skrifte var i princippet ikke forskellig fra den, alle kunne betale sig til hos Kongen. Soldaternes dårlige økonomiske vilkår kan derfor være baggrunden for, at man i 1725 tilsyneladende havde valgt at udbrede fritagelsen fra det åbenbare skrifte til at dække alle landsoldater. I *Forordning og Nærmere forklaring om adskillige Poster / Land-Militien i Danmark vedkommende*, som blev udstedt i 1725, hed det: "Når nogen af Land-Infanteriet forsee sig med Lejermål da ville Vi allernådigst at de herefter ligesåvel som Landdragounerne, for åbenbare Skriftemål at udstå må være forskånede".⁴⁵ Da der i forordningen generelt skelnes mellem indrullerede soldater og dragoner, kan man tro, at situationen efter 1725 i store træk var den, at de hvervede soldater ved første lejermål var fritaget for al straf, mens de udskrevne landsoldater var fritaget for det åbenbare skriftemål, men formentlig stadig pligtige til at betale bøder.

Det var ikke kun soldaterne, der havde vanskeligt ved at betale de høje lejermålsbøder. Også i det civile retssystem var det vanskeligt, at få folk til at betale. En forordning fra 1714 havde forsøgt at skabe ensartethed i retsplejen ved at fastsætte, at de, der ikke kunne betale lejermålsbøder, skulle afsone 14 dage på vand

⁴⁴ Resolution af 26. januar 1704.

⁴⁵ Forordning af 27. marts 1725, post 5.

og brød.⁴⁶ Det ændrede man i 1724, hvor der blev indført mulighed for aftingning af lejermålsbøder på Kongens gods, dvs. en forhandling om hvor meget synderen kunne betale af den fulde bøde.⁴⁷ Både i det civile og det militære retssystem var der altså en viden om og en forståelse af problemerne med at betale lejermålsbøder, som blev imødegået på forskellig vis.

Den eventuelle forskel på de hvervede og de udskrevne soldaters rettigheder i forbindelse med første lejermål varede ikke længe. I december 1735 fastsatte en forordning *Anlangende hvad ydermere ved Landmilitien i Danmark skal iagttages*, at også de indrullerede skulle være fritaget for al straf i forbindelse med første gang begået lejermål. De slap nu med sikkerhed for både bøder og skriftemål: "Landsoldaten bliver, såvel som de gevorbene, første gang han begår lejermål, fri for skriftemål og bøder".⁴⁸ Umiddelbart inden var den Landmilit, der blev oprettet med udskrevne soldater i 1701 og nedlagt i 1730, blevet genindført sammen med stavnsbåndet i 1733.⁴⁹ Herefter var en præcisering af lovgivningen på sædelighedsområdet for de forskellige grupper af soldater, tilsyneladende nødvendig.

Samtidig med at alle soldater fritages for straf, i forbindelse med første lejermål, svækkes den ugifte kvindes retlige status i forbindelse med sædeligheds-sager. En forordning indførte i 1734 et krav om, at en ugift kvinde for at kræve ægteskab af en mand, skulle kunne bevise hans ægteskabsløfte med to skriftlige eller mundtlige vidner. Det skete med henvisning til, at kvinder tidligere havde forlokket mænd til ægteskab, fordi de var forpligtet til at gifte sig med en uberygtet kvinde, hvis hun blev gravid.⁵⁰ Forordningen etablerede et brud med den tætte kobling mellem mænds seksualitet og ægteskabet som Danske Lov var repræsentant for. I stedet fremstod mandens seksualitet som en naturlig drift, der gjorde ham svag over for kvindens forførelse og uden ansvar for de førægteskabelige forhold.⁵¹

Forordningens opfattelse af den mandlige seksualitet som en drift (i modsætning til den kvindelige) kan også have påvirket den samtidige udvidelse af sol-

⁴⁶ Forordning af 5. januar 1714, angående dem som forse sig med lejermål og ikke formå bøderne at betale.

⁴⁷ Forordning af 11. august 1724, anordning hvorledes efter forordning af 5. januar 1714 skal forholdes med lejermål på Kongens gods, nemlig ved ret og dom skal ske aftingning.

⁴⁸ Forordning af 9. december 1735, anlangende hvad ydermere ved Landmilitien i Danmark skal iagttages, §5, art 6: "Landsoldaten, bliver såvelsom de gevorbene første gang han begår lejermål, fri for skriftemål og bøder".

⁴⁹ Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle*, s. 36.

⁵⁰ Forordning af 5. marts 1734, angående besvangrelse og deraf påståede ægteskab. Se endvidere Nina Koefoed: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, København: Museum Tusculanums Forlag 2008, s. 135-161.

⁵¹ Perspektivet med konstruktionen af den mandlige seksualitet som en naturlig drift er udbygget i Nina Koefoed: "Forført eller forførende. 1700-tallets konstruktion af køn og seksualitet i ugiftes seksuelle relationer", i Hanne Sanders og Bente Rosenbeck: *Det politiska äktenskapet. 400 års historia om familj och reproduktion*, Stockholm: Makadam Förlag 2010.

daternes straffrihed ved første lejermål. Dermed har straffriheden bevæget sig fra en kompensation for kravet om ægteskabstilladelse og dårlige økonomiske vilkår, til en ændret moralsk stillingtagen til soldaters uægteskabelige seksualitet. Men det ændrede syn på soldaternes seksualitet, der antydes i udvidelsen af straffriheden ved første lejermål, var i samspil med det ændrede syn på mandlig seksualitet generelt, der ses i kravet til kvinder om vidner på ægteskabsløfte.

Som en yderligere forøgelse af militære personers straffrihed, blev de ugifte officerstjenere i 1745 inddraget under den generelle fritagelse for straf ved første lejermål med ugifte kvinder.⁵² Baggrunden var formentlig den, at officerstjerne var en del af den brede gruppe, der stod under militær jurisdiktion. Med samme begrundelse blev regimentssmedene i 1783 fritaget for straf for første lejermål.⁵³

Først i 1748 blev den straffritagelse, som de udskrevne under landmilitsen var blevet tildelt i 1725 og 1735, udstrakt til også at omfatte dem, som blev indrulleret i flåden.⁵⁴ Matroserne var fri for skriftemål og bøder så længe de stod i hovedrullen, dvs. reelt var indrullerede. Til gengæld var straffene, hvis de falsk lod sig udlægge som barnefader, de samme som for de hvervede soldater.⁵⁵

Fastholdelsen af de hårde fysiske straffe kom samtidig med, at straffelogikken i det civile retssystem begyndte at ændre sig fra brug af fysiske og afskrækkende straffe til indespærring med forbedrende sigte. I 1751 blev straffen for den ugifte kvindes tredje lejermål ændret fra kagstrygning til seks-otte års tugthus med henvisning til, at kagstraffens vanærende effekt gjorde det vanskeligt for hende, at blive reintegreret i samfundet, samtidig med at tugthus- og arbejdsstraffen forventelig havde en opdragende effekt.⁵⁶

De mange mænd, der som soldater var fritaget for åbenbart skriftemål, prægede billedet i kirken, hvor det i vid udstrækning kun var fattige, ugifte kvinder, der stod skriftemål, idet det også var muligt at købe sig til Kongens dispensation fra skriftemålet. Det var medvirkende til, at man i 1767 erstattede det åbenbare skriftemål med otte dages fængsel på vand og brød.⁵⁷ Der var ikke tale om en ophævelse af skriftemålet, som kunne svare til soldaternes fritagelse, men om en ændring af straffen fra en offentlig og gejstlig straf, til en privat og verdslig retshåndhævelse. Dermed fjernede man den umiddelbare uretfærdighed ved soldaternes straffrihed fra det offentlige rum.

⁵² Reskript af 10. december 1745.

⁵³ Canc. prom. af 8. marts 1783.

⁵⁴ Et reskript til biskoppen i Aggershus stift havde den 21. december 1736 understreget, at de indrullerede matroser ikke var befriet for straf for første gang begået lejermål.

⁵⁵ Kollegieskrivelse af 5. oktober 1748; kongelig resolution af 26. oktober 1748; reskript af 15. november 1748.

⁵⁶ Forordning af 19. marts 1751, at de kvindespersoner i Danmark, som tre gange have avlet børn i løbsagtighed, skal henhænges til nærmeste tugthus.

⁵⁷ Forordningen af 8. juni 1767, hvorved åbenbare skriftemål for lejermål ophæves.

Mere direkte konsekvens for interaktionen mellem det militære og det civile samfund havde det, at man i 1763 havde indført en lov, der forpligtede faderen til et barn født uden for ægteskab, til at betale halvdelen af de omkostninger, der var forbundet med barnets opvækst indtil dets tiende år.⁵⁸ Det gav direkte anledning til en række stridigheder, der udsprang af hvorvidt soldaterne, der var fritaget for straf ved første lejemål, stadig var forpligtet til at betale til det barn, der var resultatet af lejemålet. Disse diskussioner viser, hvordan grænserne for den særlige militære jurisdiktion på sædelighedsområdet var til løbende forhandling, og hvordan den civile ret var under konstant pres fra den militære straffrihed.

De indrullerede matrosers straffrihed, blev i 1770 gentaget i forordning, *Om søe-enrolleringen i Danmark*.⁵⁹ Selvom det i forordningen tydelig anføres, at der var tale om straffrihed for første lejemål, antyder en skrivelse fra Kancelliet i 1781, at straffriheden i praksis var udstrakt til, at omfatte alle lejemål. Efter forespørgsel slår skrivelsen fast, at forordningen kun befrier de indrullerede matroser for lejemålsbøder, men ikke "ikke for straf på yderste formue, som loven dicterer for hor eller lejemål i ægteskab".⁶⁰ Dermed var det kun ægteskabsbrud, der reelt blev straffet.

Den lovmæssige udvikling viser, at den fritagelse for straf for første lejemål, der blev givet de professionelle soldater i 1696, nærmest fra starten var under konstant pres for en udvidelse. Udvidelsen skete i første omgang til flere militære grupper, herunder de nationalt hvervede. I anden omgang tyder forordningerne på et pres mod også at opnå straffrihed for efterfølgende lejemål.

I 1800 blev den straf på vand og brød, der i den civile lov i 1767 havde erstattet det offentlige skriftemål, ophævet.⁶¹ 12 år senere, i 1812, blev lejemålsbøderne ved første og andet lejemål, de såkaldte simple lejemål, afskaffet, også i den civile lovgivning.⁶² Dermed var skellet mellem militær og civil jurisdiktion på sædelighedsområdet afskaffet, og de to parter i en sædelighedssag ikke længere adskilt i forhold til om de tilhørte det civile samfund eller militæret. Ophævelsen af straf for lejemål også i den civile lov, viser at sædelighedsreguleringens legitimitet generelt var under pres på dette tidspunkt. Straffefriheden for soldater kan have medvirket til, i praksis, at flytte grænserne for den acceptable seksualitet, fordi soldaterne i sædelighedssagerne var i tæt interaktion med civilsamfundet. Dermed fik den særlige jurisdiktion, der gradvist var etableret på sædelighedsområdet, andre konsekvenser end at regulere og isolere dem som gruppe.

⁵⁸ Forordning af 14. oktober 1763, at faderen til et uægte barn skal erlægge halvdelen af dets opdragelses bekostning til det er 10 år gammelt.

⁵⁹ Forordning af 1. februar 1770, om søe-enrollering i Danmark.

⁶⁰ Canc. prom. af 29. december 1781.

⁶¹ Forordning af 23. maj 1800, at visse slags bevillinger, der hidtil have været udfærdiget fra Kancelliet, skal afskaffes og anses unødvendige.

⁶² Forordning af 12. juni 1812, at lejemålsbødernes aftingelse og inddrivelse for fremtiden skal være ophævet.

MILITÆRTJENESTE SOM UNDVIGEMANØVRE

Den gradvise udvidelse af straffriheden ved første lejermål viser formentlig, at der var en vis interesse, fra soldaternes side, i at komme under militær lovgivning på dette punkt. Regimentschefernes behandling af sagerne antyder også, at det kunne være en fordel, at være under militær jurisdiktion. Regimentscheferne værnede om deres jurisdiktion over soldaterne, og var ikke specielt ivrige for at retsforfølge dem for lejermål.⁶³ Praksis viser, at soldaterne indimellem aktivt brugte militæret og dets straffrihed for lejermål til at undvige civilsamfundets forventninger.

Indimellem kan man ligefrem få en mistanke om, at fritagelsen for straf ved lejermål har været hovedattraktionen ved at blive soldat, f.eks. i de tilfælde, hvor soldaterne havde begået lejermål, før de kom i tjeneste, men hvor forseelsen først blev kendt efterfølgende. En skrivelse i 1741 afgjorde dette tvivlsspørgsmål til soldaternes fordel, idet det fastsatte at: "de soldater, som begå lejermål, førend de er blevne enrollerede, fritages for straf",⁶⁴ hvilket tilsyneladende gjorde det lidt for fordelagtigt, at melde sig som soldat, hvis man begik lejermål.⁶⁵ Fritagelsen for straf for lejermål begået før indrulleringen blev trukket tilbage igen i 1744, med henvisning til det misbrug, den havde medført.

Noget tyder også på, at Søren Mortensen i 1724 forsøgte at bruge militærtjeneste som en udvej til at undgå et uønsket ægteskab med Abelone Madsdatter. Hun var blevet gravid og påberåbte sig, at det var sket under ægteskabsløfte. Derfor lykkedes det hende at erhverve Tamperretsdom på, at Søren Mortensen skulle indgå ægteskab med hende. Han stak imidlertid af og meldte sig til soldatertjeneste ved et rytterregiment. Det forekom formentlig at være en løsning, hvor han både kunne undslippe det tilsyneladende uønskede ægteskab, slippe for at betale til barnets underhold og ikke mindst slippe for lejermålsbøderne og det åbenbare skriftemål. Men Abelone Madsdatter lod sig ikke slå ud og indsendte i 1724 supplik til Kongen. Herefter fik amtmanden ordre til at lade Søren Mortensen eftersøge. Når han blev fundet skulle han holdes i arrest, indtil han havde fuldført ægteskabet. Den samme besked blev givet til hans militære øvrighed, men det vides ikke hvordan sagen ender.⁶⁶

SOLDATERNE SOM BARNEFÆDRE

I 1763 bragte bestemmelsen om fædrenes forpligtelse til at bidrage til deres uægte børns opvækst, fornyet tvivl om omfanget af soldaternes straffrihed. Spørgs-

⁶³ Reskript af 22. januar 1740; reskript af 29. april 1740; reskript af 19. maj 1740.

⁶⁴ Reskript af 23. juni 1741.

⁶⁵ Skrivelsen fra 1744 talte om lejermål begået før indrulleringen, hvor besvangrelsen først blev kendt efter indrulleringen. Man kunne argumentere for, at lejermålet under alle omstændigheder har været begået før, men tilsyneladende var lejermålsforseelsen på dette tidspunkt i praksis knyttet til kvindens graviditet. Reskript af 16. oktober 1744.

⁶⁶ RA, DK, D28, *Jyske tegnelse*, sag nr. 70, 1724

målet var, om pligten til at forsørge, skulle opfattes som en naturlig pligt, der fulgte af forældreskabet, eller om der var tale om endnu en straf af mænd, der begik lejemål. Det militære system mente, at straffriheden også måtte omfatte forsørgerpligten, mens generalprokurør Henrik Stampe understregede, at forsørgerpligten ikke var en straf, men en naturlig pligt.⁶⁷

En sag fra 1771 illustrerer, hvordan soldaternes frihed for lejemålsstraf blev forsøgt udvidet til at omfatte fritagelse for pligten til at forsørge de uægte børn.⁶⁸ En borger i Svendborg indgav supplik til Kongen, fordi hans broderdatter, Birthe Christiansdatter, var blevet gravid under ægteskabsløfte. Barnefaderen var en skræddersvend ved navn Christian Werner. Birthe Christiandatter havde tjent i huset hos Christian Werners far. Ifølge supplikanten havde Christian Werner fortrudt sit ægteskabsløfte efter pres fra sin far, og i stedet meldt sig som soldat.

Supplikanten havde uden held henvendt sig til både stiftamtmanden og chefen for pågældende regiment, for at få barnefaderen til at bidrage til barnets underhold. Stiftamtmanden henviste til, at Christian Werner nu var under militær jurisdiktion. Og regimentschefen mente, at soldatens frihed for straf ved første lejemål også fritog ham for forsørgerpligten. Desuden henviste regimentschefen til, at lønnen som soldat var så lav, at der ikke med rimelighed kunne gøres udlæg i den for at betale til et uægte barn.

Christian Werner levede imidlertid ikke kun af sin tjeneste som underofficer ved regimentet, men opretholdt samtidig som frimand sit tidligere job som skræddersvend. Supplikanten mente derfor nok, han kunne betale, og stiftamtmanden mente principielt også, at han burde. Når stiftamtmanden argumenterede for, at den tidligere skræddersvend burde betale til sit barns underhold, var det udelukkende et spørgsmål om, at lejemålet var begået før Christian Werner blev soldat. Stiftamtmanden gik altså ikke imod opfattelsen af, at soldaters straffrihed ved første lejemål også betød, at de var fritaget for at betale til børnenes opvækst.

Danske Kancelli rettede en forespørgsel til Generalitets- og Kommissariatsskollegiet, der ikke mente, at der kunne gøres udlæg i soldaternes beskedne lønninger for at betale for et uægte barns opvækst, hvilket Christian Werner tilsyneladende slap for. Da forsørgerpligten blev indført, var intentionen ikke en straf, men en lovmæssig understregning af en naturlig pligt. Der er intet, der tyder på, at det havde været tanken, at soldater skulle friholdes fra denne naturlige pligt. Alligevel ses her, hvordan soldaterne, under den militære jurisdiktions beskyttelse, begrundet i deres dårlige lønninger og straffrihed ved første lejemål, fik en særstilling i sædelighedssager. En særstilling, der kan have bidraget til at ændre opfattelsen af barnefædrenes forsørgerpligt generelt, ligesom straffriheden for

⁶⁷ Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger General-Prokureur-Embedet vedkommande*. Deel IV, København: Gyldenlags Forlag 1796, s. 188f.

⁶⁸ RA, DK, E20, *Bilag til Første og Andet Departements brevbøger 1771-1774*, sag 72 og 128.

lejermål påvirkede straffeformen bl.a. ved ophævelsen af det åbenbare skrifte og formentlig også sædelighedsmorale i synet på lejermål generelt.

De lave lønninger i militæret blev et argument for at friholde soldater fra forsørgerpligt, og blev problematiseret ved indgåelsen af ægteskab. Også soldaterne betragtede de lave lønninger som en legitim grund til ikke at gifte sig trods lejermål. Da Jens Nielsen i 1755 havde begået lejermål med sit søskendebarn, anså han ikke ægteskab for en realistisk mulighed. Han argumenterede i en supplik til Kongen med, at det "ville være til deres ruin på begge sider om de ægtede hinanden, efterdi han som fattig landsoldat ikke skal kunde føde kone og meget mindre børn". Det var argument nok til, at han blev benådet fra straf på yderste formue og landsforvisning, mod til gengæld at betale to rigsdaler til sognets fattige og to rigsdaler til Kongen.⁶⁹

At soldaterne giftede sig, og at de fik tildelt et forsørgeransvar, når de giftede sig, ses af de tilfælde, hvor soldater søgte om nåde i forbindelse med straf for lejermål i ægteskab. Her var de bærende argumenter forsørgelse af hustru og eventuelle børn. I disse tilfælde blev straffen omstødt og nedsat til f.eks. en fængselsstraf på vand og brød.⁷⁰

En undersøgelse af udlagte barnefædre i Horsens mellem 1750 og 1775 viser, at 70 % af soldaterne var gift trods de dårlige lønninger og de deraf følgende dårlige leveforhold for familierne. Undersøgelsen viser desuden, at der ikke var tegn på papirløse forhold; dvs. at soldater gentagne gange blev udlagt som barnefader til den samme kvindes barn. Det underbygger tesen om, at straffriheden i udgangspunktet var en kompensation for den ekstra tid, det tog for en soldat, at fremskaffe de nødvendige tilladelser til ægteskab.⁷¹ Men, at den enevældige stat også ønskede et sædeligt militær, hvor soldater, der fik børn, indgik i lovformelige ægteskaber.

Der er nok ikke meget tvivl om, at soldaternes straffrihed også blev misbrugt til at udlægge soldater som falske barnefædre – med eller uden deres vidende. Det er bare meget vanskeligt at dokumentere. Antallet af soldater, der fejlagtigt påtog sig faderskab, eller blev udlagt som barnefader, må betragtes som et af historiens mørketal. Undersøgelsen fra Horsens, der dækker en periode, hvor der var garnison i byen, viser, at mens soldater udgjorde 2-7% af befolkningen, var 40% af de udlagte barnefædre, soldater.⁷² Hans Chr. Johansen *et al.* skriver i deres undersøgelse af den danske garnisonsby, at selvom soldater blev udlagt som barnefædre til mange uægte børn, så kom langt de fleste soldaterbørn til verden inden for ægteskab.⁷³

⁶⁹ RA, DK, D28, sag nr. 36, 1755.

⁷⁰ RA, DK, D28, sag nr. 30, 1752.

⁷¹ Anna Wowk Andersen: "Soldater, sædelighed og ægteskab i Horsens 1750-1775", *Historie* (2), 2004, s. 302-328, s. 313.

⁷² Wowk Andersen: *Soldater, sædelighed og ægteskab*, s. 313.

⁷³ Johansen *et al.*: *Danske garnisonsby*, s. 42.

Et kig i kirkebøgerne viser, at soldater blev udlagt som barnefædre i forskellige sammenhænge, som da præsten i Kettinge sogn i 1771 under uægte børn skrev: "døbt Anna Larsdatters uægte søn, som udlagde til barnefader gehworben soldat Erich Christensen, tjendende Stephan Jespersen i Stübberup, hun tjente i vinters Hans Smed ibid, ... de øvrige faddere bliver menigheden – kaldet Christ-an."⁷⁴ Her ser det ud til, at barnefaderen tjente som frimand og altså levede som civil, da lejermålet blev begået. Desuden får man indtryk af, at moderen i et eller andet omfang har været udstødt af lokalsamfundet, da ingen fra menigheden vil være fadder.

At det ikke nødvendigvis førte til social udstødelse at få et uægte barn med en soldat, viser en anden af præstens indføringer fra 1778: "Den vanføre Karen Bruuns uægte pigebarn båret af Jørgen Bruuns kone, faddere: Mads Madsen og Christian Henriksen hos Christen Jonassen tjendende, Hans Fogs kone og Povl Johanssens kone, udlagt til barnefader ved dåben Peder Christiansen og Christen Bierregaard, landsoldat – barnets navn Abel."⁷⁵ Det er interessant, at det tilsyneladende har været muligt at få nogen fra menigheden til at være fadder – selvom – eller måske fordi? – kvinden var vanfør, og udlagde to barnefædre, hvilket både kan tolkes promiskuøst og voldeligt. Uanset har menigheden nok kendt baggrunden for udlæggelsen.

At relationen til en soldat kunne have lokale rødder ses af en indføring i 1779: "Maren Jørgensdatters uægte barn båret af Povl Johanssens kone, faddere Rasmus Hansen og Ole Hansen, Peder Pedersens kone og Marius Andersens kone, udlagt barnefader Christen Clausen, matros i Nysted, gl. Claus Jensens søn – kaldet Jørgen – død."⁷⁶ Her var barnefaderen tydelig lokal og kendt, selvom han var soldat. Det er ikke muligt, at læse ud af kilden om der var tale om en undvigemanøvre, eller blot et af de soldaterægteskaber, der tog lidt længere tid end normalt at få i stand. Interessant er også, at kvinden, der bar barnet, kan være den samme som en af dem, der stod fadder til det uægte soldaterbarn, døbt året før.

Eksemplerne fra praksis viser den tætte interaktion mellem det civile samfund og medlemmer af den militære stand, og vanskelighederne ved på sædelighedsområdet, at behandle militæret som en særgruppe i samfundet.

KONKLUSION

Tidligere forskning har tolket kravet om, at soldater skulle søge særlig tilladelse for at gifte sig, som en begrænsning af soldaters adgang til ægteskab. Samtidig er forordningen om straffrihed ved første lejermål fra 1696 blevet tolket som en kompensation for den formodede begrænsning af ægteskab. Tolkning antyder, at andre moralske normer var på spil for militæret end for resten af samfundet. Jeg

⁷⁴ Kirkebogen for Kettinge Sogn

⁷⁵ Kirkebogen for Kettinge Sogn

⁷⁶ Kirkebogen for Kettinge Sogn

har argumenteret for, at bestemmelsen om særlig tilladelse til ægteskab nærmere skal ses som et ønske om at sikre lovligheden af de ægteskaber en mobil befolkningsgruppe som militæret indgik. I det omfang krigsartiklerne regulerede usædelighed var der tale om grove former for sædelighedskrænkelser, der blev reguleret som en del af soldaternes voldelige adfærd generelt, og ikke som specifikke sædelighedsforbrydelser. Det betyder, at Danske Lovs almindelige løssagtighedsbestemmelser frem til 1696 var gældende for soldaterne, og at der med krigsartiklerne ikke blev etableret en særlig jurisdiktion for soldater i sædelighedssager.

Den kom i 1696 med hvervede soldaters fritagelse for straf for første lejemål. Fritagelsen kan tolkes som en kompensation for den tid det tog at søge om ægteskab, og som en generel dispensation til en befolkningsgruppe, der ikke havde råd til at søge om fritagelse for straf. Samtidig indførtes for militæret strengere straffe for efterfølgende lejemål, og der kan derfor tales om etableringen af en egentlig særjurisdiktion.

Selvom intentionen ved krigsartiklernes udstedelse var, at soldater skulle reguleres efter samme moral som civile i løssagtighedssager og efterfølgende, at straffriheden skulle begrænses til første lejemål, betød etableringen af en særjurisdiktion rum for udviklingen af særlig moral, der kunne virke tilbage på civilsamfundet gennem den tætte interaktion.

Grænserne for særjurisdiktionen blev forhandlet løbende, både i forhold til antallet af lejemål, der skulle betragtes som straffri, men tydeligst, og med størst konsekvenser for civilsamfundet i forhold til pligten om forsørgelse af uægte børn. Den militære unddragelse af denne pligt med henvisning til friheden for straf ved lejemål, rokkede ved centraladministrationens udlægning af forsørgelsen som en naturlig pligt.

Vanskelighederne ved at opretholde en særlig militær jurisdiktion på området grunder sig bl.a. i sagernes naturlige karakter af interaktion mellem det civile og det militære. Mulighederne for påvirkning og moralsk afsmitning har været stor. Gennemgangen af udviklingen i både den militære og den civile sædelighedslovgivning viser, at synet på soldaternes moral i høj grad fulgte civilsamfundet og at straffrihedens udbredelse faldt sammen med lempelse af mandens ansvar i sædelighedssager. Den afgørende bevægelse kom samtidig med, at den civile lov lagde et større ansvar på kvinden og gjorde mandens seksualitet til en naturlig drift. Senere gjorde soldaternes fritagelse for skriftemålet, skriftemålet til et moralsk problem i den civile jurisdiktion, hvilket medvirkede til dets ophævelse i 1767.

Intentionen fra statsmagtens side var, både ved udstedelsen af forordningen i 1696 og ved den efterfølgende regulering, formentlig en straffrihed afgrænset til første lejemål, men i praksis blev straffriheden udbredt til alle lejemål. Det medvirkede formentlig til at gøre den civile straf herfor mindre legitim. Også militæret som institution gav rum for en personlig strategi i sædelighedssager, hvilket især blev tydeligt i sagerne om forsørgelse af de uægte børn.

NINA KOEFOED
PH.D., LEKTOR
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND
AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

Regulation of sexuality in military law in interaction with the civil society during the 18th century

Sexual relationships constitute a field of interaction between civilian and military society. In the article it is argued that a decree in the Danish Articles of War of 1683, demanding soldiers to obtain the permission of their superior before getting married, was a way to ensure the lawful marriage of the soldiers, and not as former research has understood it, as a way to limit the number of married soldiers. In 1696 an ordinance gave impunity to certain groups of soldiers in first case of fornication. The ordinance is seen not as an acceptance of fornication, but as a compensation for the time spent trying to obtain permission from a superior; such delays in effect made a quick marriage in cases of pregnancy impossible for soldiers. By following the development of the military exemption from punishment for first case of fornication during the 18th century, the article shows how this exemption was extended firstly to more groups of soldiers and secondly to more than one case of fornication. A possible consequence was an unintended impact on the legitimacy of punishment for fornication and through that it had effects on civil law.

debat
respekt
anmeldelse

HISTORIOGRAFIENS FORMÅL

■ CLAUS MØLLER JØRGENSEN

Historiografi er et vækstfelt.¹ Aldrig tidligere er der blevet publiceret så mange værker om historieskrivningens historie og historie som akademisk disciplin, som det har været tilfældet det seneste tiår. En forklaring på dette kunne måske søges i det faktum, at der er sket en professionalisering af historiografien. Professionaliseringen betyder, at historiografisk forskning har udviklet sig til en faglig underdisciplin, et felt som man specialiserer sig forskningsmæssigt i, på linje med andre videnskabelige specialiseringer. Før denne professionalisering satte ind, var historiografisk forskning ikke fraværende, men lejlighedsvis og tilfældig. I 1987 kunne Bernard Eric Jensen dog konstatere, at det foregående tiårs opblomstring af historiografi havde ført en begyndende professionalisering og specialisering med sig.² I de mellemliggende godt 20 år synes denne udvikling at være fortsat. Det historiografiske forskningsfelt har været karakteriseret ved professionalisering, specialisering og vækst, en vækst der snarere synes at følge den generelle eksponentielle vækstkurve for videnskabelig produktion end en lineær udvikling. Som sådan afspejler det historiografiske felt også historievidenskabens udvikling generelt.³

Til gengæld bliver der ikke skrevet meget om, hvad der kendetegner feltet eller med hvilket formål historiografisk forskning bedrives. Følger man videnskabs-historikeren og videnskabsteoretikeren Thomas S. Kuhn, kan dette tolkes som et udtryk for, at historiografien befinder sig i en normalvidenskabelig fase. Ifølge Kuhn udvikler videnskaber sig i en cyklus karakteriseret ved lange perioder med normalvidenskab afbrudt af korte kriser, der medfører en reorientering af måden, man forsker på. I krisesituationer kommer forskerne i tvivl om grundlaget for deres forskningsvirksomhed, og de begynder at se kritisk på grundlaget for og for-

¹ Den historiografiske litteratur, der henvises til, kan ikke siges at være udvalgt som repræsentativ. En del af bøgerne har jeg anmeldt i det nu hedengangne *Nyt fra Historie* de seneste 12-15 år. Jeg henviser alene med det formål at vise hen til det materiale, overvejelserne bygger på.

² Bernard Eric Jensen: "Historiografi: Historikerens læremester? Refleksioner over et uløst problem", i Ingemarr Norrlid et al. (red.): *Över Gränser*. Festskrift til Birgitta Odén, Lund: Eget Forlag 1987, s. 105-124, s. 106.

³ Historieforskningens generelle udvikling kan følges i tekst og illustrative kort i Ilaria Porciani og Lutz Raphael (red.): *Atlas of European Historiography*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2010. Videnskabens generelle tendens til eksponentiel vækst er påpeget af Derek J. de Solla Price: *Little Science, Big Science*, New York: Columbia University Press 1963, s. 5ff.

målet med den forskning, de udfører. Omvendt gælder det for normalvidenskaben, at rammerne for, hvordan videnskaben skal drives, ligger fast og tages for givet. Det er fristende at se udviklingen på det historiografiske felt i dette lys. Den professionaliserede historiografi synes at være indtrådt i en art normalvidenskabelig fase, hvor der udføres en masse forskningsarbejde uden at man kerer sig om feltet, feltets erkendelsesinteresser eller historiografiens formål. Metodiske overvejelser om, hvordan historiografisk forskning bør foregå, forekommer,⁴ men mere overordnede forsøg på at kortlægge forskningsfeltet eller reflektere over dets erkendelsesinteresser forekommer til gengæld ikke. Læst med 'kuhnske' briller kan det ses som et tegn på, at historiografi aktuelt drives som normalvidenskab, hvor forskningsopgaver stilles og løses på et forudsat og uproblematiseret grundlag. Historiografien som forskningsfelt er ikke i krise, hvilket ifølge Kuhn ville betyde, at feltets grundantagelser blev analyseret og sat til diskussion.⁵

Mens 1970'ernes og 1980'ernes historiografiske vækst uden tvivl knyttede sig tæt til et kritisk-videnskabeligt opgør med 'traditionel historieskrivning',⁶ er denne sammenhæng ikke helt så klar i dag. Traditionskritisk historiografi gør sig stadig gældende. Men traditionskritikken er nu en del af et meget bredere felt præget af en større spredning i formål og tilgang, end da den nuværende historiografibølge begyndte at rejse sig. Det betyder heller ikke, at historiografiens vækst er sket uafhængigt af de kulturelle, sproglige og postmoderne vendinger, som har karakteriseret faget som helhed. Det er således næppe tilfældigt, at den aktuelle historiografiske bølge har taget til i omfang samtidig med, at der i faget som helhed har kunnet konstateres en øget interesse for sprog, repræsentationer og kultur som historiske fænomener i egen ret. Det gælder f.eks. den postmoderne kritik, der kulminerede sidst i 1990'erne for historiefagets vedkommende, og som fik sat fokus på repræsentation og litterært sprog som afgørende for de fortællinger, som historikerne fortæller om fortiden. Det er næppe heller tilfældigt, at historiografiens vækst er sket samtidig med, at begrebet *historiebrug* har manifesteret sig som en del af det faglige hverdagssprog. Studiet af det, vi skriver om fortiden, er blevet mindst lige så vigtigt for vores refleksive omgang med fortiden,

⁴ Chris Lorenz: "Comparative historiography – perspective and problems", *History and Theory* 38 (1), 1999, s. 1-25; Stefan Berger: "The Comparative History of National Historiographies: Some Methodological Reflections and Preliminary Results", i Susanne Carvalho og François Gemenne (red.): *Nations and their Histories*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2009, s. 29-45.

⁵ Thomas S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: Chicago University Press 1970, s. 91.

⁶ Georg G. Iggers: *The German Conception of History*, Middletown: Wesleyan University Press 1968 lægger fra et liberalt perspektiv afstand til tysk historisme. En stribe tyske historiografiske arbejder fra midten af 1970'erne og frem lagde også afstand til historismen fra et socialhistorisk perspektiv. I dansk sammenhæng se Inga Floto: "Traditionskritik", *Historisk Tidsskrift* 79, 1979, s. 358-371; Bent Raymond Jørgensen: "Etableringen af en dansk historiografisk forskningstradition 1975-1985", *Historisk Tidsskrift* 94, 1994, s. 225-260.

som studiet af fortiden selv. Også interessen for historiebrug har været med til, at fokus er flyttet fra historie som fortid til historie som repræsentation, fortælling og symbol, der også kommer til udtryk i de talrige analyser af historiebrug uden for videnskabsfaget.⁷ Den stigende historiografiske interesse kan, tror jeg, ses som et udtryk for den samme tendens som findes i andre historiebrugsanalyser til at lægge vægten på måder at omgås og bruge historien på snarere end at interessere sig for fortiden i sig selv.

For en del hænger den historiografiske bølge uden tvivl også sammen med fagets generelle vækst. Mange historiografiske publikationer er introduktioner til historieskrivningen på et fagligt delområde – eller en bindestregshistorie, om man vil. Fagets vækst har betydet, at det er svært at holde sig orienteret om faglige udviklinger på mere end det eller de felter, man selv forsker i. Der er således både et behov og et marked for specialiserede historiografiske introduktioner til specifikke historiske skoler, perioder og tilgange, hvilket forklarer en god del af den historiografiske publikationstilvækst.

Anledningen til denne artikel er egentlig udgivelsen af den canadiske historiker Daniel Woolfs nyeste bog *A Global History of History*.⁸ Woolfs bog giver en så global fremstilling af historieskrivningens historie som det er muligt, fra så langt tilbage i tid som det lader sig gøre og frem til i dag. Jeg har umiddelbart svært ved at se, at det kan gøres meget bedre, med større overblik og viden, end det gøres her, i det mindste målt på de steder, hvor jeg ved noget om sagen. Woolfs bog er på flere måder illustrativ for tendenser på det historiografiske felt, og sådan vil den blive brugt i det kommende. Den er en del af en tendens, der sigter på at bringe historiografien i overensstemmelse med den generelle globalhistoriske vending i faget som helhed. Det afspejler, at historiografien som underdisciplin, som allerede påpeget, er influeret af mere generelle strømninger i faget. Endvidere kan Woolfs bog i kraft af et eksplicit formuleret identitetspolitisk sigte bruges som afsæt for en diskussion af denne side af historiografien, som oftest lades uomtalt. Daniel Woolf er oven i købet også som historiker en illustration af en generel pointe om det historiografiske forskningsfelt. Han har specialiseret sig i historiografi. Han har skrevet en række historiografiske værker, hvoraf det seneste ligger i forlængelse af både tidligere udgivelser skrevet af ham selv og *A Global Encyclopedia of Historical Writing*, som han redigerede i 1998. Han har også været primus motor og hovedredaktør på det nyeste og mest omfattende historiografiske samleværk til dato, *Oxford History of Historical Writing*, som er under udgivelse af Ox-

⁷ Se fx *temp* 1 (2), 2011; Bernard Eric Jensen: *Hvad er historie*, København: Akademisk Forlag 2010; Anette Storeide: *Arven fra Hitler*, København: Informations Forlag 2010; Billie Melman: *The Culture of History*, Oxford: Oxford University Press 2006; Helke Rausch: *Kultfigur und Nation*, Oldenburg: Oldenburg Verlag 2006.

⁸ Daniel Woolf: *A Global History of History*, Cambridge: Cambridge University Press 2011.

ford University Press i ikke mindre en fem store bind. Woolf er således indbegrebet af den professionelle historiograf.

Det er hensigten med denne artikel at give et bud på, hvad der kendetegner det historiografiske forskningsfelt og hvilke formål, historiografi kan siges at have. Allerede definitionen af historiografi som dels historieskrivningens historie, dels den akademiske disciplins historie peger i retning af, at det historiografiske forskningsfelt består af forskellige former for historieskrivning, og de har, så vidt jeg kan se, forskellige formål. Det er således ikke muligt at give ét svar på historiografisk forskning og dens formål, for der er flere, og dem vil jeg kortlægge i det kommende.

FELTET

Vækst og fragmentering. Dette kunne være kernebegreber til at beskrive såvel historievidenskabens generelle udvikling som historiografiens udvikling. I og med at historiografien omhandler historievidenskabens og dens produkter, synes denne parallelitet logisk. Udviklingen af nye bindestregshistorier afspejles i udviklingen af nye historiografiske underdiscipliner: udviklingen af globalhistorien afspejles i udviklingen af en globalhistoriografi, kønshistorie af en kønshistoriografi etc. I den forbindelse er det klart, at Woolf som historiografisk specialist ikke udtømmer billedet af forfattere på det historiografiske felt. Joan Scott er primært kønshistoriker og kønsteoretiker, men har tillige skrevet en række historiografiske bidrag i relation til kønsproblematikken. Lynn Hunt er specialist i den franske revolution, men har tillige bidraget med historiografiske analyser af mere generel karakter. A.G. Hopkins er specialist i Britisk imperialisme, men har også skrevet globalhistoriografi. I disse tilfælde er der tale om specialister på et historisk felt med en historiografisk 'Nebengeschäft', i modsætning til Woolf, som er historiografisk specialist, der skriver historiografiens globalhistorie. En forskel, som jeg lægger vægt på i det kommende, er forskellen mellem en kritisk og en empirisk erkendelsesinteresse. Og her er tendensen den, at fagspecialister, som skriver historiografi, oftere vil have et kritisk sigte med deres historiografiske analyser end de historiografiske specialister, hvis sigte i hovedsagen er deskriptivt. Igen kan det være nyttigt at bringe Kuhn i spil. Det synes nemlig som om kritisk historiografi primært spiller en rolle på nye felter med legitimeringsbehov. Etableringen af kønshistorie som et bedre alternativ til kvindehistorie er et godt eksempel på dette. Kritisk historiografi kan således ses som et tegn på krise inden for en historisk underdisciplin eller bindestregshistorie.

Som det vil fremgå nedenfor, har den faglige udvikling også tilført historiografien videnskabssociologiske perspektiver, som ikke blot er omsat i videnskabshistoriografi, men også empiriske studier af historievidenskabens historie sociologisk forstået. Feltet er således præget af mangfoldighed. Derfor er det relevant at spørge, om det overhovedet giver mening at tale om et felt. Det gør det i første omgang kun som et særligt genstandsområde. Det er ikke afgrænset til en

bestemt gruppe udøvere, genrer eller tilgange. Man kan måske godt pege på nogle klassikere, som alle, der skriver historiografi, har som referenceramme. Det gælder f.eks. Georg G. Iggers' klassiske oversigtsværker. Men dette er næppe heller et særtræk for det historiografiske felt. Ud over kravet om empirisk redelighed, som er et generelt enhedstræk ved historievidenskaben, kan man ikke pege på forskningstræk, som er afgørende 'differentia specifica' for det historiografiske felt. Som jeg ser det, er det, der afgrænser feltet, derfor primært historiografiens metakarakter. Historiografien fungerer som orienteringsmidler til navigation på det historievidenskabelige felt. Dertil kommer historiografiens kritiske funktion, som består i at kritisere bestående forskning for at forny og forbedre og, i forlængelse heraf, historiografiens funktion som fagligt refleksionsgrundlag.

For at indkredse det historiografiske forskningsfelt har jeg opstillet tre skalaer, som jeg vil indplacere forskellige former for historiografi på. Yderpunkterne kan siges at være idealtyper, som bygger på empiriske observationer, der er rendyrket, men som ikke nødvendigvis behøves at findes i virkeligheden. De er først og fremmest tænkt som metoder til at illustrere gradforskelle, og de må ikke opfattes som dikotomiske. Ydermere vil der ikke sjældent være tale om blandingsformer.

Den første skala omhandler den erkendelsesinteresse, som forskellige former for historiografi kan siges at have. På den ene side har vi en kritisk-normativ erkendelsesinteresse og på den anden en deskriptiv-empirisk erkendelsesinteresse. Til forskel fra erkendelsesinteressen bag deskriptiv-empirisk historiografi er formålet med den kritisk-normative historiografi at forny og forbedre vores historiske viden. Midlet i kritisk historiografi er evaluering af fortidig historieskrivning for at finde mangler og styrker – det være sig teoretisk, metodisk eller empirisk.

Ikke mindst her er det vigtigt at påpege gradforskelle frem for modsætninger. Deskriptiv historie er som bekendt aldrig uskyldig, hvilket jeg skal vende tilbage til afslutningsvis. Den hviler ligesom al anden historieskrivning på antagelser om, hvad der medtages som vigtigt og hvad der udelukkes som uvæsentligt. Med Norbert Elias kan det også fremhæves, at beskrivelser af virkeligheden altid har en dobbeltfunktion, idet de både er videnskommunikation og orienteringsmiddel.⁹ Også historiografi har denne dobbeltfunktion. Historiografi danner grundlag for faglig socialisering og læring, som præger vores måde at navigere i verden, in casu at afgøre hvad der er vigtigt og bemærkelsesværdigt i tidens uoverskuelige mængder af historieskrivning. Derfor kan deskriptiv historiografi også have et nybrydende potentiale. Som det formuleres af den tyske historiker Ulinka Rublack: "This companion is only a book; but it offers itself as a guide to be inspired by and rethink history. Through description, explication, and analysis, it

⁹ Norbert Elias: "Scientific Establishments", i Norbert Elias, Herminio Martins og Richard Whitley (red.): *Scientific Establishments and Hierarchies*. Sociology of the Sciences, A Yearbook Vol IV, Dordrecht: D. Reidel 1982, s. 3-69, s. 9.

maps some of the most significant directions and themes in contemporary ways of writing history designed to take us forward.”¹⁰

Men det forekommer alligevel illustrativt at fremhæve historiografiske undersøgelser med en eksplicit kritisk erkendelsesinteresse som særlig form for historiografi adskilt fra de former for historiografi, der lægger mest vægt på at beskrive tidligere historieskrivning. Kritisk historiografi må selvfølgelig også forholde sig deskriptivt til tidligere bidrag til beskrivelse af fortiden, den må ikke forvanske eller fordreje, og den må udlægge og fortolke med respekt og empati. Den kan i et vist omfang også gøre brug af historisk kontekstualisering til at åbne fortolkningen af en tekst og dens betydningsindhold. Men sigtet er netop ikke beskrivelsen eller kontekstualiseringen i sig selv, men at skabe et empirisk grundlag for at kritisere og evaluere de forhåndenværende forskningsbidrag for at forny og forbedre forståelsen af den problemstilling, som man interesserer sig for. Det er ikke hensigten at undersøge en given historisk tekst i sig selv eller i relation til en fortidig virkelighed, men at evaluere dens holdbarhed i en nutidig forskningssammenhæng. Spørgsmålet er ikke at fastslå, hvilke forklaringsmodeller Kristian Erslev brugte i *Valdemarernes Storhedstid* og de positivistiske og ideologiske strømninger, der lå bag, men at spørge til, hvilke styrker og svagheder Erslevs forklaringsmodeller har, og om de kan opretholdes, må modificeres eller forkastes i dag.

Jeg har brugt denne opdeling af historiografisk forskning efter erkendelsesinteresse til at strukturere det følgende. Endvidere er det også givtigt at differentiere yderligere inden for disse overordnede kategorier, når man vil tegne et billede af historiografi, som den praktiseres i dag, men det vil jeg gøre i de respektive afsnit.

HISTORIOGRAFI SOM DESKRIPTIV-EMPIRISK HISTORIESKRIVNING

Ser man nærmere på de former for historiografi, som har en deskriptiv erkendelsesinteresse, kan disse differentieres efter en skala alt efter den vægt som lægges på kontekstens betydning i analysen. På den ene side har vi en kontekstfri læsning, hvor analysen af forskningsbidragenes indhold og eventuelt form ses isoleret. På den anden side finder man historiografi som en kontekstuel læsning, hvor historieskrivningen relateres til en specifik historisk kontekst. I det sidste tilfælde bliver historieskrivningen en del af kultur- og socialhistorien, åndshistorien eller videnskabshistorien som et konkret udtryk for oplysningstiden, romantikken eller national vækkelse.¹¹

¹⁰ Ulinka Rublack: "Preface", i Ulinka Rublack (red.): *A Concise Companion to History*, Oxford: Oxford University Press 2011, s. vii-xvii, s. viii.

¹¹ Jensen: "Historiografi: Historikerens læremester?", s. 107; Knut Kjeldstadli: *Fortiden er ikke hvad den har været*, København: Roskilde Universitetsforlag 2001, s. 51.

I den sidste kategori falder Tyge Svenstrups disputats om Erik Arup.¹² Hensigten med fremstillingen er at skrive en bredt anlagt idé- og kulturhistorisk biografi af Arups tid og miljø, hvor Arups historieskrivning ses i sammenhæng med samtidens politiske, ideologiske og kulturelle strømninger såvel som videnskabsinterne forhold. Den empiriske del indledes med en generel beskrivelse af perioden 1870-1914, af provisoriepolitik, kulturkamp, økonomisk og social udvikling. Dette er indgangen til en fremstilling af Arups barndom og ungdom, af studietiden, hans relation til lærerne, dannelsen af hans historiesyn – f.eks. hvordan han udviklede sit syn på handel som en udviklingsprogressiv lovmæssighed – og hvorledes det manifesterer sig i hans historieskrivning.

En anden måde at kategorisere deskriptiv-empirisk historiografisk forskning, som ligger lidt i forlængelse af den forudgående, tager udgangspunkt i den definition, som jeg indledte artiklen med. Denne definition af historiografisk forskning betegner i sig selv et spektrum, som det er illustrativt at bringe frem, nemlig historiografi med fokus på historieskrivningens historie og historiografi med fokus på historie som akademisk disciplin. Sidstnævnte vil fokusere på videnskabelige netværk, på normer for videnskabelighed, som de kommer til udtryk i stillingsbesættelser eller i redaktionelle praksisser, mens historieskrivningens historie i sig selv spiller en mindre eller ingen rolle. I den anden ende af skalaen er det lige omvendt. Historieskrivningens historie er i centrum, mens disciplinen historie ikke spiller nogen rolle.

Som eksempel på den førstnævnte kategori kan nævnes Håkan Gunneriussons analyse af svensk historievidenskab fra 1820'erne til 1957. Gunneriusson lægger vægten på den betydning udenomsvidenskabelige faktorer havde for de fejder og magtkampe, som fandt sted mellem to forskellige hovedfraktioner af historikere, og hvorledes de indgik i sociale netværk, som de kunne trække på som ressourcer i forskellige sammenhænge som f.eks. i forbindelse med besættelse af professorater og redaktørposter. Et andet er Simon Larssons nye bog om normerne for videnskabelighed i svensk historievidenskab i det 20. århundredes første halvdel, som de kommer til udtryk i bedømmelsesudvalgenes vota i ti professoransættelsessager. I disse studier anvendes privatarkiver, brevvekslinger og institutionsarkiver, mens de involverede historikeres produktion ikke analyse-

¹² Tyge Svenstrup: *Arup*, Museum Tusculanums Forlag 2006. Det gælder også Jon A. P. Gissel: *Den indtrængende forståelse*, Museum Tusculanums Forlag 2003. Pelle O. Larsen: *Professoratet*, Aarhus Universitet: Upubliceret ph.d.-afhandling 2011 sætter overbevisende de videnskabelige magtkampe ved Københavns Universitets Filosofiske Fakultet i slutningen af 1800-tallet, som er afhandlingens genstand, ind i en bredere politisk-ideologisk kontekst. Kampen om Georg Brandes' ansættelse bliver således en del af tidens politiske og kulturelle kamp om København. I Claus Møller Jørgensen, *Humanistisk dannelse og videnskab i Danmark i det 19. århundrede I-II. Reform, nationalisering, professionalisering*, Århus: Begrebshistorisk Netværk 2000, indgår den historiografiske analyse i en institutionspolitisk sammenhæng uden en særlig direkte eller præcis integration af det historiografiske og det institutionelle.

res. Det er historievidenskab i kontekst, med vægt på konteksten. Teoretisk henter man sin inspiration fra sociologien, mest oplagt fra videnskabssociologien og ikke mindst Bourdieu.¹³

Åndsbeslægtet med de sociologisk inspirerede studier er Cecilia Trenters *Granskningens retorik och historisk vetenskap*. Empirien er anmeldelser i de tre skandinaviske udgaver af Historisk Tidsskrift i perioden 1965-1990. Sigtet er at undersøge de normer, som gør sig gældende, når historieskrivning bedømmes, og at fastlægge historikernes kognitive identitet. Med kognitiv identitet menes forestillinger om, hvad historiens objekt er – dels hvad angår metodologien i form af teorier og metoder, dels den historie som rekonstrueres.¹⁴

Historiografi som åndshistorie og historiografi som analyser af historie som akademisk disciplin har som formål at bidrage til historiefagets empiriske vidensfond på linje med alle andre realhistoriske forskningstilgange. Normanalyserne har selvfølgelig et kritisk potentiale ved at vise ideologiske og personlige modsætningsforholds betydning for videnskabelig bedømmelsespraksis. Men sigtet forekommer mig primært at være deskriptivt og empirisk, at analysere et historisk fænomen i historisk kontekst. Derved kommer denne genre eller kategori nærmere sociologisk orienteret videnskabshistorie, som adskiller sig fra de mange introduktioner og oversigtsværker om historieskrivningens historie. De tematiske introduktioner og de historiografiske oversigtsværker befinder sig i den anden ende af de to skalaer som jeg har opstillet for deskriptiv-empirisk historiografi, og kan karakteriseres som kontekstløse fremstillinger af historieskrivningens historie. Det er uden tvivl den dominerende form for historiografi. I denne ende af skalaen finder man således de allerede nævnte specialiserede introduktioner. Det samme gælder de vidt udbredte introduktioner af historiografiens grand old man Georg G. Iggers og en nyere som Lutz Raphaels *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme* og Woolfs globale oversigtsværk.

Ser man på de mest gængse oversigtsværker, er tilgangen centreret om hovedstrømninger i historieskrivningen, det vil sige strømninger som man mener har haft stor eller ligefrem afgørende indflydelse på historieskrivningen generelt i en given periode. Det gælder Georg G. Iggers' værker om vestlig historievidenskab fra den sene oplysningstid til den postmoderne udfordring, og det gælder Lutz Raphaels oversigt over det 20. århundredes historievidenskab. Her struktu-

¹³ Håkan Gunneriusson: *Det historiska fältet*, Uppsala Universitet: Studia Historica Upsalien-sia 2002, s. 204; Frank Meyer: "Akademiska intriger", [Svensk] *Historisk Tidsskrift* 124, 2004, s. 98-108; Simon Larsson: *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer*, Södertörn: Gidlunds Förlag 2010; Pelle O. Larsen: "Intelligensaristokrater och arkivmartyrer", *temp* 1 (2), 2011, s. 188-195. I en fakultær kontekst: Larsen: *Professoratet*; Gabriele Lingelbach: *Klio macht Karriere*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2003; Michael Bentley: *Modernizing England's Past*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.

¹⁴ Cecilia Trenter: *Granskningens retorik och historisk vetenskap*, Uppsala Universitet: Studia Historica Upsalien-sia 1999, s. 192.

rerer fremstillingerne efter de dominerede og mest indflydelsesrige tendenser. Begge er enige om, at det for det 20. århundredes vedkommende drejer sig om Annales-kredsen og marxismen, mens forholdet til den senere postmoderne udfordring er mere tvetydig.¹⁵

Daniel Woolfs *A Global History of History* er den global- og universalhistoriske pendant til Iggers' og Raphaels værker, der alene omhandler historieskrivningen i det moderne Vesten. Woolfs bog er som nævnt pakket med informationer, navne, beskrivelser af forskellige former for historieskrivning og af de kulturer og stater, der udvikles i. Som fremstillingen skrider frem, og især i det sidste kapitel om det 20. århundrede, bliver fremstillingen dog mere og mere det, jeg har benævnt en kontekstløs, deskriptiv-empirisk fremstilling af historieskrivningens historie. I de indledende kapitler gør Woolf en del ud af en bredere kulturbeskrivelse i forsøget på at finde ud af, hvilke kulturer der dannede basis for en begyndende interesse for fortiden, sammenhængen mellem religion, sekulære interesser og historieskrivning, hvorledes historieskrivning og politisk magt hang sammen etc. Men efterhånden som historieskrivningen i sig selv bliver omfangsrig og mangefacetteret, bliver det i mindre grad muligt at inddrage en bredere kontekst.

Sammenlignet med andre oversigtsværker, ikke mindst Georg G. Iggers'¹⁶ om den metodisk-kritiske socialhistories fremvækst og sejr, undgår Woolf ved hjælp af forbehold og nuanceringer at skrive en stor teleologisk fortælling om den fortløbende vækst i global udveksling i retning af moderne akademisk videnskab. Mens Iggers skriver en stor harmoniserende opbyggelig fortælling om historievidenskabens fremskridt, er Woolfs fremstilling mere pluralistisk. Woolf formulerer selv udfordringen på denne måde:

The challenge of the present book is thus to tell a coherent world-wide narrative of the history of history without creating either a kaleidoscope of different coloured histories, beautiful and dizzying, but ultimately momentary, transitory and meaningless, or its opposite, a Long March, a triumphalist narrative which leads inevitably to the modern academy. All histories are not the same, nor should they be measured in the same way.¹⁷

¹⁵ Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century*, New England: Wesleyan University Press, 1997; Lutz Raphael: *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme*, München: Verlag C.H. Beck 2003. Også Claus Møller Jørgensen: "Historiografiske pejlinger – til en indledning", *Den jyske Historiker* 88, 2000, s. 7-36; Roger Spalding og Christopher Parker: *Historiography*, Manchester: Manchester University Press 2007.

¹⁶ Mads Mordhorst: "Anmeldelse af Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century*", *Historisk Tidsskrift* 98, 1998, s. 203-208, s. 208.

¹⁷ Woolf: *A Global History of History*, s. 10f.

Sammenlignet med andre globale historiografiske fremstillinger¹⁸ er ingen så dækkende som Woolfs, der i højere grad kommer hele globen rundt. Hos Iggers og Wang lægges hovedvægten af fremstillingen på Vesten med udblik til resten af verden, mens Woolf fordeler opmærksomheden mere ligeligt. Europa opfattes i globalt perspektiv som en regional historiekultur blandt flere. Men både eksplisit og i fremstilling fremstiller Woolf moderne global historiekultur som vestlig influeret og domineret. Det lykkes således Woolf at skrive en pluralistisk, ikke-lineær historie, der i højere grad behandler Europa som en region i verden på linje med andre, uden at vestens historievenskabelige hegemoni efter det 19. århundrede tabes af syne, hvilket efter mit skøn må siges at være korrekt.

En variant af oversigtsværkerne er de specifikke introduktioner til historiografien på et område, f.eks. postkolonial historieskrivning, kønshistorie, socialhistorie, kulturhistorie, historisk antropologi, fortællende historie, diskurshistorie eller historieskrivning på forskningsintensive felter som den franske revolution eller Tysklands historie mellem rigssamling og verdenskrig.¹⁹ Her fremlægges hvad der opfattes som hovedbidrag til den historiografiske udvikling på et givent felt. Et illustrativt eksempel kunne være Anna Greens introduktion til kulturhistorie. Der lægges for i det tyske med Jakob Burckhardts renæssancekultur og Wilhelm Diltheys åndvidenskab, som følges op med mentalitetshistorien og – måske lidt overraskende – psykohistorien. Der er en introduktion til den udvikling af et marxistisk udgangspunkt i kulturhistorisk retning, som fandt sted blandt engelske marxister som E.P. Thompson, hvor sammenhængen mellem sociale strukturer, social væren og erfaringen heraf, såvel som aktiv forholdet sig hertil, blev set som central for den kollektive bevidsthedsdannelse. Helt efter den kulturhistoriske kanon er det også, at Clifford Geertz og Robert Darnton præsenteres som repræsentanter for den antropologiske vending og en historisk antropologisk historieskrivning med vægt på fortidig betydningstilskrivning og symbolik. Helt i tråd med den kulturhistoriske kanon er også afsnittet om den sproglige ven-

¹⁸ Jeg tænker især på Georg G. Iggers og Q. Edward Wang: *A Global History of Modern Historiography*, Harlow: Pearson Longman, 2008. Patrick O'Briens store agendasettende artikel "Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history", *Journal of Global History* 1 (1), 2006, s. 3-39 holder sig til verdenshistorieskrivningen, men har også et imponerende globalt udsyn (og et delvis kritisk-normativt sigte).

¹⁹ Palle O. Christiansen: *Kulturhistorie som opposition*, København: Samleren 2000; Stephen Davies: *Empiricism and History*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2003; Willie Thompson: *Postmodernism and History*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2003; Donald M. MacRaild og Avram Taylor: *Social Theory and Social History*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2004; Lars Bo Kaspersen og Flemming Mikkelsen (red.): *Historisk sociologi – mødet mellem historien og samfundsvidenskaberne*, København: Forlaget Sociologi 2004; Alun Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, London: Routledge 2006; Aloys Winterling: *Historische Antropologie*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2006; Armin Landwehr: *Historische Diskursanalyse*, Frankfurt: Campus Verlag 2008; Matthew Jefferies: *Contesting the German Empire, 1871-1918*, Oxford: Blackwell, 2008.

ding, der præsenterer Michel Foucaults diskursteori og Edward Saids analyse af den vestlige kultur om den ikke-vestlige verden i *Orientalism*. Kollektiv erindring behandles afslutningsvis, og også her kommer vi omkring de mest velkendte og hæderkronede navne på feltet fra Maurice Halbwachs og Pierre Nora til Benedict Andersons teori om de forestillede fællesskaber.²⁰ Denne tilgang er efterhånden blevet den fremherskende internationalt. Det afspejler mere end noget andet fagets vækst og specialisering: socialhistorie, kulturhistorie, økonomisk historie, globalhistorie, postkolonialhistorie, kønshistorie omfatter nu så store og specialiserede felter med egne forskningsdebatter og kernetekster, at de forsynes med egne historiografiske introduktioner.

Den nationale historieskrivning har i de seneste tiår oplevet en intens historiografisk interesse i hele Europa. Det skyldes ikke mindst et European Science Foundation-projekt om nationalhistorieskrivning i Europa i det 19. og 20. århundrede, som løb frem til 2008. Det har kastet en række omfattende værker af sig, der behandler den nationalhistoriske genre fra alle mulige vinkler fra enkelte fremtrædende historikeres måde at skrive nationalhistorie på, over mere literært inspirerede analyser af fortællestruktur til den nationalhistoriske genres måde at forholde sig til andre sociale kategorier som køn, klasse og etnicitet. De skandinaviske lande behandles under et og af fire forfattere, hvor konklusionen er, at man i Norge finder den mest kontinuerlige og uforstyrrede tradition for national historieskrivning, dansk historieskrivning var tidligst ude i en tilpasning til den nationale rammefortælling, mens Sverige og Finland havde sværere ved at etablere stabile nationale 'master narratives'.²¹ Her er vi ovre i en historiografi, der analyserer en særlig genre af historieskrivning med ganske få eller slet ingen indslag af institutionshistorie eller historisk kontekst i øvrigt.²²

Som nævnt indledningsvis vil det være forkert at se empirisk-deskriptiv historiografi som udelukkende beskrivende og uden kritisk potentiale. Beskrivende historiografi kan opfylde et traditionskritisk sigte ved at fremdrage historiogra-

²⁰ Anna Green: *Cultural History*, Houndmills: Palgrave Macmillan, 2008.

²¹ Stefan Berger og Chris Lorenz (red.): *The Contested Nation*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2008; Stefan Berger og Chris Lorenz (red.): *Nationalizing the Past*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2010. Se også Stefan Berger, Mark Donovan og Kevin Passmore (red.): *Writing National Histories*, London: Routledge, 1999; Stefan Berger: *In Search of Normality*, London: Berghahn 1996; Narve Fulsås: *Historie og nasjon*, Oslo: Universitetsforlaget 1999; Møller Jørgensen: *Humanistisk dannelse og videnskab i Danmark i det 19. århundrede*.

²² Richard J. Evans: *Cosmopolitan Islanders*, Cambridge: Cambridge University Press 2009 kan ses som en reaktion imod den fremherskende tendens til at analysere på historikeres bidrag til den nationale historie. Evans undersøger britiske historikeres bidrag til kontinentaleuropæisk historie, og finder at de er substantielle, mens kontinentaleuropæiske historikere ikke bidrager til britisk historie. Britiske historikere er, finder Evans, dobbelt så kosmopolitiske som deres tyske og italienske kolleger, der primært er nationalhistorikere. Britiske historikere bliver også oftere oversat, hvilket skyldes at de skriver bedre og har et ry for at være objektive (s. 56f.).

fiske strømninger eller historikere, som på et tidspunkt er blevet marginaliseret i forhold til de dominerende strømninger i faget. Det mest oplagte eksempel på denne form for historiografi i en dansk kontekst er den store interesse, som blev kulturhistorikeren Troels Lund til del i 1980'erne. De historiografiske analyser brugte Troels Lund som murbrækker i forhold til den fremherskende socialhistorie ved at påvise, hvad der var gået tabt med hans og kulturhistoriens marginalisering: blik for hverdagslivets betydning, materielkulturens betydning og betydningen af kultur i egen ret.²³ Dette kritiske sigte med en deskriptiv historiografi understreger, at der er tale om gradsforskelle snarere end rene og velafgrænsede genrer med tilhørende entydige erkendelsesinteresser.

KRITISK HISTORIOGRAFI

Kritisk historiografi har et mere direkte normativt sigte med sit formål om at evaluere for at forny. Det deskriptivt-empiriske er her grundlag for kritisk-normativ bedømmelse og ikke et mål i sig selv. Denne form for historiografi kan tage sigte på faget som helhed. Repræsentant for en sådan kritisk historiografi, og en radikal en af slagsen, er den engelske historieteoretiker Keith Jenkins. Jenkins' tilgang til historiografien kan måske siges at være af en særlig karakter, idet han analyserer og kritiserer historiske metode- og teoribøger. Jenkins kritiserer traditionel empirisk historieskrivning, som han ironisk kalder 'proper history', og som han mener tiden er løbet fra. Udgangspunktet er, at professionel historieskrivning er en praksis, der påstår sig legitimeret ved, at dens beskrivelser er bestemt af virkeligheden, ikke af historikerne. Men påstanden om, at det ikke er historikerne, der laver historieskrivningen, skjuler hvad der faktisk er tilfældet. Den grundlæggende fejl ved historieforskningen er ideen om, at historieskrivningen er virkeligheden, er objektiv. Det er naturaliseringen af fortolkningen, der ikke fremstilles som en mulighed, men som eneste mulighed, der ikke er bundet til historikerens valg og til tiden og tilfældet, som alle vore kategorier og begreber i virkeligheden er. Konsekvent siges det derfor, at vi ikke skal studere historien for at forstå den i sig selv eller for at forstå historiske fænomener i deres kontekst; vi skal studere disse fænomener i vores kontekst for at vurdere, hvad de siger os i dag.²⁴

Jenkins bruger historiografien som grundlag for historieteoretiske pointer, og det må da også siges, at det historiografiske forskningsfelt udgør en afgørende del af historieteoriens grundlag.²⁵ Jenkins' brug af historiografien som videnskabs-

²³ Poul Porskær Poulsen: "Den kulturhistoriske tradition i Danmark", i Vagn Wåhlin (red.): *Kulturen i kulturhistorien*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 1988, s. 27-43; Christiansen: *Kulturhistorie som opposition*, kap. 1-3; Palle O. Christiansen: "Kulturhistoriens genkomst", *Historisk Tidsskrift* 107, 2007, s. 207-235.

²⁴ Keith Jenkins: *On "What is History?"*, London: Routledge 1995; Keith Jenkins: *Why History?*, London: Routledge 1999.

²⁵ Jensen: "Historiografi: Historikerens læremester?", s. 121.

kritik er udelukkende negativ, og han henter sine visioner for en tidssvarende historisk praksis uden for historievidenskaben.²⁶ Men kritisk historiografi behøver ikke at være udelukkende negativ og afvisende. Kritisk historiografi kan også afveje forskellige typer historieskrivning og fremhæve de bedste som eksempler til efterfølgelse. Formålet er ikke at forstå fortidig historieskrivning, men at udvikle nutidens. Eksempler på kritisk historiografi er mange. Det er en udbredt og integreret del af faghistorisk praksis. De kan tage sigte på forskningen inden for et bestemt felt, hvilket er det almindeligste, men også gå bredere i clinch med faglige grundantagelser som f.eks. kulturhistorie som helhedsbegreb eller betydningen af metodisk nationalisme for studiet af Danmarks historie.²⁷ Hvad sidstnævnte angår, er det klart, at de forskningsbidrag, som er fremkommet i de senere år, og som formår at overskride den nationale ramme på de steder og i de perioder, hvor den ikke er meningsfuld, fremhæves som eksempler til efterfølgelse, mens fremstillinger, der ikke lever op til dette, anses for utidssvarende.²⁸ Der er således både et evaluerende og et normativt sigte i og med, at hensigten er at præge faglige normer for omgangen med fortiden.

Kritisk historiografi minder i sin erkendelsesinteresse og angrebsvinkel mest om den måde, som historiografi praktiseres i den historiske forskningsproces. Her er talen ikke om historiografi som genre eller kritisk historiografi som en særlig undergenre, men om måden at forholde sig til tidligere forskningsbidrag, der er relevante for den problemstilling, man beskæftiger sig med. Også i den forbindelse er erkendelsesinteressen kritisk, at finde mangler i det teoretiske, metodiske eller empiriske grundlag for tidligere historieskrivning eller modeller, der kan efterfølges, forklaringsmåder der anses for at være valide, og som man kan bruge i ens egen forskning. Selve det at bedrive kritisk historiografi, at analysere tidligere forskningsbidrag til et givet forskningsfelt, har i dette lys en vital funktion i den historiske forskningsproces som en del af historikerens teoretiske arbejde.

Teoretisk arbejde er de overvejelser, der altid må gøres om, hvordan den genstand, man undersøger, kan forstås, og hvilken kontekst den skal relateres til. Til grund for dette arbejde kan man lægge universelle teorier, samfundsvidenskabelige og sociologiske teorier af begrænset geografisk eller tidslig rækkevidde og historievidenskabelige teorier om enkelte forløb eller processer. Jeg spiller her med på den traditionelle opdeling mellem nomotetiske og ideografiske videnska-

²⁶ Jenkins: *Why History?*, s. 196f.

²⁷ F.eks. Claus Møller Jørgensen: "History-writing and National Identity – the Danish case", i Michael Böss (red.): *Narrating Peoplehood amidst Diversity*, Aarhus University Press 2011, s. 231-261; Bernard Eric Jensen: "Kulturhistorie – et nyt og bedre helhedsbegreb", *Historisk Tidsskrift* 90, 1990, s. 83-107; Uffe Østergård, "Det danske rige – statshistorie eller nationalistisk historie", i Uffe Østergård: *Europas Ansigter*, København: Rosinante 1992, s. 29-50. For kritisk historiografi se også Kjødstadli: *Fortiden er ikke hvad den har været*, s. 51f.

²⁸ Møller Jørgensen: "History-writing and National Identity – the Danish case", s. 235ff.

ber, hvor de første søger lovmæssigheder og de sidste det enestående. Fra dette synspunkt kan historieskrivning siges at være lavniveau-teori eller singulær teori, men teori ikke desto mindre. Det er selvfølgelig en sandhed med modifikationer som en beskrivelse af historievidenskabelig praksis, men det er ikke pointen her. Det er derimod, at historikere bruger teorielementer i struktureringen og fortolkningen af undersøgelser af fortiden, og at kritisk vurdering af tidligere historieskrivning på feltet indgår som et element heri.

I den historiske forskningsproces har kritisk historiografi den samme funktion som andre teorier, og det vil primært sige en funktion som fortolkningsresource, som argumentation for metodisk tilgang, og som grundlag for positiv fremmedgørelse.²⁹ Historisk teoribrug består ikke i første række i at teste eller applicere teori. Ikke at det ikke kan gøres, men kendetegnende for historievidenskaben er, at historikere primært bruger teori som intellektuelle redskaber i forskningsprocessen. Teori bruges som oftest ikke som noget, der er adskilt fra den empiriske undersøgelse, men som et redskab der tilpasses og modificeres i dialog med arbejdet med empirien. Disse overvejelser er ikke adskilte fra andre elementer i forskningsprocessen; tværtimod indgår teoretiske overvejelser i en interaktiv og iterativ proces som også inkluderer læsning af kilder og overvejelser om hvorledes de kan fortolkes.

Og her er min pointe, som egentlig er ganske traditionel, at kritisk historiografi har sin egen og meget vigtige rolle at spille. Før samfundsteorierne overtog rollen som teoretisk fundament for historieskrivningen, var historiografien kongevejen til solid historieskrivning. Selvom samfundsvidenskaberne stadig og med god ret spiller en rolle som eksportør af teorier til historiefaget, skal det ikke overskygge, at kritisk historiografi er et vigtigt, og måske lidt overset, element i den historievidenskabelige forskningsproces. I det konkrete tolkningsarbejde er der ikke nogen principiel statusmæssig forskel på værdien af forklaringsparametre, som er opstillet på baggrund af kritisk historiografi, og forklaringsparametre, som er overtaget fra samfundsvidenskabelig teori. Den ene er ikke mere værd end den anden, har ikke på forhånd nogen større forklaringskraft end den anden. De er begge produkter af det teoretiske arbejde, og som sådan en del af de teoretiske forudsætninger, som kildematerialet bliver undersøgt ved hjælp af. De er erkendelsesredskaber. I den sidste ende må man overveje, om der er forskel på deres forklaringskraft i lyset af det empiriske arbejde, man har lavet. Men i udgangspunktet er teoretiske begreber etableret på baggrund af historiografiske overvejelser og generelle teoretiske overvejelser sidestillet i teoretisk betydning/henseende. Kritisk historiografisk refleksion er således en legitim og nød-

²⁹ Positiv fremmedgørelse handler om at bringe egne forforståelser og fordomme i spil og gøre dem eksplicite, hvilket jeg ikke skal komme yderligere ind på her, hvor det alene skal handle om teoribrug.

vendig del af historikerens teoretiske arbejde, som er en legitim og nødvendig del af enhver empirisk undersøgelse af en enhver historisk problemstilling.

HISTORIOGRAFI, IDENTITETSPOLITIK OG LEGITIMERING

Historieskrivning antages i almindelighed at have betydning for kollektiv identitetsdannelse. Det samme gælder for historiografien. Daniel Woolf er et godt eksempel på dette, idet han både er bevidst og eksplicit om historiografiens identitetspolitiske side. I de identiske forord til hvert bind af fembindsværket *Oxford History of Historical Writing*, som Woolf er hovedredaktør af, fremhæver han hensigten med værket som værende at give en fremstilling af historieskrivningens historie fra begyndelsen til i dag, der dækker hele globen som en udfordring til den eurocentrisme, som har karakteriseret historiografisk forskning indtil de sene 1990'ere. Projektets mål er at "challenge the Eurocentrism of the history of history, as well as its inherent teleology. We can now view the European historiographic venture against the larger canvas of many parallel and – a fact often overlooked – interconnected traditions of writing and speaking about the past from Asia, the Americas, and Africa."³⁰ Læser man dette i forlængelse af det, han skriver i *A Global History of History*, synes formålet med værkerne ikke mindst at være identitetspolitisk. Her skriver Woolf, at historiografien efter hans mening har et behov for at blive global i sit perspektiv for at komme hinsides eurocentrismen – han spidsformulerer det som "eurosolicism" – og dens sejrherreselvforståelse. Det handler om at udvide perspektivet for kommende historiestuderende:

A conviction that students ought to be exposed to the 'historical cultures' of other civilizations than their own has thus informed my choice of subject; a strong sense that there is a story to be told about the development of historical thought, historical writing and the modern historical discipline, and that it relates directly to some of the larger movements of world history (in particular the global engagement of different peoples and cultures over several millennia), provides the 'plot', if a work on historiography can be said to have a plot.³¹

På dette punkt adskiller Woolfs bog sig fra de fleste historiografiske publikationer, idet den overhovedet drøfter, hvorfor historiografi er relevant. Udover det åbenlyse, at bogen kan bruges i undervisning, er Woolfs begrundelse altså identitetspolitisk. Det er så vidt jeg kan se ikke uden omkostninger. Ofte skabes der sammenhænge ved at sammenligne, hvad der ikke umiddelbart synes sammenligneligt. Som påpeget af Markus Völkel er der også en tendens hos Woolf til, at

³⁰ Daniel Woolf: "Foreword", i Andrew Feldherr og Grant Hardy (red.): *The Oxford History of Historical Writing*, bd. 1: Beginnings to AD 600, Oxford: Oxford University Press 2011, s. ix-xii, s. ix.

³¹ Woolf: *A Global History of History*, s. xviii.

forskelle i erkendelsesinteresse i forskellige historiekulturer underspilles for at gøre plads for en mere universel proces, hvor man gør det samme om end på lidt forskellige måder.³² Endvidere må en historie af dette omfang være ganske reduktiv. Det rammer især den nyeste historie, hvor fagets generelle vækst har ført en lang række forskellige skoledannelser og etablering af nye genstandsfelter med sig, som enten lades helt ud af fremstillingen eller kun berøres overfladisk. I det sidste hovedkapitel er udeladelserne således iøjnefaldende; det gælder ikke mindst den ikke-vestlige historieskrivning, og fremstillingen bliver så komprimeret, at der kun kradses lidt i overfladen af komplicerede problemstillinger. Her virker de kortfattede historiografiske oversigter som fremstillingen er bygget op af mindre overbevisende som orienteringsmiddel i forhold til aktuelle diskussioner og forskningstendenser, hvilket f.eks. kan ses af den fem sider lange udredning af kvindehistoriens udvikling til kønshistorie mellem 1880'erne og i dag. Kønshistorie afvikles med en halv sides gennemgang af Joan Scotts klassiske tekst fra 1980'erne, mens den nyere forskning og forskningsdiskussion ikke berøres.³³ Her forekommer det klart, at det identitetspolitiske sigte har spillet en større rolle end en interesse i at introducere unge historiestuderende til aktuelle faglige diskussioner som orienteringsmiddel og som refleksionsgrundlag. Der er ikke meget at tage fat i for en diskussion af kønsperspektivets relevans, styrke og problemer i Woolfs fremstilling.

Woolf er ikke alene om den globale identitetspolitiske dagsorden. Iggers og Wang sigter i deres bog mod at "dismantle the preconception of the superiority of Western historical thought by showing that there were in fact long-standing traditions of historical thought and writing in all cultures with which we deal."³⁴ Ulinka Rublack er inde på det samme i sin introduktion til en samling historiografiske artikler skrevet af fremtrædende globalhistorikere som Christopher Bayly og Kenneth Pomeranz. Hensigten med samlingen "is to mark a significant departure in a genre still shaped by stories about history which are predominantly Western. Such a relationship with the past badly fits our world, and also fails to reflect the proliferation of perspectives and skills achieved within the profession." Eurocentrismen er både et problem inden for og uden for faget, slår Rublack fast, og "the companion therefore most distinctively advocates a practice of history that seeks global connections and pioneers a sustained dialogue between historians specializing in the history of particular continents."³⁵ Bestræbelsen er således at bringe historiografien i overensstemmelse med udviklingstendenser i faget såvel som i verden. Det identitetspolitiske mål i form af et opgør og en over-

³² Markus Völkel: "Review Daniel Woolf: *Global History of History*", *English Historical Review* 126 (522), 2011, s. 180-182, s. 181.

³³ Woolf: *A Global History of History*, s. 486-90.

³⁴ Iggers and Wang: *A Global History of Modern Historiography*, s. 15.

³⁵ Rublack: "Preface", s. viiif.

skridelse af eurocentrismen bringer således sammenhæng mellem fortidsbeskrivelse, nutidsanalyse og fremtidsforventning.

Eksplicitte overvejelser om historiografiens identitetspolitiske og fagpolitiske målsætninger er som nævnt ikke mange. Af dem, der trods alt findes, fremstår det klart, at det er det nationale, der er overvejelsernes omdrejningspunkt ved siden af det globale. Mest tydeligt og håndfast kommer det til udtryk i ESF-projektet om nationalhistorieskrivningen i Europa i det 19. og 20. århundrede. "Overall, only a detailed and comparative analysis of the processes of construction, stabilisation and erosion of national histories and wider historical representations will enable us to facilitate the development of a truly European historical culture."³⁶ De få metodiske overvejelser, jeg er stødt på, sigter netop på at afhjælpe problemer med overbetoning af nationale særtræk og national egenvækst ved at bringe komparative metoder i anvendelse, hvilket ikke er så overraskende, idet de er skrevet af to af hovedmændene bag ESF-projektet.³⁷

Denne identitetspolitiske eller ideologiske dimension udspiller sig også i en snævrere historievidenskabelig kontekst. I sin anmeldelse af Iggers' *Historiography in the Twentieth Century* påpeger Richard Evans, at bogen har karakter af en kanon. "What Iggers is doing, in a sense, is creating a *canon* of great historical literature, selected key works and inscribing them in a pantheon of 'important trends in historical scholarship' which is just asking to be challenged."³⁸ Og det gør Evans så og påpeger, at det er påfaldende, at en så vigtig trend som studier af erindringskulturer slet ikke nævnes. Det hænger sammen med, at Iggers er ude i et bestemt ærinde, nemlig at forsvare et empirisk-rationelt videnskabsbegreb mod postmodernismens irrationalitet, hvilket ifølge Evans gør, at bogen i ligeså høj grad er et manifest, som det er en fremstilling.³⁹

Dette peger meget præcist på historiografiens legitimerende funktion. Hos Iggers handler det om at fastholde rationalitet, empirisk forankring, kildekritik, teoretisk ambition og intersubjektivitet. Det udmøntes i en fremstilling af historievidenskabens historie som en fremskridtshistorie. Socialhistorie ses som et

³⁶ NHIST programme brochure, Representations of the Past: National Histories in Europe (NHIST), s. 2. http://www.uni-leipzig.de/zhsef/documents/cross_team/NHIST_brochure_2002.pdf

³⁷ Lorenz: "Comparative historiography"; Berger: "The Comparative History of National Historiographies". Det er ikke uden ironi, at den megen fokus på det nationale, om end kritisk i sit udgangspunkt, i visse tilfælde snarere har reproduceret en metodologisk nationalisme end overskredet den. Størstedelen af Rankes oeuvre omhandler faktisk ikke tysk historie, men de historiografiske fremstillinger af hans historieskrivning skærer uden tøven værkerne om England, Frankrig og Pavedømmet væk og fokuserer på Ranke som national historiker jf. Evans: *Cosmopolitan Islanders*, s. 2f.

³⁸ Richard J. Evans: "From Historicism to Postmodernism: Historiography in the Twentieth Century", *History and Theory* 41, 2002, s. 79-87, s. 85f.

³⁹ Evans: "From Historicism to Postmodernism", s. 86. Også Iggers & Wang: *A Global History of Modern Historiography*, s. 15f.

fremskridt i forhold til historismen, mens den postmoderne udfordring bidrager med en udvidelse af det historiske genstandsfelt i kulturhistorisk retning og en øget bevidsthed om historiens kompleksitet, uden at postmodernismens subjektivistiske sider – opgøret med korrespondenssandhed og objektivitetsbestræbelser – har fået lov til at influere på faghistoriens grundlæggende empiriske sigte og karakter af 'rational inquiry'.⁴⁰ I tidligere versioner af bogen legitimerer Iggers afgjort socialhistorien som et afgørende historievidenskabeligt fremskridt.⁴¹ Iggers legitimerer således en form for historievidenskab og delegitimerer en anden videnskabsforståelse, nemlig postmodernismen.

Pointen her er, at historiografi også har en legitimerende funktion. Den fremmer en bestemt form for faglig identitet. Det kan selvfølgelig siges at være et problem, hvis det udvikler sig til en slags faglig hofpoesi, hvor historiografiske skjalde besynger faglige fyrster.⁴² Men under alle omstændigheder indgår historiografien i faglig identitetsdannelse og kampe om at fastholde – besyngre – og nedbryde faghistoriske traditioner. Når historiografer legitimerer bestemte tilgange og delegitimerer andre, sker det aldrig i et tomrum. Som Bernard Eric Jensen formulerer det:

I den udstrækning historiografi bidrager til videreførelse og omdannelse af faghistoriske traditioner og institutioner, i den udstrækning er den også en socio-politisk magtfaktor. Det er således ikke vanskeligt at eftervise, at historiografiske fremstillinger i mange tilfælde er indgået som et betydningsfuldt moment i kampen om at opbygge, fastholde eller nedbryde magtpositioner i faghistoriske miljøer. Historiografi må derfor også betragtes som et ideologisk kampmiddel.⁴³

Denne legitimerende funktion fritager ikke historiografien fra sin deskriptivt-empiriske forpligtelse. Men hvis man ser på de historiografiske oversigter, der findes i dag, må man sige, at ingen af dem giver et brugbart svar på, hvorledes man skal skrive en historiografi, der ikke undertrykker fagets mange forskellige tilgange. Selvfølgelig er de selektive og må være det, men de skaber de facto en kanon af vigtige værker og hovedstrømninger, der snarere bliver en stor fortælling end en fremstilling, der er følsom overfor mangfoldigheden i historieforskningen. I en dansk sammenhæng har den måde, man har skrevet oversigter på, givet anledning til en kritik, der går på, at man har tilsidesat den historistiske og kultur-

⁴⁰ Iggers: *Historiography in the Twentieth Century*, især s. 1-19. En fremskridtsfortælling om fransk historievidenskab skåret over den samme læst kan læses i Philip Daileader og Philip Whalen: "Introduction", i Philip Daileader og Philip Whalen (red.): *French Historians 1900-2000*, Oxford: Wiley-Balckwell, 2010, s. xvi-xxx.

⁴¹ Georg G. Iggers: *Moderne Historievidenskab*, København: Suenson 1980. Oversættelse af *New Directions in European Historiography* fra 1975.

⁴² Kjeldstadli: *Fortiden er ikke hvad den har været*, s. 51.

⁴³ Jensen: "Historiografi: Historikerens læremester?", s. 118.

historisk orienterede side af dansk historikertradition til fordel for en fokusering på den radikale historikertradition og ikke mindst Erslev og Arup. Dette har uden tvivl noget at gøre med den traditionskritik, man ønskede at gennemføre. I lyset af 1970'ernes og 1980'ernes socialhistorie var det mest oplagt at kritisere de dele af videnskaben, som var de mest avancerede set fra det udgangspunkt. Og det var uden tvivl de radikale. Samtidig er det dog rigtigt, at den konservative historisme og kulturhistorien blev marginaliseret i historiografien.

Hvordan undgår man denne perspektivisme? Et første skridt i den retning er selvfølgelig, at man er opmærksom på problemet. En måde at omgå dette på kunne være den encyklopædiske. Længst væk fra main-trends-tilgangen finder man de efterhånden talrige leksika over historikere og historieskrivning. Deres organisering varierer, idet nogle af dem også indeholder højst reduktive oversigter. Men en løsning på det problem, at det, der ikke anses for main trends, eller det, der peger fremad, overses, kunne jo være at opgive ideen om en sammenhængende narrativ fortælling og i stedet tage konsekvensen af fragmenteringen fuldt ud og lave et leksikon. Det kunne gøres internetbaseret med krydsreferencer til åndsbeslægtede historikere, skoledannelser, relationer til hovedstrømninger og institutioner, inspirationskilder og hvad man ellers kunne forestille sig. Omkostningen er så, at det ikke giver overblik. Det orienterer ikke på samme måde som en historiografisk fremstilling.

KONKLUSION

Historiografi har mange former, erkendelsesinteresser og formål. Feltet afspejler i eminent grad den fortløbende faglige specialisering teoretisk, metodisk og emnemæssigt. Historiografi indtager rollen som orienteringsmiddel, som kampmiddel, som argumentationsgrundlag og som grundlag for historieteoretiske refleksioner, evaluering af faglige synspunkter og som grundlag for teoretisk refleksion i den historievidenskabelige forskningsproces. Forskningsoversigten eller den historiografiske indledning, som enhver speciale- og ph.d.-studerende afkræves, bør således være et aktivt led i forskningsprocessen, ikke en uproduktiv pligt-opgave. Som genre kan Bernard Eric Jensen nok have ret i, at historiografi spiller en marginal rolle i forhold til faghistoriens forskningsobjekt.⁴⁴ Men som kritisk historiografisk praksis, som evaluering af tidligere forskningsbidrag af relevans for den problemstilling, man arbejder med, har den et stort potentiale som refleksionsmiddel i afklaringen af forskningsgenstanden, dens kontekstualisering og mulige forklaring.

Historiografi kan mange ting, har mange funktioner og skrives på mange forskellige måder. Man kan selvfølgelig også afslutningsvis gøre sig den overvejelse, om den skader. Disciplinerer historiografien vores videnskabelige kreativitet

⁴⁴ Jensen: "Historiografi: Historikerens læremester?", s. 115.

i stedet for at fremme den ved at orientere os mod det allerede foreliggende i stedet for det mulige? Og videre: Har historiografien som orienteringsmiddel og refleksionsform noget at tilbyde nutiden, hvor det er vigtigere at tænke frit intellektuelt, at udvikle sansen for nutidserfaring og tænke kritiske tanker frem for at forklare, hvorfor det hele ser ud, som det gør? Hvis man skal kunne tænke ud over det bestående, må man så ud over den historiografiske tænkning? Dette er en parafrase over den postmoderne historiekritiker Martin Davies' kritik af ideen om en historievidenskab.⁴⁵ Det er ikke nogen rar tanke for en historiker, hvis hovedbeskæftigelse har været at skrive stort set alle de former for historiografi, som er nævnt i det foregående, men synspunktet er hermed givet videre til fri afbenyttelse.

CLAUS MØLLER JØRGENSEN

PH.D., LEKTOR

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

⁴⁵ Martin L. Davies: *Historics*, London: Routledge 2006.

ANTIKKEN PÅ FILM

MELLEM KLASSISK RECEPTION OG HISTORIENS BRUG

■ JENS A. KRASILNIKOFF

Antikforskningen har længe interesseret sig for de græske og romerske kulturers virkninger på de europæiske og nordamerikanske eftertider. I kølvandet på modtagelsen af filmene *Gladiator*, *Troy* og *Alexander* opstod næsten med det samme en interesse i de universitære miljøer for at studere filmmediets fortolkninger af de mange litterære grundfortællinger, som stammede fra de klassiske kulturers kraftcentre: Athen og Rom. I første omgang opstod interessen for antikken på film i de antikfaglige akademiske miljøer i England og USA, men også enkelte bidrag fra tyske forskere publiceredes tidligt. Antikforskningen har længe beskæftiget sig med receptionsspørgsmål, herunder hvordan tekstoverleveringen er foregået mellem oldtid og eftertid, hvordan politiske, filosofiske og statsteoretiske arbejder har virket i eftertiden og hvordan kunsten og arkitekturen fra den græsk-romerske oldtid har fundet nye former og dannet skole fra middelalderen og til nutiden. Man kan sige, at denne traditionelle trend i antikforskningen fortsat dominerer og nu yderligere er forstærket med udgivelsen af et fagfællebedømt tidskrift *Classical Receptions Journal* fra Oxford University Press. Heri udgav Joanna Paul i 2010 en review-artikel, hvori hun opregner de seneste 10 års forskning i et felt, som hun benævner 'Classics on film', endskønt hun stiller spørgsmål ved betydning og værdi af 'Classics'-begrebet og dets implikationer (mere om det nedenfor).¹ Pauls diskussion har både været rettet mod de studier af antikken på film, som er udøvet af akademikere med specialer i det klassiske felt (fortrinsvis klassisk filologi, arkæologi og litteraturvidenskab) og film- og medieeksperters, historikeres og kulturhistorikeres arbejder og vurderinger. Ikke overraskende peger Paul på de akademiske aktørers 'ophavssituation' som en væsentlig forklaring på forskningens mange retninger og kvalitet.

Paul peger dermed på, at interessen for filmmediets formidling af antikken nu i udtalt grad har forplantet sig til både de universitære såvel som de præliminære uddannelsesniveauer i Storbritannien og USA, og hun nøjes med kortfattet at pege på (men ikke tydeligt forklare) denne trend som en positiv udvikling for det

¹ Joanna Paul: "Cinematic receptions of antiquity: the current state of play", *Classical Receptions Journal* 2 (1), 2010, s. 136-155.

breder kendskab til receptionen af den græsk-romerske oldtid, ligesom hun annoncerer sin artikel som et forsøg på at afstikke nye retninger for receptionen af antikken gennem 'Classics on film'-forskningsfeltet.²

I det følgende skal jeg derfor dels knytte kommentarer til de senere års arbejder i feltet, dels præcisere hvor historikeren kan finde mulige tilgangsvinkler for arbejdet med historiefilmen – og naturligvis i særlig grad sådanne, som har den græsk-romerske oldtid som genstand.

GRÆKENLAND OG ROM

I hvad der forekommer at være en ikke så fjern fortid kunne man nyde søndag eftermiddage forsynet med en bønne popcorn og cola forsvarligt nedsænket i biografens mørke og lade sig opsluge af Hollywoods blockbuster-film med alt fra David Crockett til Napoleon. Men når der var *exotica* på programmet, var det ofte klassiske dramaer, der blev forevist: Fra Homers *Illiaden*, Theseus' monsterjagt og Herakles arbejder, over Kirk Douglas' kamp som Spartacus mod den brutale romermagt, videre over Charlton Hestons' møder med den spirende kristendom til Peter Ustinovs skuespilmæssige højdepunkt som den labile Kejser Nero. Men fra først i 1960'erne indstillede Hollywood produktionen af 'sværd og sandal'-filmene – af grunde, som ikke skal undersøges nærmere her, men blot konstateres som et udslag af Hollywoods altid skiftende præferencer og valg.³ Gensynet med disse førstegenerationsfilm er nu iblandet en ganske nørdet interesse for de mange faktuelle fejl, som filmene er så rigt krydrede med; og ligedan med det let komiske forhold, at Sophia Loren, Tony Curtis og Richard Burton altid trådte til nye scener med renvasket tøj og hår, og højblankpolerede tandsæt – selv efter adskillige dages korsfæstelse, ugers Bråvallaslag eller måneders belejring.

Disse unoder var stort set væk, da den amerikanske filmindustri igen i 2000 åbnede for genren, der nu mere end 30 år efter sit højdepunkt både fastholdt de ældre *blockbuster*-films kvaliteter og samtidig tilførte genren ny kraft.⁴ I 2000 var der premiere på Ridley Scotts storladne drama *Gladiator*, hvor den fiktive general Maximus tvinges til et valg mellem det gamle Roms dyder repræsenteret ved den sidste af de fem gode kejsere, Marcus Aurelius, og det nye Rom i begyndende forfald anført af kejser Commodus. Snart fulgte Wolfgang Petersens gendigtning af Homers *Illiaden*, nu med titlen *Troy* fra 2004, og samtidig hermed Oliver Stones *Alexander* – en handlingsmættet, men også unødigt langtrukken affære, sat efter

² Paul: "Cinematic", s. 136.

³ Fra begyndelsen af 1960'erne indstillede Hollywood produktionen af film i *blockbuster*-formatet, og man koncentrerede sig i stedet om mindre omkostningstunge produktioner og formater. Se videre Robert Burgoyne: *The Hollywood Historical Film*, Oxford: Wiley-Blackwell 2008.

⁴ Se James Russel: *The Historical Epic and Contemporary Hollywood: From Dances with Wolves to Gladiator*, London: Continuum 2007, for introduktion til feltet.

de dominerende historievidenskabelige vurderinger af Alexander den Store som henholdsvis kulturbringer og despot.

Perlerækken blev på flere måder brudt med Zack Snyders filmatisering af Frank Millers notoriske tegneserie *300*, om Spartanerkongen Leonidas' heroiske *last stand* mod perserkongen Xerxes ved Thermopylæ, De varme Porte, i 480 fvt. Dette 'østen møder vesten'-drama fremstår som en subversiv og politisk ukorrekt fortolkning af Herodots klassiske beretning, hvor genren udfordres med en filmisk cocktail af *cartoon*-paletter, indarbejdning af *fantasy*-elementer ('orkifisering') og understøttet af heavy rock musik. Filmen udtrykker vold som et gennemgående tema – både i sin kinematografi og effekt-palet, men også mod Herodots grundhistorie. Holdet bag *300* er nu fortsat ad samme spor med filmen *The Immortals* fra 2011 hvor helten Theseus placeres i et drama-fantasy univers. Af den mere konventionelle slags er de nyeste skyd på stammen to film *The Eagle* og *Centurion*, som begge foregår i kejsertidens Britannien i 2. århundrede evt., og begge films handlinger udspiller sig i kontakt og konfrontation med de nordlige barbarer, picterne.

Siden 1970'erne har antik- og medieforskere publiceret flere arbejder som på forskellige måder ledte frem til det nuværende mangestrengede forskningsmiljø. Men især efter 2000 har forskningsfeltet søgt mere intensivt efter en egen form.⁵ Siden slutningen af 1990'erne har forskere dog forsøgt at udvikle feltet inden for rammerne af forsknings- og undervisningsfeltet 'Classics', som bedst kan beskrives som mødet mellem litterære, materielle og historiske (fortrinsvis) humanistiske antikfaglige kompetencer.⁶ Dette har manifesteret sig i udgivelsen af flere bøger, antologier og artikler, som på meget forskellig vis har forsøgt at analysere eftertidens reception af oldtiden i det filmiske univers. Det har konkret resulteret i, at især angelsaksiske forskere har anvendt principperne fra en lang forsknings-tradition til at udsige noget om den traditionsbårne adfærd, hvor vi, hævdes det, konsekvent griber tilbage til den græsk-romerske oldtids grundfortællinger for enten at hente inspiration til rekonstruerede fortællinger om oldtiden eller for at studere, hvordan man i eftertiden f.eks. har omfortolket Homer, Euripides eller Sueton i eftertidige/samtidige kulisser.⁷ Efterfølgende har forskningen bevæget sig væk fra eller måske snarere udviklet *Classics*-konceptet til også at omfatte kulturvidenskabelige tilgangsvinkler til antikken-på-film-feltet. Her skal især fremhæves Gideon Nisbets arbejder, som for alvor fik fjernet (al) opmærksomheden fra de veldresserede Hollywood-produktioner for i stedet at rette opmærksomheden mod B-films og tv-mediets kommunikation af antikken (f.eks. opdagede han, at oldtidens optagethed af kroppen bliver udnyttet i nyere tiders interesse

⁵ Paul: "Cinematic", passim for en detaljeret gennemgang af forskningsfeltets retninger.

⁶ For nyere overblik se introduktionen af Kirstin Day: "Celluloid Classics: New Perspectives on Classical Antiquity in Modern Cinema", *Arethusa* 41 (1), 2008, s. 1-9; og Paul: "Cinematic", især s. 136-139.

⁷ Se f.eks. Martin M. Winkler (red.): *Classical Myth and Culture in the Cinema*, Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell 2001.

for bodybuilding) og han leder os også med sikker hånd ind i antikfilmens formidling af køn, sex og pornografi.⁸ I 2008 publicerede Pomeroy en række læsninger af film, tegnefilm og tv's brug af antikke myter og historie.⁹ Bogen udfordrer på flere måder hidtidige forståelser af antikkens filmiske relevans i nutiden, herunder inddrages interessante studier af moderne østasiatiske transskriptioner af antikke fortællinger, som for eksempel Alexanderfiguren. Nisbets og Pomeroy's studier er dog ikke styret af nogen præcis metode eller teorigrundlag og det kan lejlighedsvis være vanskeligt for en nordeuropæisk akademiker altid at forstå de ofte uudsagte forudsætninger, som styrer de enkelte læsninger. For eksempel er det ikke klart, på hvilket grundlag Pomeroy hævder, at det efter Berlinmurens fald ikke længere er klart, hvad der er godt og ondt i verden, og hvorfor de antikfilm, som havde premiere fra 2000 og fremefter, havde en klar ambition om at tilbyde biografpublikummet historier, som kunne bidrage til en nødvendig moralsk (gen)rejsning.¹⁰ Til imødegåelse af sådanne løsrevne postulater kan jeg anbefale Paul 2008 for sin gode og målrettede introduktion til mulige analysestrategier for arbejdet med film i *Classics-feltet*.¹¹ Her finder man redskaber og tilgange, som angiveligt både kan takle egentlige historiske dramatiseringer og moderne filmiske fortolkninger af den græske mytologi inden for de rammer, som Paul identificerer som henholdsvis den historiserende tilgang og den narratologiske tilgang til studiet af antikken-på-film.¹²

Rettes opmærksomheden mere præcist mod historikerens forhold til den hidtidige forskning, så forekommer det nødvendigt at træde et årti eller mere tilbage. Fortsat står Solomon og Eigler som nyttige værker.¹³ Det første skal fremhæves for sit katalog over film med antikken som genstand, det andet for sit udblik til

⁸ Gideon Nisbet: *Ancient Greece and Rome in Film and Popular Culture*, Exeter: Bristol Phoenix Press 2006; samme: "Diskus Maximus: Rome as Pornotopia", i D. Lowe og K. Shahabudin (red.): *Classics for All: Reworking Antiquity in Mass Culture*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing 2009, s. 150-171.

⁹ Arthur J. Pomeroy: *Then It Was Destroyed By The Volcano. The ancient world in film and television*, London: Duckworth 2008.

¹⁰ Pomeroy: *Volcano*, s. 99.

¹¹ Joanna Paul: "Working with film: Theories and Methodologies", i L. Hardwick og C. Stray (red.): *A Companion to Classical Receptions*. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell 2008, s. 303-314.

¹² Se endvidere Simon Goldhill: "Naked and O Brother, Where Art Thou? The politics and Poetics of Epic Cinema", i B. Graziosi og E. Greenwood (red.): *Homer in the Twentieth Century. Between World Literature and the Western Canon*, Oxford: Oxford University Press 2007, s. 245-267; Craig W. Kallendorf (red.): *A Companion to the Classical Tradition*, Malden, MA. & Oxford: Wiley-Blackwell 2007, især bidraget K. Galinsky: "Film", s. 393-407 samt L. Llewellyn-Jones: "Hollywood's ancient World", i A. Erskine (red.): *A Companion to Ancient History*, Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell 2009, s. 564-579. Se endvidere Paul: "Cinematic", s.148-152.

¹³ Jon Solomon: *The Ancient World in the Cinema*, 2. udg., New Haven & London: Yale University Press 2001; Ulrich Eigler (red.): *Bewegte Antike: Antike Themen im Modernen Film*, Stuttgart: Verlag J.B. Metzler 2002.

nogle af de tematikker, som filmindustrierne har udnyttet. Men væsentligere er også at fremhæve Wykes vigtige arbejde fra 1997, hvor hun pegede på, at antikfilmen i 1950'erne havde en samtidsorienteret adresse, hvor historiske nøglefigurer som Spartacus, Jesus, etc. forfægtede ligheds- og frihedsrettigheder herunder retten til religionsfrihed over for brutale autokrater og diktaturer – der er en klar adresse til de ideologiske fronter under den kolde krig.¹⁴ Man kan sige, at studiet af antikken på film på denne måde dels distancerer sig fra den klassiske øvelse, hvor historikeren har begrænset analysen til at afgøre, om filmen var historisk korrekt eller ej og nogle gange også diskuteret, om historiefilmmanuskripterens til- og fravalg var fyldestgørende. Efter Wyke fulgte en række bøger og artikler, hvor nogle tog direkte afsæt i *Gladiator*, hvor andre forsøgte at udnytte det momentum i feltet, som var skabt med *Gladiator* til at finde nye veje. I denne fase forsøgte især amerikanske forskere at analysere Roms og især *Gladiators* relevans og adresse for det samtidige Amerika.¹⁵ Mere generelle analyser trækker mere eller mindre åbenlyst på den brug af Rom og det romerske politiske samfund, som på flere måder ligger som en væsentlig del af amerikansk selvforståelse, og som rækker tilbage til den amerikanske uafhængighedskrig og revolution i 1770'erne.¹⁶ Dertil kan føjes den amerikanske tradition for at se til Rom snarere end til Grækenland, når en amerikansk national bevidsthed skulle opbygges i det 18. og 19. århundrede.¹⁷

Grækenlands oldtidshistorie har på flere måder haft en vanskeligere vej til filmværket, hvor det især er bemærkelsesværdigt, at Grækenland stort set var

¹⁴ Maria Wyke: *Projecting the Past: Ancient Rome, Cinema and History*, London: Routledge 1997.

¹⁵ F. eks. Marcus Junkelmann: *Hollywoods Traum von Rom: Gladiator und die Tradition des Monumentalfilms*, Mainz: Phillip von Zabern 2004; R. Wilson: "Ridley Scott's *Gladiator* and the Spectacle of Empire: global/local rumblings inside the Pax Americana", *European Journal of American Culture*, 21 (2), 2002, s. 62-73; Martin M. Winkler (red.): *Gladiator: Film and History*, Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell 2004. Se også Margaret Malamud: *Ancient Rome and Modern America*, Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell 2009, for et nødvendigt studium af Hollywoods fortolkninger af Rom i 1930'erne og hendes syntese fra 2009, hvor Amerikas afhængighed af Rom studeres i de allerfleste af dets facetter. Nu også Elena Theodorakopoulos: *Ancient Rome at the Cinema: Story and Spectacle in Hollywood and Rome*, Exeter: Bristol Phoenix Press 2009, med 6 film-cases, om filmskabelsen, portrættering og hvad der i særlig grad er nyskabende, instruktørernes præferencer og valg med henblik på at tilføre filmene den nødvendige realisme og troværdighed.

¹⁶ F. eks. Monica Sylveira Cyrino: *Big Screen Rome*, Oxford: Wiley-Blackwell 2005; men især Emily Albu: "Gladiator at the Millennium", *Arethusa*, 41 (1), 2008, s. 185-204, som forbinder interessen for *Gladiator* ved premieren med præsidentvalget 2000, hvor et af hovedemnerne var ønsket om at vende tilbage til et traditionelt republikansk værdisæt.

¹⁷ Det forhold, at den 'klassiske' dannelse ikke længere dominerer det amerikanske uddannelsessystem, kan også bidrage til det 20. århundredes fokus på Rom snarere end Grækenland. At billedet dog måske ikke er så entydigt, fremgår af Tim Rood: *American Anabasis. Xenophon and the Idea of America from the Mexican War to Iraq*, London: Duckworth 2010, som omhandler, hvordan amerikaneres forestillinger om Amerika genspejler sig i Xenofons fortælling om de 10.000 lejesoldaters hjemmarch gennem det, der nu benævnes Lilleasien. Amerika som konstruktion bliver i Roods analyse til gennem rejse og tilegnelse af det fysiske rum, Amerika.

fraværende i 1950'ernes første *blockbuster*-generation. Dette kan have flere årsager, men måske mest af alt fordi Hollywood valgte Rom til snarere end valgte Grækenland fra. De allerede nævnte film *Alexander*, *Troy* og *300* har imidlertid medført betydelig opmærksomhed og betyder nu, at studiet af billedmediernes reception og brugen af oldtiden i filmmediet kan nuanceres.

I årene efter *Troys* og *Alexanders* premierer i 2004 udkom flere antologier og dermed også detailstudier, som forsøgte at forene studier af det samlede felt og efterhånden udgives nu også mere afgrænsede studier. Blandt førstnævnte vil jeg især fremhæve omnibusantologien af Berti og Morcillo fra 2008, hvor især Chaniotis' studium af, hvordan Stones Alexander-figur er tilpasset den vestlige verdens forståelser af helteskikkelsen, herunder hvordan det begavede talent og geni formåede at reagere på sin egen identitetsskabelse i et konstant skiftende og multietnisk verden – en klar adresse til den globaliserede virkelighed anno 2004.¹⁸ I 2010 udkom endnu en antologi, hvor flere bidrag er interessante, om end noget smalle, tilgange til filmens nutidige kontekst sat overfor specialstudier af den historiske Alexanders liv og relationer til andre af hans samtids personligheder.¹⁹ I den forbindelse skal det bemærkes, at flere af bidragene fokuserer på Alexanders kvinder og hans forhold til begge køn. Det er dog vanskeligt helt tydeligt at genkende det kulturhistoriske indslag i metode- og teorivalg, som bidragene anvender, som både titel og forord plæderer for tilstedeværelsen af.

Af nyere dato skal også fremhæves Levenes analyse fra 2007 af Matés film fra 1962, *The 300 Spartans* og dens brug af slaget ved Thermopylæ som et eksempel på fortidig selvpofrelse og ikke mindst amerikansk antikommunistisk filmskabelse i 1960'erne. Filmen formidler også en umisforståelig orientalisme repræsenteret ved sammenstødet mellem et demokratisk (?) og europæisk forsvar af frihedsværdier mod et brutalt, despotisk og aggressivt østen.²⁰ Det er bemærkel-

¹⁸ Angelos Chaniotis: "Making Alexander fit for the twenty-first century: Oliver Stone's Alexander", i Irene Berti og Marta García Morcillo (red.): *Hellas on Screen. Cinematic Reception of Ancient History, Literature and Myth*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2008, s. 185-202.

¹⁹ Paul Cartledge og Fiona Rose Greenland (red.): *Responses to Oliver Stone's Alexander: Film, History, and Cultural Studies*, Madison: University of Wisconsin Press 2010.

²⁰ Se Akujärvis kritik af Levene (David Levene: "Xerxes goes to Hollywood", i Bridges, Emma, Edith Hall & P.J. Rhodes (red.): *Cultural Responses to the Persian Wars. Antiquity to the Third Millennium*, Oxford: Oxford University Press 2007) i anmeldelsen i *Bryn Mawr Classical Review*, <http://bmcr.brynmawr.edu/2007/2007-12-36.html> (31.05.2012), for ikke at overveje den traditionelle moderne tolkning af Sparta i den klassiske periode som den autokratiske kasernestat, som stod overfor det demokratiske Athen, med sine frihedsgrader. Akujärvi forsømmer så at fortælle i anmeldelsen, at det er 1960'ernes og 1970'ernes syn på forholdet mellem de to antikke bystater, som hun efterlyser hos Levene. Se videre Anuschka Albertz: *Exemplarisches Heldentum: die Rezeptionsgeschichte der Schlacht an den Thermopylen von der Antike bis zur Gegenwart*, Oldenbourg: Oldenbourg Wissenschaftsverlag 2006 og Michael Jung: *Marathon und Plataiai. Zwei Perserschlachten als "lieux de mémoire" im antiken Griechenland. Hypomnemata 16.*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2006 for studier af perserkrigens nøgleslag og deres reception i oldtiden.

sesværdigt hvor relevant Levenes konklusion på *The 300 Spartans* er for analysen af Zack Snyders filmatisering af Frank Millers *300*. Dog er der den afgørende forskel, at hvor perserne i 1962 repræsenterede et truende kommunistisk diktatur, repræsenterer Xerxes nu Orienten selv.²¹ Det er nærliggende at fortolke denne films adresse i lyset af konflikten i mellemøsten i lyset af terrorangrebet på World Trade Centre i 2001 og de efterfølgende kampagner i Irak og Afghanistan. Det kræver ikke det store overblik at forstå, at både *Troy*, *Alexander* og *300* alle omhandler møder mellem øst og vest – mellem grækerne og de nærorientalske befolkninger i oldtiden og det kan undre, at så få moderne analyser faktisk tager stilling til om og hvordan disse tre film spekulerer i dette kulturmøde.

HISTORIEFILM OG HISTORIEBRUG

I gennemgangen af de mange udenlandske publikationer om antikken-på-film er det påfaldende, hvor lidt feltet tager den historiefaglige tilgang til genren alvorligt. Forklaringen ligger i den generelle afstandtagen i det internationale (læs: amerikanske) *Classics*-miljø til den tidlige fakta-historiske kontrol af antikhistoriefilmens omgang med den rekonstruerede fortid. Man må medgive, at kritikken, der rejste sig i begyndelsen af dette årtusinde af sandt-falsk-studierne, var berettiget, men det er samtidig indlysende klart, at historiefilmen repræsenterer et uudnyttet forskningspotentiale for såvel det faghistoriske miljø som for klassikerfeltet. Afslutningsvis skal jeg derfor skitsere en mulig og farbar vej for historikerens omgang med historiefilmen, som i høj grad udspringer af flere skandinaviske traditioner for kulturhistoriske studier.

Weinreich og Nielsen hævdede for en del år siden, at historiefilmen ikke repræsenterer en særegen genre. Alligevel påpegede de, at historiefilmen kan genkendes på de historiske tegn og iscenesættelser, som klart placerer filmen i fortiden. Videre peger Weinreich og Nielsen på, at historiefilmen imidlertid ofte kombinerer elementer fra klassiske dramaer med kærlighed, spændingselementer, intriger, ja sågar krimi-genren kan nu ubesværet udspille sig i en historisk kulisse (Umberto Eco's *Rosens navn* som et tidligt og prominent eksempel). Historiefilmen aktiverer ofte også fiktive, ikke-historiske karakterer, som så indsættes og udspiller deres roller i filmen i en historisk kulisse, så som figuren Maximus i *Gladiator*. Alene af denne grund er det tydeligt, at historiske faktualiteter og korrekthed netop ikke er et genrekrav til historiefilmen, hvor manuskriptforfatter og producer typisk skal forløse en fortælling over 1½ time. Her tvinges ma-

²¹ Forholdet mellem Grækere og barbarer har oplevet stigende interesse i de seneste 20 år. Anbefales kan blandt andre Edith Hall: *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford: Oxford University Press 1991; Thomas Harrison (red.): *Greeks and Barbarians*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2000; Jonathan M. Hall: *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press 1997; samme: *Hellenicity. Between Ethnicity and Culture*, Chicago and London: Chicago University Press 2005 og Paul Cartledge: *The Greeks. A Portrait of Self and Others*, Oxford: Oxford University Press 2002.

nuskriptforfatter, instruktør og producent ud i en række valg, som næsten altid skæres til i forhold til økonomiske hensyn, men ikke sjældent hævdes det fra producenterens side også, at publikums forventninger til genren spiller en stor rolle. Man kan sige, at historiefilmen fordrer tilstedeværelse af et sammenhængende handlingslandskab, hvor fortælsesituation konkretiseres med de historiske tegn, som fungerer som filmens materielle substans og samtidig sikrer, at såvel filmens fortalte tidspunkt som den fortalte tid er fortidigt.

I forlængelse af dette er det nærliggende at forklare den fornyede interesse i antikken-på-film som et resultat af medieteknologiens fortsatte udvikling – og det forhold, at filmenes investorer nu så igen kunne se genren som rentabel. Det er væsentlig mindre omkostningstungt at anvende computerteknologi til at rekonstruere Troja, Alexandria og Rom og til at fremstille autentificerende slag-scener end at engagere myriader af statister til at indgå i filmenes nøgleslag eller agere publikum i Colosseum. Man kan tilføje, at de to hensyn – økonomi og hensynet til publikum – ofte mødes i castingprocessen og valget af skuespillere til (historie)filmens hovedroller.

Historiefilmen adskiller sig fra den historiske dokumentar, som den på flere måder faktisk modarbejder.²² Hvor dokumentaren tilstræber at rekonstruere og formidle historiske faktualiteter, så spekulerer historiefilmen enten direkte i udnyttelsen af fortiden som bevidsthed, hvor den kan være med til at udbygge eller justere kollektiv identitetskonstruktion og bearbejdelse eller den anvender en historisk kulisse alene med det formål at tilføre prøvede filmgenrer noget nyt.²³

Når filmkundskaben altså opererer med historiefilmen som en egen genre, er det relevant for historikeren at spørge til hvordan historiefilmen, som er iscenesat i en (antik)historisk ramme, forløser de mange praktiske, intellektuelle og bevidsthedsmæssige udfordringer, som er forbundet hermed. Den etablerede historiebrugsforskning kan bringe os et stykke ad vejen. Svensk kulturhistorisk forskning har i de senere årtier udviklet en række analyseredskaber, som nu repræsenterer en distinkt historiebrugspraksis. Klas-Göran Karlsson og Ulf Zander har blandt andre opstillet historiebrugstypologier og vist hvordan trope-begrebet kan anvendes til at præcisere historiebevidsthed og historiesyn i forholdet mellem hvordan historiens gang udspiller sig mellem en samtid, fortid og – lejlighedsvist – fremtid.²⁴ Hvad førstnævnte angår, så har Ulf Zander for nylig vist, hvordan Hollywoodfilmens historiebrug kan indkredses ved hjælp af de historie-

²² Torben Weinreich og Carsten Tage Nielsen: *Kulørt Historie*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag 1998; Russell: *Historical* og Burgoyne: *Hollywood* er nyere generelle introduktioner til historiefilmen. For nyere bidrag til filmvidenskabelig og kinematografisk teori og metode, se f.eks. Joanna Paul: *Working*, s. 303-314.

²³ Weinreich og Nielsen: *Kulørt*.

²⁴ Ulf Zander: *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund: Nordic Academic Press 2001, introduktionen.

brugstypologier, som vi kender fra andre former for historiebrugsanalyser.²⁵ Det er imidlertid ikke min opfattelse, at hverken typologien eller trope-anvendelsen alene imødekommer de specielle udfordringer, som historiefilmen repræsenterer og anvendelsen af disse to analytiske greb kan heller ikke anvendes alene, når ovenstående spørgsmål ønskes bevaret. Ved historiebrugsanalyser af historiefilm er man derfor nødt til at se til andre hjørner af kulturhistorien for der at hente duelige analyseredskaber.

Historiefilmen udgør et samlet rum, hvor handlingen og dens fortidige kontekstualisering løber sammen og koncentrerer sig i en række *steder* eller filmiske handlingslokaliteter. Det betydningsbærende element i historiefilmen kommer derfor til udtryk gennem etableringen af filmiske handlingslokaliteter, som dels skabes ved udvælgelsen af kildegrundlaget fra historiekulturen, dels ved at film-skaberne kan vælge at tilføje fiktive, dramaturgiske elementer, som af en række forskellige årsager vurderes at kunne aktualisere filmens fortælling for et samtidigt publikum. Filmskaberne kan også vælge at foretage udvælgelsen fra historiekulturen på en sådan måde, at den imødekommer publikum.

I forbindelse med præciseringen af de enkelte handlingslokaliteters fortidsforankring (eller mangel på samme) kan det være nyttigt at anvende Bohmanns nøglebegreber til bestemmelse af den udvælgelse, som er foregået fra historiekulturen.²⁶ Jeg vælger at overføre Bohmanns analysehierarki på historiefilmen, så historiebrugeren bevæger sig fra *fokusering*, hvor emnet for filmen fastlægges, dernæst følger *tematisering*, hvor emnet indkredses og endelig *stereotypisering*, hvor det præcise persongalleri eller den bestemte lokalitet, hvor historien udspringer, identificeres. Historiebrugeren kan herefter koncentrere sig om at bestemme de lokaliteter eller steder i filmen, som tilsammen og i sammenhæng konstituerer filmens handlingsrum. Dette fører over i anvendelsen af et kombineret analytisk greb: Den humangeografiske sondring mellem rum og sted, som udvikledes af Yi-Fu Tuan i 1970'erne, og Pierre Noras *lieux de mémoire*-begreb, hvor faktuelle lokaliteter såvel som mentale erindringssteder fungerer som identitetsskabende for individer og samfund.²⁷ Det er en væsentlig præmis i Tuans arbejder, at mennesket orienterer og identificerer sin verden i forhold til de rumlige kategorier: Rum og sted, hvor stedet ganske præcist fungerer som en lokalitet med distinkte egenskaber, herunder en unik identitet (stedets identitet), som

²⁵ Ulf Zander: *Clio på bio. Om amerikansk film, historia och identitet*, Lund: Historiska Media, 2006, især introduktionen s. 11-39.

²⁶ Stefan Bohmann: *Historia, museer och nationalism*, Stockholm: Carlson 1997, s. 44-6; Niels Kayser Nielsen: *Historiens forvandlinger. Historiebrug fra monumenter til oplevelsesøkonomi*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2010, s. 61-64.

²⁷ Yi-Fu Tuan: *Space and Place. The Perspective of Experience*, Minneapolis & London: University of Minnesota Press 1977; Pierre Nora: "General Introduction. Between Memory and History", i samme (red.): *Realms of memory: rethinking the French past*, 1, New Haven: Columbia University Press 1996, s. 1-20.

i hovedsagen konstitueres af lokalitetens historie. Dette omfatter både tilblivelsen af stedets fysiske tilstand, men også stedet som resultatet af de handlinger, som har udspillet sig på denne specifikke lokalitet. Herfra genererer individer og samfund stedsidentitet ved specifik interaktion med de fortidige processer, som samlet bevirker, at stedet findes.

Pointen er her at afgøre, om filmens historiebrug, som udspringer af en selektion fra historiekulturen, og som i sin totalitet fremstår som filmens *rum* eller samlede handlingslandskab, tilbyder den mulighed at virke bevidstheds- og identitetsskabende for publikum eller, som det andet yderpunkt, om filmen fortrinsvist eller alene bruger historien som kulisse for at fremme den underholdende fortælling. Historiebrugsundersøgelsen af historiefilmen bliver dermed et spørgsmål om at identificere de handlingslementer, temaer og problemstillinger, som er forudsætningen for, at et samtidigt publikum kan finde filmens ærinde og dens fortælling underholdende, generelt interessant eller måske ligefrem samtidsrelevant. Udtrykt anderledes så kan historiebrugsundersøgelsen på denne måde anvendes til at afgøre, om en bestemt historiefilm besidder et righoldigt bevidsthedspotentiale eller om filmen alene trækker på historien for at fremme kommercielle mål. Jeg vil derfor som et eksempel foreslå følgende analysemodel for historiebrugerens omgang med historiefilmen:

1. Hvilke er filmens handlingslokaliteter?
2. Hvordan bruger filmen historien, herunder hvordan vælger manuskriptforfatter, instruktør og producent at operationalisere en historiebrug og udtrykke en historiebevidsthed, som altid tager udgangspunkt i en udvælgelse fra historiekulturen?
3. Hvilke dele af historien fravælges og hvorfor? Og i forlængelse heraf:
4. Hvad begrunder de omskrivninger af historien og indsættelse af fiktive elementer (karakterer som situationer og handlinger), som ofte er indarbejdede dele af historiefilmen?

HISTORIEBRUGEN I OLIVER STONES ALEXANDER – EN SKITSE

Indledningsvis er der ikke de store vanskeligheder forbundet med at fokusere analysen på Alexander-figuren, spillet af Colin Farrell, fordi publikum gennem de transformationer, som Stone lader Alexander gennemløbe, får identificeret filmens nøglebegivenheder. Dette handlingsrum forløber i denne analyse igennem fire lokaliteter, hvor det første er Alexanders barn- og ungdom. Hér opdrages han af Aristoteles (som i øvrigt gøres til eksponent for den klassisk-græske livsorden og moral), opdager sin (første) kærlighed til Hefaistion, og han klemmes mellem faderen Filip, som fremstilles som en brutal og primitiv realpolitiker, og en intrigant, smuk og magi-kyndig mor, til hvem Alexander opbyggede en seriøs moderbinding. Det eneste glimt af Alexanders ekstraordinære kvaliteter får vi med scenen, hvor han tæmmer hesten Bukefalos, som ingen andre kan tæmme. Vi ved

noget om Alexanders barndom, men i filmens indledning vælger Stone altså at fremstille den unge (og omsorgssvigtede) Alexander, som klemmes i et meget moderne familiedrama. Stone kunne i stedet have fulgt Arrian nøjere og have udnyttet den læreproces, Alexander gennemgik sammen med faderen Filip og som er ledetråden i Arrians værk om Alexander og hans ekspedition.

Næste handlingslokaltet udfolder sig på slagmarken, hvor vi med slaget ved Gaugamela får filmens eneste egentlige slagscene. Slaget som handling skærpes, fordi Alexander presses til at foretage en dristig manøvre mod den talmæssigt overlegne persiske hær under kommando af kong Darius: Her (gen)oplever vi Arrians og andre kilders glorificering og påskønnelse af Alexanders militære geni og vi får et eksempel på Alexanders 'hastighed', hvormed hans geni understreges, og – i de skriftlige kilder – hans guddommelighed manifesterer sig. Her er vi tilbage i kildernes Alexander og ser et eksempel på, hvorfor Alexander fungerer som kausalhistorisk ikon og hvorfor han fascinerede alle fra Gaius Julius Cæsar til Napoleon og videre.

Tredje handlingslokaltet udspiller sig i Darius' palads og i mødet med det undertvungne perserrige, hvor Alexander holder sit indtog efter Darius' nederlag og flugt fra Gaugamela. Her møder Alexander perserrigets enorme rigdom, Darius' 'harem' med dronningen i spidsen, og ikke mindst en flirtende unavngiven ung mand, som sætter et klassisk trekantsdrama i gang imellem de to og Hefaistion. Fra dette møde og filmen ud, spekulerer Stone åbenlyst i Alexanders (metro)seksualitet, som får en ekstra drejning, da Alexander gifter sig med Roxanne, datter af en lokal dignitar (denne fortolkning affødte stærke anmelderkommentarer i USA). Herefter opsluges Alexander gradvist i en persisk-orientalsk tankegang og identifikation. Stone henter nok inspiration i denne udvikling hos Alexander i en bred vifte af kilder fra den athenske klassiske periode (ca. 480-323 fvt.), men det moderne publikum får hermed to fortolkningsretninger for Alexanderfiguren: Den første adresserer altså Alexanders gradvise transformation fra makedonsk monark til persisk konge; den anden præsenterer os for et eksempel på, hvordan et bevægeligt, følsomt, men fortsat ekstraordinært og meget moderne individ tvinges ud i en personlig udvikling med henblik på at frigøre sig fra de åg, som hans ophav har påtvunget ham (såvel forældre som den makedonske kongeværdighed). Her forlader vi for alvor de antikke kilder og bevæger os ind i et nutidigt fortolkningslag.

Fjerde lokalitet omfatter Alexanders forfald, hans stadige søgen efter en ende på eroblingsprojektet, mødet med kulturerne i Hindu Kush og Indusdalen, troppernes revolte og endelig marchen tilbage til Babylon, hvor Stone lader årsagen til Alexanders død stå åben. Her fortsætter historien stort set uden Arrian og for publikum rummer filmen ikke nogen klar konklusion. Heller ikke forsøget på at få filmen til at hænge sammen med 'fortælleren' Ptolemæus I, i skikkelse af Anthony Hopkins, som begrænser sig til at påpege, at Alexander både var et geni, forløser og samtidig destruktiv både på det personlige og på det kollektive plan. Min kon-

klusion er, at filmen plukker i det antikke materiale med det formål at fremtænke en Alexanderskikkelse, som på overfladen modelleres over nogle af hans spektakulære bedrifter, men udvælgelsen er foretaget med henblik på at underbygge et dybdepsykologisk portræt af en ekstraordinær ung mands udvikling og de succes'er og fiaskoer, som dette forløb indebar. Anskues filmens handlingsrum i sin helhed, så anvendes kildefragmenter til at etablere en postmoderne udviklingshistorie, som forliser på det personlige plan. I forlængelse af dette forbliver vi i nogen grad i det Alexanderbillede, som den moderne forskning har spekuleret i de senere årtier, nemlig Alexanders dobbeltrolle som brutal erobrer og hersker på den ene side, og som synkretist og kulturrelativist på den anden side.

JENS A. KRASILNIKOFF

PH.D., LEKTOR

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

INTELLEKTUEL HISTORIE

■ MIKKEL THORUP

Findes der noget sådant som 'dum historie'? Det må der vel rimeligvis gøre, hvis der kan findes noget, man meningsfuldt kan kalde 'intellektuel historie'. Eller er det sådan, at der er historie – og mennesker i historien – der bare går rundt og gør, hvad de nu gør, og så er der en lille gruppe af folk, de intellektuelle, der foretager al den egentlige tænkning, og hvis historie, de intellektuelle historikere skriver? Det indtryk kunne man godt få af den fortsatte og til tider massive kritik, der har været af den intellektuelle historie for at være et elitært (samt hvidt, mandligt, ...) projekt for de uddannedes selvforherligelse. Med ganske få, mestendels fortidige, undtagelser har det aldrig været, hvad intellektuel historie handler om.

Om end der ofte, men noget mindre i dag end tidligere, er et privilegeret fokus på 'de store idéer' og 'de store tænkere', så er den dominerende tendens i intellektuel historie i dag, som præsidenten for det nyligt stiftede Society for US Intellectual History, Andrew Hartman, sagde i et interview for nylig: "Vi ønsker stadig at tale om idéer, men vi ser nu idéer overalt."¹ Og det betyder også en klar pluralisering, måske endda demokratisering af, hvad der tæller som intellektuel produktion, hvem der kan kvalificere som 'intellektuel', og dermed også hvad der er den intellektuelle histories kilder, temaer og aktører.

I gamle dage hed faget ofte 'idéhistorie'. Det er en betegnelse, der stadig bruges mange steder i tidsskriftstitler og institutnavne, men tendensen er helt klart at samles om betegnelsen 'intellektuel historie'. Betegnelsen *idéhistorie* synes at antyde, at man beskæftiger sig med autonome abstrakter, der af sig selv vandrer rundt og manifesterer sig i historien. Om end det er en karikatur af, hvad fagets ophavsmænd foretog sig, så er der det sande i det, at idéhistorie oprindeligt, hos folk som amerikaneren Arthur O. Lovejoy,² englænderen Isaiah Berlin³ og den danske grundlægger Johannes Sløk,⁴ var at beskæftige sig med idéen uden for dens

¹ *The New York Times*: "Embattled Intellectual Historians Make a Stand", 22.11.2011.

² Arthur O. Lovejoy: *The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea*, Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press 1936; "The Historiography of Ideas", *Proceedings of the American Philosophical Society* 78, 1938, s. 529-543; "Reflections on the History of Ideas", *Journal of the History of Ideas* 1, 1940, s. 3-23.

³ Isaiah Berlin: *Against the Current: Essays in the History of Ideas*, London: Hogarth Press 1979; *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*, Princeton: Princeton University Press 1997; *The Sense of Reality: Studies in Ideas in their History*, New York: Farrar, Straus & Giroux 1999.

⁴ Johannes Sløk: *Hvad er idehistorie? Et programskrift*, København: Gyldendal 1968.

konkrete kontekst. Store epokale påstande tjente som eneste kontekstualisering, mens det man var mest interesseret i var at efterspore idéen gennem historien eller gennem vidensformerne snarere end ved at indlejre den i sin konkrete samtid. Betegnelsen *intellektuel* historie foreslår i modsætning hertil, at genstandsfeltet er tænkningens historie og dermed menneskets sproglige omgang med verden og sig selv. Det betegner også, at tænkning er en social praksis, en måde ikke bare at begribe, men også handle i verden på. Derfor ser man i dag ofte intellektuelle historikere undgå ordet 'idé' og i stedet bruge andre betegnelser såsom tankesystemer, diskurser, paradigmer, dispositiver, betydning, kulturel repræsentation, sproglige traditioner, begreber eller som minimum 'idéer i brug'.

Denne artikel er en *statusopgørelse over den aktuelle udøvelse af intellektuel historie*. Den slags er altid en slags overgreb på kolleger, der uforvarende kan se sig beskrevet eller afskrevet på en måde, de ikke kan genkende eller godkende. Der er derfor et klart personligt og biografisk element i dette ved siden af det mere historiografiske. Den personlige 'rest' bilder jeg mig ind angiver mere end den biografiske tilfældighed, nemlig at min personlig-faglige historie på en vis måde er flettet ind i mit fags historie, og at den bevægelse, der fremtræder i dem begge, er en perspektivforskydning fra filosofien til historien. Denne artikels argument er, at selv om intellektuel historie altid vil have et intimt mellemværende med filosofien, da en "tænkningens historie ikke kan undgå at være tænksom – eller lad os sige filosofisk",⁵ så har dens dynamik og udvikling de sidste efterhånden mange årtier kommet fra dens tilnærmelse til historievidenskaberne.

Det følgende er derfor ikke en biografisk beretning, men det er heller ikke et manifest for, hvorledes alle andre bør bedrive intellektuel historie. På godt og ondt er intellektuelle historikere altid manisk optaget af, hvem de egentlig er, hvad de gør eller burde gøre, men det befriende er, at disse overvejelser næsten altid gøres, mens der samtidig bedrives reel og interessant forskning.

I

Den intellektuelle histories kerneaktivitet er, som den engelske intellektuelle historiker Stefan Collini skriver, "det tætte studie af skrevne udtryk for tænkning, særligt de der formuleres på et rimeligt sofistikeret eller refleksivt niveau. En konstitutiv del af et sådant studium er forsøget på at rekonstruere de forudsætninger og sammenhænge, der bidrog til den meningsdybde, som sådanne skrivere besad for deres oprindeligt tiltænkte publikum."⁶ Intellektuel historie afgrænser derfor sit genstandsfelt til tænkningens historie og til den del af, ikke menneskeheden, men menneskelivet, der har idéer og tænkning som sin primære aktivi-

⁵ Annabel Brett: "What is Intellectual History Now?", i David Cannadine (red.): *What is History Now?*, Houndsmill: Palgrave Macmillan 2002, s. 113-131, citeret fra s. 114.

⁶ Stefan Collini: "Intellectual History", 2008, http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/intellectual_history.html (21.03.2012).

tet, enten som egentlig tænkning eller som praksis informeret, muliggjort og begrænset af tænkning.

Den intellektuelle histories anliggende er den del af livet, hvor mennesker tænker over, udkaster svar på, begrundes, kritiseres, forsvares og argumenteres for, hvad de på dette konkrete historiske tidspunkt anser for sandt og falsk, godt og ondt, ude og inde, mand og kvinde, historisk og evigt, krig og fred og alle andre systematiseringer af selv- og omverdensforståelsen.

I en nylig artikel har Riccardo Bavaj identificeret seks debatter indenfor intellektuel historie, der synes at være nærmest konstitutive for den intellektuelle histories konstante selvrefleksion (hvis ikke ofte selvflagellation):⁷

1. *Formålet med intellektuel historie.* Er opgaven 'bare' at historisere fortiden, at holde vores adgang til fortidige ressourcer åbne, eller at afselvfølge vores forhold til vores egen tanketraditioner og naturaliseringer ved at vise, hvorledes det har set anderledes ud og kunne have set anderledes ud også nu og derved bidrage til aktuel idépolitik?
2. *Eksistensen af evige spørgsmål.* Findes der store, evige spørgsmål om mennesket, livet, friheden, gud etc., der genformuleres igen og igen, hvis formuleringer det er den intellektuelle histories opgave at identificere og klassificere? Eller er der kun idéer i brug i konkrete situationer, dvs. idéer som problemløsninger i deres egen samtid, hvor den intellektuelle historikers opgave da er at historisere, ikke det evige spørgsmål, men den konkrete kontekst, hvor netop dette spørgsmål var relevant at stille?
3. *Forklaringen af idémæssig forandring.* Hvordan kan vi forklare idéers forandringer, hvad er formålet mellem idéer og sociale strukturer, hvor tæt forbundet er idé og person, dvs. gives der noget sådant som en forandring, der sætter sig igennem epokalt med de intellektuelle som rene afspejlinger heraf, eller spiller tiden ingen selvstændig rolle i en idéforandring, der kun oppebæres af aktører indlejret i konkrete samtider?
4. *Forholdet mellem tekst og kontekst.* Hvordan får vi adgang til tekstens mening og betydning? Gøres det gennem teksten selv, ved – som det nogle gange formuleres – at læse den igen og igen, eller sker det gennem tekstens omgivelser, dens kontekst(er). Hvis teksten skal forstås, hvilke elementer af kontekst er da relevante, og hvordan influerer (eller måske endda hindrer) kontekstualisering vores læsning af de tekster, det var vores udgangspunkt at forstå?
5. *Den historiske undersøgelses genstande.* Er vores aktører kun 'intellektuelle' i klassisk forstand, dvs. de få, uddannede, ofte autoriserede vidensaktører eller er det tværtom sådan, at alle kan siges at være idé-, viden- og me-

⁷ Riccardo Bavaj: "Intellectual History", 2010, http://docupedia.de/zg/Intellectual_History (21.03.2012).

ningsproducenter og dermed relevante producenter for den intellektuelle histories materiale?

6. *Kildemateriale*. Er den intellektuelle histories privilegerede genstande idéer, sproglige traditioner, begreber, ideologier, tankesystemer, dispositiver eller andre sproglige fænomener? Er det kun sproglige eller tekstuelle produkter, eller gives der også intellektuelle historier for praksis, kunst, byggede strukturer, kropsforhold, og andre livsomstændigheder, der ikke får konkret tekstuel form? Dette sidste spørgsmål diskuteres ofte i rammen af et andet spørgsmål, nemlig om der er eller skal identificeres en kanon af store tekster, eller om formålet er at undergrave sådanne kanoniseringer for i stedet at lade pluraliteten af tekster pible frem?

Disse spørgsmål kan siges at blive kontinuerligt bearbejdet i såvel det praktiske som det metateoretiske arbejde og udspiller sig også helt konkret i den række af overordnede tilgange til intellektuel historie, der i dag er de mest dominerende.

II

Meget skematisk kan man identificere mindst syv aktuelle tilgange til intellektuel historie. De tre første er selvstændigt udviklede traditioner, hvorimod de tre sidste er bearbejdninger af traditioner og udfordringer fra historiefaget:⁸

Genealogisk intellektuel historie inspireret af Michel Foucault. Hans historiske nominalisme giver "historiske beskrivelser af, hvordan teoretiske og institutionelle praksisser bidrager til opkomsten af særlige fænomener såsom økonomi, galskab, seksualitet og staten."⁹ Om end Foucault med god ret kan kaldes for intellektuel historiker, så har de seneste årtier været domineret af sociologiens læsning og anvendelse af Foucault. Det er blevet bemærket med beklagelse af

⁸ Andre tilgange og traditioner kunne have været nævnt, særligt måske kritisk teori/Frankfurterskolen, der i 1980'erne spillede en markant rolle, og stadig er vigtig for udvalgte intellektuelle historikere såsom Martin Jay, men som ikke er en levende tradition på samme måde som de her behandlede; om kritisk teori se: Martin Jay: "Should Intellectual History Take a Linguistic Turn? Reflections on the Habermas-Gadamer Debate", i Dominick LaCapra & Steven L. Kaplan (red.): *Modern European Intellectual History. Reappraisals and New Perspectives*, Ithaca & London: Cornell University Press 1982, s. 86-110; Dominick LaCapra: "Intellectual History and Critical Theory", i LaCapra: *Soundings in Critical Theory*, Ithaca & London: Cornell University Press 1989; Martin Jay: *Cultural Semantics. Keywords of Our Time*, Amherst: University of Massachusetts Press 1998.

⁹ Ryan Walter: "Reconciling Foucault and Skinner on the State: The Primacy of Politics?", *History of the Human Sciences* 21, 2008, s. 94-114, citeret fra s. 103; se også Foucaults metodiske tekster og interview i *Talens forfatning*, København: Hans Reitzel 2001; samt Paul Rabinow (red.): *Michel Foucault. Essential Works of Foucault 1954-1984, vol. 2: Aesthetics*, del 2, London: Penguin 1996 samt oversigtsartiklen over aktuel Foucault-inspireret intellektuel historie: Martin Saar: "Relocating the Modern State: Governmentality and the History of Ideas", i Ulrich Bröckling, Susanne Krasmann & Thomas Lemke (red.): *Governmentality. Current Issues and Future Challenges*, London & New York: Routledge 2011, s. 34-55.

flere intellektuelle historikere, bl.a. af Jens Erik Kristensen, der er den fremmeste Foucault-inspirerede intellektuelle historiker herhjemme. Der ser dog ud til at være opbrud både internationalt og herhjemme; senest har tidsskriftet *Slagmark* annonceret et temanummer om 'Foucault som idéhistoriker', og hans bidrag kan også spores i den stadigt voksende optagethed af historiske studier af praksisformer og vidensinstitutionaliseringer og af nye tematikker såsom kroppen, seksualiteten, medicinen, afstraffelsen etc. i intellektuel historie-forskning.

Begrebshistorie som udviklet først og fremmest af Reinhart Koselleck¹⁰ og kanoniseret i 8-bindsværket *Geschichtliche Grundbegriffe*.¹¹ Begrebshistorien undersøger politiske og sociale 'grundbegrebers' historiske semantik og har udviklet en ganske sofistikeret teori om begrebsforandringer. Begrebshistoriens vigtigste bidrag har været en stærk temporalisering af begreberne, der dels har analyseret, hvorledes begrebsbetydninger skifter over tid, men også hvorledes prægnante, såkaldt grundbegreber er bundet op på en særlig tidslighed, der i overgangen fra det førmoderne til det moderne er et grundlæggende skifte fra en sammensmeltning af erfaringsrum og forventningshorisont til stadigt mere dynamiske, fremtidsrettede begreber efterhånden som menneskets erfaringsrum og dets forventningshorisont i det moderne glider stadigt længere fra hinanden. Begrebshistorien er derfor også den tilgang, der mest åbent har arbejdet med og på en egentlig modernitetsteori. Begrebshistorien er den af tilgangene, der har været mest optaget af at institutionalisere sig, fx i *Concepta* samt *History of Political and Social Concepts Group*, og den synes at samle og inspirere stadig flere forskere med vægtige grupperinger i særligt Finland, Tyskland, Holland og Spanien, fx Kari Palonen,¹² Jörn Leonhard¹³ og herhjemme Jan Ifversen.¹⁴

Historisk kontekstualisme eller 'Cambridge-skolen' som udviklet af John Pocock¹⁵ og Quentin Skinner,¹⁶ hvis hovedanliggende er at insistere på, at der kun kan skrives historier om 'idéer i brug' af konkrete aktører i specifikke, ofte pole-

¹⁰ Jens Busck, Jeppe Nevers & Niklas Olsen (red.): *Reinhart Koselleck: Begreber, tid og erfaring*, København: Hans Reitzel 2007; *Slagmark* 48, 2007, temanummer om Reinhart Koselleck.

¹¹ Reinhart Koselleck: "Introduction and Prefaces to the *Geschichtliche Grundbegriffe*", *Contributions* 6, 2011, s. 1-37. Det andet store opslagsværk inden for begrebshistorie er Rolf Reichardt & Eberhard Schmitt (red.): *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, München: R. Oldebourg 1985.

¹² Om Palonen se Jeppe Nevers: "Spørgsmålets politik – Kari Palonen og den nyere begrebshistorie", *Slagmark* 48, 2007, s. 123-137.

¹³ Jörn Leonhard: *Liberalismus: zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmusters*, München: R. Oldenbourg 2001.

¹⁴ Jan Ifversen: "Text, Discourse, Concept: Approaches to Textual Analysis", *Kontur* 7, 2003, s. 60-69; samme: "About Key Concepts and How to Study Them", *Contributions* 6, 2011, s. 65-88.

¹⁵ John Pocock: *Political Thought and History. Essays on Theory and Method*, Cambridge: Cambridge University Press 2009.

¹⁶ Frank Beck Lassen & Mikkel Thorup (red.): *Quentin Skinner: Politik og historie*, København: Hans Reitzel 2009; *Slagmark* 33, 2001, temanummer om Quentin Skinner.

miske kontekster, og at den intellektuelle historikers ærinde er at forstå og fremstille den kontekst, den hensigt og den mulige forståelse af egen indsats, der var tekstproducentens: "Det spørgsmål, man er nødt til at forholde sig til under studiet af sådanne tekster, lyder derfor, hvad deres forfattere – som skrev på et bestemt tidspunkt med et bestemt publikum for øje – i praksis kunne have haft til hensigt at kommunikere ved at ytre de givne udsagn."¹⁷ Der er ingen tvivl om, at 'Cambridge-skolen' har været den vigtigste strømning inden for intellektuel historie de sidste mere end 30 år og vil fortsætte med at være en afgørende reference i spørgsmålet om, hvad intellektuel historie kan, skal og bør. Men det ser også samtidig ud til, at tilgangen selv er ved at sande lidt til i stadigt mere specialiserede detailstudier. Det grundige arbejde i dybden synes ikke for indeværende at blive tilsvaret af et lige så hårdt arbejde med at udbrede tilgangen til andre tidsperioder end det, man kunne kalde det klassisk moderne (1400-1800), til andre emneområder end det politiske eller med at udvikle den analytiske tilgang. Meget kunne vindes ved at fortsætte i det spor som bl.a. Kari Palonen,¹⁸ Melvin Richter¹⁹ og Helge Jordheim²⁰ har indledt med at kombinere tilgangen med begrebshistorien og genealogien; at udvikle videre på talehandlingsteorien, særligt måske i retning af Jacques Rancières arbejde; og endelig med at brede perspektivet ud i såvel tid frem mod nutiden og i at reflektere over tilgangens bidrag til studiet af andet og mere end den politiske tænkning. I alle disse tilgange synes endnu at være uindløste potentialer for intellektuel historie.

Videnskabsstudier opstod samtidig med de ovenstående og har som ambition at situere den videnskabelige vidensproduktion i dens historiske kontekst. Men den klassiske videnskabshistorie ofte fokuserer på at definere videnskabens 'essens', vil disse videnskabsstudier undersøge, hvorledes forskellige videnskabelige discipliner opstår, udvikler sig, etablerer autoritativ viden etc. Væsentlige navne er Thomas Kuhn,²¹ David Bloor,²² Steven Shapin²³ og Bruno Latour.²⁴ To af dem, der måske mest eksplicit læner sig op af intellektuel historie, var den nu afdøde

¹⁷ Quentin Skinner: "Mening og forståelse i idéhistorien", i Skinner: *Politik og historie*, s. 47-95, citeret fra s. 91.

¹⁸ Kari Palonen: "Rhetorical and Temporal Perspectives on Conceptual Change. Theses on Quentin Skinner and Reinhart Koselleck", *Redescriptions* 3, 1999, s. 41-59.

¹⁹ Melvin Richter: *The History of Political and Social Concepts*, New York & Oxford: Oxford University Press 1995; "Toward a Lexicon of European Political and Legal Concepts: A Comparison of Begriffsgeschichte and the 'Cambridge School'", *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 6, 2003, s. 91-120.

²⁰ Helge Jordheim: *Lesningens vitenskap: utkast til en ny filologi*, Oslo: Universitetsforlaget 2001.

²¹ Thomas Kuhn: *Videnskabens revolutioner*, København: Gyldendal 1973.

²² David Bloor: *Knowledge and Social Imagery*, Chicago: University of Chicago Press 1991.

²³ Steven Shapin: *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*, Chicago: University of Chicago Press 1994.

²⁴ Bruno Latour & Steve Woolgar: *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*, Princeton: Princeton University Press 1986.

medicinshistoriker Roy Porter²⁵ samt Ian Hacking.²⁶ Denne tilgang har opbygget et yderst sofistikeret og differentieret analyseapparat, fx om intellektuelle netværk og vidensspredning, der dog indtil videre ikke synes at være blevet taget op uden for videnskabernes intellektuelle historie.

Dekonstruktivistisk/litteraturteoretisk intellektuel historie inspireret af først og fremmest Jacques Derrida og bragt til anvendelse i intellektuel historie af amerikanerne Hayden White²⁷ og Dominick LaCapra,²⁸ der på yderst sofistikeret, nogle ville sige esoterisk, vis har udfordret den kontekstualistiske fordring i intellektuel historie. De insisterer på, at sprog og tekster har en flerhed af meninger, hvorfor kontekstualisering fredeliggør og fattiggør en tekst ved at fiksere og begrænse dens mulige mening. Forfatteren er ikke i kontrol over sin tekst eller sin intention og enhver teksts mange kontekster interagerer og konfliktuerer med hinanden. Derfor undslipper teksten såvel sin forfatter som den intellektuelle historiker. Opgaven bliver i stedet at fremskrive så mange mulige betydningslag og intertekstuelle samtaler mellem lag i teksten og mellem tekster som overhovedet mulig.²⁹ Dette har ikke været en indflydelsesrig tilgang, men det er den formodentlig mest radikale udfordring indefra af, hvad intellektuel histories nære forhold til tekster og sproglig kontekst egentlig indebærer af fortolkningsmuligheder.

Kulturhistorisk intellektuel historie udøvet af folk som Carlo Ginzburg,³⁰ Robert Darnton,³¹ Lynn Hunt³² og Roger Chartier.³³ Denne tilgang placerer sig mellem 'ren' intellektuel historie og socialhistorie. Men hvor socialhistorie kan siges at være optaget af handling, forbliver intellektuel historie interesseret i mening. I 1970'erne og 80'erne var kritikken fra socialhistorien én af de væsentligste udfordringer af intellektuel historie, og resultatet af udfordringen synes at være en markant større kulturel sensitivitet blandt intellektuelle historikere samt en sta-

²⁵ Hans sidste bog var *Madness. A brief history*, Oxford: Oxford University Press 2002.

²⁶ Ian Hacking: *The Taming of Chance*, Cambridge: Cambridge University Press 1990.

²⁷ Hayden White: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press 1987.

²⁸ Dominick LaCapra: *Rethinking Intellectual History. Texts, Contexts, Language*, Ithaca & London: Cornell University Press 1983; samme: *Soundings in Critical Theory*, Ithaca & London: Cornell University Press 1989; samme: *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press 2001; samme: *History and its Limits. Human, Animal, Violence*, Ithaca & London: Cornell University Press 2009.

²⁹ Lloyd S. Kramer, "Literature, Criticism, and Historical Imagination: The Literary Challenge of Hayden White and Dominick LaCapra", i Lynn Hunt (red.): *The New Cultural History*, Berkeley: University of California Press 1989

³⁰ Carlo Ginzburg: *Spor. Om historie og historisk metode*, København: Museum Tusculanum 1999; Samme: *Osten og ormene. Kosmos ifølge en 1500-tals møller*, Aarhus: Klim 2006.

³¹ Robert Darnton: *The Kiss of Lamourette. Reflections on Cultural History*, New York & London: W.W. Norton & Co 1990.

³² Lynn Hunt: *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, Berkeley: University of California Press 1984; Samme: *Inventing Human Rights. A History*, New York: W.W. Norton 2008.

³³ Roger Chartier: *On the Edge of the Cliff. History, Language and Practices*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press 1997.

digt voksende interesse ikke bare i idéerne, men også i deres mangeartede bæ-
rere samt i den vigtige indsigt, at alle dokumenter kan være en valid kilde for in-
tellectuel historie.³⁴ Denne tilgang har mest offensivt udvidet den intellektuelle
histories persongalleri med sin afdækning af, hvorledes alle mennesker produ-
cerer mening og bearbejder deres kulturelle sammenhænge. I denne del af den
intellektuelle historie er der ofte større fokus end ellers på idéernes cirkulation
frem for kun deres formulering. Her finder vi derfor også en endnu svag, men
voksende kobling mellem intellektuel historie og boghistorie, læsningens histo-
rie samt receptionshistorie, der synes at være lovende tilgange til at analysere så-
vel idéers opkomst som deres udbredelsesmønstre.³⁵

Ånds- eller mentalhistorisk intellektuel historie, som oprindeligt blev udviklet
af den franske Annales-skole (Phillipe Ariès, Fernand Braudel, Jacques Le Goff),
men som også i en metodeteoretisk svækket form synes at knytte godt an til en
stærk tradition i intellektuel historie for at skrive 'epokal intellektuel historie'.
Denne tilgang er ofte blevet associeret med en forkastet åndshistorie à la Hegels
tanke om åndens vandring gennem historien, dvs. en historieskrivning, hvor idé-
erne udvikler sig af sig selv og virker restløst på sagesløse mennesker gennem hi-
storien. Der findes dog nye spændende bud på genren, fx amerikaneren Gordon
Wood, der i flere værker har fremlagt en dynamisk mentalitetshistorie for den
tidlige amerikanske republik, hvor en overordnet social- og begivenhedshistorie
på samfundsniveau kombineres med det, man kunne kalde for en konkret pro-
blemløsningshistorie på aktørniveau.³⁶

III

Intellektuel historie oplever for tiden en markant ekspansion, der ikke mindst af-
spejles i en stadigt voksende række af tidsskrifter. Ved siden af de klassiske *Journal of the History of Ideas* (1940), *History of European Ideas* (1980) samt det danske
Slagmark – tidsskrift for idéhistorie (1983) er der i de seneste år dukket en række
nye op: *Redescriptions* (1997), *Modern Intellectual History* (2004), *Contributions*
(2005), *Ideas in History* (2006), *Zeitschrift für Ideengeschichte* (2007), *Lapham's*
Quarterly (2007) og *Intellectual History Review* (2007), hvor det sidstnævnte ud-
gives af International Society for Intellectual History, som blev stiftet i 1994. Der

³⁴ Se f.eks. bidragene i John Higham & Paul K. Conkin (red.): *New Directions in American Intel-
lectual History*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press 1979; LaCapra & Ka-
plan (red.): *Modern European Intellectual History*; Daniel Wickberg: "Intellectual History vs.
the Social History of Intellectuals", *Rethinking History* 5, 2001, s. 383-395; Donald R. Kelley:
"Intellectual History and Cultural History: The Inside and the Outside", *History of the Hu-
man Sciences* 15, 2002, s. 1-19.

³⁵ Jens Bjerring-Hansen & Torben Jelsbak (red.): *Boghistorie*, Aarhus: Aarhus Universitetsfor-
lag 2010; se også temanummeret om boghistorie i *Modern Intellectual History* 4(3), 2007.

³⁶ F.eks. i det fremragende værk *Empire of Liberty. A History of the Early Republic, 1789-1815*,
Oxford: Oxford University Press 2009.

er kommet en afløser for 1973-opslagsværket *Dictionary of the History of Ideas*, nemlig seksbind-værket *New Dictionary of the History in Ideas*, der udkom i 2005. Der er kommet en række samleværker, der forsøger at skitsere mangfoldigheden af og retningen i intellektuel historie: I 2006 kom *Intellectual History* fra Palgrave Advances-serien,³⁷ og om kort tid kommer *Intellectual History: 5 Questions*, der udspringer en lang række forskere om deres faglige og personlige virke som intellektuelle historikere,³⁸ samt *Rethinking Modern European Intellectual History for the Twenty-First Century*.³⁹

Denne ekspansion afspejles også institutionelt. Med undtagelse af Norden har det ikke været kutyme, at der var egentlige afdelinger, institutter eller centre for intellektuel historie, men i de senere år er faget blevet institutionaliseret på forskellig vis på universiteterne i bl.a. Sussex, London, Firenze, Sankt Petersborg, Harvard, Oxford, Cambridge og Jyväskylä. I modsætning til Norge og Sverige, der har mange sådanne afdelinger og centre, har der i Danmark kun været ét institutionaliseret sted for intellektuel historie, nemlig det i 1967 oprettede Institut for Idéhistorie på Aarhus Universitet, der i 2004 blev fusioneret til Institut for Filosofi og Idéhistorie for så i 2012 at indgå i et kæmpeinstitut med det noget intetsigende navn Institut for Kultur og Samfund. I 2009 oprettede man Forskningsgruppen for Intellektuel Historie, der samler særligt de yngre forskere og PhD-studerende ved afdelingen. Men der er også blevet bedrevet intellektuel historie udenfor Idéhistorisk Institut/Afdeling/Fagklynge, særligt sidder der en række idéhistorisk uddannede forskere på det tidligere DPU (hvis første rektor var idéhistorikeren Lars-Henrik Schmidt) på programmet for Pædagogisk Samtidsdiagnostik (Jens Erik Kristensen, Søren Christensen, Kirsten Hyldgaard). Og i de seneste år er en række, særligt yngre historikere begyndt at arbejde indenfor det, jeg (men måske ikke de) vil kalde for intellektuel historie, fx Bertel Nygaard (Historie, AU),⁴⁰ Jeppe Nevers (Historie, SDU),⁴¹ Niklas Olsen (Saxo, KU)⁴² samt Leo Catana (Medier, Erkendelse og Formidling, KU). Sidstnævnte står bl.a. bag Copenhagen Intellectual History Seminar.⁴³

³⁷ Richard Whatmore & Brian Yong (red.): *Palgrave Advances in Intellectual History*, Houndsmills: Palgrave Macmillan 2006.

³⁸ Mikkel Thorup, Frederik Stjernfelt & Morten Haugaard Jeppesen (red.): *Intellectual History: 5 Questions* (under udgivelse på Automatic Press).

³⁹ Darrin McMahon & Samuel Moyn (red.): *Rethinking Modern European Intellectual History for the Twenty-First Century* (under udgivelse på Oxford University Press).

⁴⁰ Bertel Nygaard: *Guldalderens moderne politik. Om krisediagnose, utopi og handling hos Johan Ludvig Heiberg*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2011.

⁴¹ Jeppe Nevers: *Fra skældsord til slagord. Demokratibegrebet i dansk politisk historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011.

⁴² Niklas Olsen: *History in the Plural. An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*, New York & Oxford: Berghahn Books 2012.

⁴³ <http://intellectualhistory.ku.dk/>.

IV

Intellektuelle historikere udvider aktuelt grænserne for deres arbejde: *Geografisk* er intellektuel historie dels ved virkelig at etablere sig udenfor Vesten, f.eks. i Sydamerika og Kina, lige som man med lidt forsinkelse har omfavnet den såkaldte 'transnationale vending',⁴⁴ der er optaget af forbindelser og udvekslinger frem for kulturel autonomi. *Periodemæssigt* bliver intellektuel for indeværende bragt i anvendelse som samtidsdiagnostik og dermed ført frem til nutiden på en helt anden måde end tidligere. *Kildemæssigt* arbejdes der på at inkludere en stadig mængde af forskellige dokumenter fx retsprotokoller, parlamentetstaler,⁴⁵ musik,⁴⁶ skønlitteratur,⁴⁷ selvhjælpsbøger, managementtekster, billeder og så videre i. *Emnemæssigt* suppleres den klassiske kanon af filosofiske emner nu med en hastigt voksende gruppe af emner fra det mest ophøjede til det mest almindelige, fx kannibaler⁴⁸ og på Afdeling for Idéhistorie kan man symptomatisk de seneste år finde emner som kulturbegrebet, reklamer, højreekstremisme, jernbaner, videnskabelige netværk, subjektbegrebet, det danske bureaukrati, suverænitetsbegrebet, oprør, metaforer, oplysningstidens Kina-reception, amerikansk kapitalisme-debat, steds- og byteori, angerepolitik mm. *Aktørmæssigt* udvides feltet også til nu også at inkludere de marginaliserede, de koloniserede, de fattige, kvinder⁴⁹ men særligt det, jeg nedenfor skal udlægge som 'mellem-figurer', dvs. historiske aktører, hvis rolle ikke er at udtænke de store idéer, men at udbrede og operationalisere dem i praksis; og endelig, som vist ovenfor, metodisk, hvor samtalepartnere i stigende grad er historie- og litteraturvidenskaberne men også sociologien, materiel kultur, æstetik m.fl.

Lad mig afslutningsvis illustrere feltets aktuelle arbejde med to markante og lovende eksempler på, hvordan intellektuelle historikere i dag arbejder og forsø-

⁴⁴ Mohammad Fazlhashemi, Anders Öckerman & Ronny Ambjörnsson (red.): *Vidgade vyer. Globalt perspektiv på idéhistoria*, Lund: Studentlitteratur 2000; Donald R. Kelley: "Intellectual History in a Global Age", *Journal of the History of Ideas*, 2005, s. 155-167; Emma Rotschild: "Arc of Ideas. International History and Intellectual History", i Gunilla Budde, Sebastian Conrad & Oliver Janz (red.): *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2006, s. 217-226.

⁴⁵ Willibald Steinmetz: "A Code of its Own. Rhetoric and Logic of Parliamentary Debate in Modern Britain", *Finnish Yearbook of Political Thought*, 2002, s. 84-104; Pasi Ihalainen & Kari Palonen: "Parliamentary Sources in the Comparative Study of Conceptual History: Methodological Aspects and Illustrations of a Research Proposal", *Parliaments, Estates & Representation* 29, 2009, s. 17-34.

⁴⁶ John E. Toews: "Integrating Music Into Intellectual History: Nineteenth-Century Art Music as a Discourse of Agency and Identity", *Modern Intellectual History* 5, 2008, s. 309-331.

⁴⁷ Abigail Williams: "Literary and Intellectual History", i Whatmore & Yong (red.): *Palgrave Advances in Intellectual History*, s. 49-65.

⁴⁸ Cătălin Avramescu: *An Intellectual History of Cannibalism*, Princeton: Princeton University Press 2011.

⁴⁹ Linda K. Kerber: *Toward an Intellectual History of Women*, Chapel Hill: University of North Carolina 2001; Rachel Foxley: "Gender and Intellectual History", i Whatmore & Yong (red.): *Palgrave Advances in Intellectual History*, s. 189-209.

ger at respondere på de seks problematikker rejst i første afsnit, nemlig Jan-Werner Müller: *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe*⁵⁰ samt Jonathan Israels monumentale tre-bindsværk om oplysningstiden.⁵¹

Müller fremlægger i sin bog, der handler om den europæiske diskussion om og udvikling af demokratiet i det tyvende århundrede, en tilgang der fokuserer på 'mellem-figurer', dvs. "statsmænd-filosoffer, offentlige advokater, forfatningsrådgivere, det ved første øjekast underlige fænomen 'visionære bureaukrater', filosoffer tæt på de politiske partier og bevægelser såvel som det Friedrich von Hayek engang refererede til som 'brugtforhandlere af idéer' [secondhand dealers in ideas]."⁵² Disse figurer, der ikke nødvendigvis er store tænkere, opererer i mellemrummet mellem tænkning og handling, eller snarere: deres tænkning såvel som handling er historisk situerede problemløsninger. Denne form for intellektuel historie anlægger derfor to analyseniveauer. På den ene side er der en overordnet tematik, der forfølges i det lange stræk, her demokratiet, i det tyvende århundredes Europa, og for det andet tætte, historisk specifikke læsninger af aktører i gang med dels at forholde sig til demokratiet, men også og derigennem at løse det, de i deres konkrete samtid så som de presserende problemer. Vi er derfor med på de store diplomatiske konferencer, i skyttegravene, på barrikaderne, i tænketankene, hos dissidenterne og bureaukraterne, politikerne og terroristerne. Opmærksomheden på problemløsning fører direkte til et bredere udvalg af tænkere, 'intellektuelle', nemlig som alle dem, der formulerer tanker, mens de handler, og om det at de handler.

Israels bog har et noget andet sigte, om end også hans ambition er at fremdrage et langt større (og andet) persongalleri, end man oftest ser, her i et nærstudium af den europæiske oplysningstid. Israels overordnede pointe og snit er at fremskrive en radikal oplysning fra Spinoza og frem, der er i opposition til både det gamle regime og den moderate oplysning, som er en slags halveret oplysningsprojekt. Israels tilgang har en række problemer – der dog ikke fratager hans værk status som det vigtigste enkeltbidrag til udforskningen af oplysningstænkningen i meget lang tid – men her er det afgørende hans metodiske tilgang, som han i andet bind definerer som en "kontroversialistisk tilgang til intellektuel historie", som han udlægger som:

en metodologi, der tænker interaktionen mellem samfundet og idéer som en række sammenstød, hvori begreber – til dels fælles, til dels omstridte – ikke betragtes som

⁵⁰ Jan-Werner Müller: *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe*, New Haven & London: Yale University Press 2011.

⁵¹ Jonathan Israel: *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750; Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670-1752; & Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution and Human Rights 1750-1790*, Oxford: Oxford University Press 2002, 2006 & 2011.

⁵² Müller: *Contesting Democracy*, s. 3.

den eneste kilde til social og politisk forandring, da materielle skift forbliver væsentlige faktorer, men som den primære kanaliserende og dirigerende kraft. En sådan restrukturerende af historiske studier omkring en 'ny intellektuel historie' i direkte rivalisering med 'ny socialhistorie' ville tænke samfundets system af politiske, økonomiske og kulturelle relationer som værende under konstant genevaluering, formning og omforming af kontroverser over basale begreber om autoritet, tradition, religion, videnskab og magt [...] Ved at fokusere på kontroverser vil man hurtigt kunne vise, at samfund myldrer med mennesker, der har stærke synspunkter (ganske som de har i dag) om tanker, der er kommet til udtryk i bøger, som de ikke har læst, og som de ved meget lidt om, skønt de måske har hørt om dem.⁵³

Denne "rekonstruktion af polemiske, ofte uløste argumenter" stiller han i eksPLICIT modsætning til social- og kulturhistorien for derved at fremsætte en offensiv påstand om idéernes primat til forklaring af social forandring og han afviser, at det skulle diskvalificere en idéstrømnings påvirkningskraft, at den kun var delt af få, her oplysningsfilosofferne versus den brede befolkning. Det kan derfor synes som en tilbagevenden til en klassisk idéhistorie, der privilegerer de lærde og ignorerer resten. Men styrken ved Israels metodologi er, at den kan anvendes til analysen af mange andre former for social forandring, der ikke er den 'lærde republiks' kamp mod 'det gamle regime', men som er alle de konfrontationer og disputer, der udgør og forvandler samfund, idet der foretages "en dramatisk udvidelse af forståelsen af 'argument' til at inkludere ikke bare politiske, retslige og kirkelige interventioner i polemiske debatter men også, og måske især, folkelige protester og interventioner."⁵⁴

Der er stadig grund til at rejse tvivl om elitisme og idé-snobberi hos dele af den intellektuelle historie, men faget selv har taget vejen fra at hoppe mellem åndens tinder til også og i stigende grad at bevæge sig ned i dalene, hvor mennesker lever, kæmper, bygger, elsker, tænker og skriver. Intellektuelle historikere stiller i dag bedre og mere specifikke spørgsmål end tidligere, deres kildemateriale er større og mere mangfoldigt, deres metoder er mere refleksive, og deres svar er – forhåbentlig – mere vedkommende end dengang, da intellektuel betød kun 'de intellektuelle' og historie ikke betød andet end de store tænkeres omgang med det evige.⁵⁵

⁵³ Israel: *Enlightenment Contested*, s. 23f.

⁵⁴ Israel: *Enlightenment Contested*, s. 23.

⁵⁵ Interesserede kan finde en længere bibliografi over den intellektuelle histories metodiske og historiografiske udvikling på: http://pure.au.dk/portal/files/41910138/Bibliography_on_Intellectual_History_Methodologies_v.1.pdf (24.03.2012).

MIKKEL THORUP
PH.D., LEKTOR I POLITISK IDÉHISTORIE
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND
AARHUS UNIVERSITET

JOSEPH II OG DEN OPLYSTE ENEVÆLDE

Derek Beales: *Joseph II: II. Against the World*, Cambridge University Press, 2009. 733 s.

■ MICHAEL BREGNSBO

Joseph II var tysk-romersk kejser 1765-90 og hersker over de østrigske arvelande og Ungarn, i perioden 1765-80 var han samregerende med sin mor, Maria Theresia, derefter eneregerende. Den politik, Joseph stod for, betegnes almindeligvis oplyst enevælde, og som sådan står den som et af de mest markante og konsekvente eksempler på denne ideologi og styreform. Derek Beales' værk om Joseph II er da også i høj grad en studie i begrebet oplyst enevælde. Første bind udgav Beales i 1987 under titlen *Joseph II: In the Shadow of Maria Theresa, 1741-1780*.¹ I den blev perioden indtil 1780 blev behandlet. Nærværende bind to er imidlertid nok så interessant, idet det beskriver Joseph IIs tid som eneheriker efter 1780, hvor Joseph for alvor foldede sig ud med en ambitiøs, storstilet og målbevidst reformpolitik. Han lod således gennemføre gennemgribende reformer af skole- og sundhedsvæsenet, en række klostre blev simpelthen inddraget og de derved sparede midler anvendt til pædagogiske og sociale formål, kirkestrukturen blev ændret, nye sogne og bispedømmer blev skabt, og trykkefrihed blev indført. Ligeledes blev straffen for en række forbrydelser mildnet og brugen af dødsstraf generelt indskrænket, og der blev gjort forsøg på at ensrette de meget heterogene konstitutionelle, lovgivningsmæssige, retlige, administrative, fiskale og sociale strukturer inden for hans mange forskellige territorier. Og ikke mindst lod han gennemføre landboreformer, hvor han lod bondestandens livegenskab ophæve og dermed optrådte langt mere konsekvent og radikalt end en række samtidige fyrstekolleger som f.eks. Preussens Frederik II (den Store) og Ruslands Katharina II (den Store), der endskønt de begge i princippet var modstandere af livegenskab ikke magtede eller vovede at lade det afskaffe. Men Josephs reformpolitik fremkaldte kraftige reaktioner. Hans insisteren på at tysk af praktiske og ingenlunde nationale grunde skulle være fælles forvaltningssprog, førte til protester blandt de mange andre nationaliteter i hans riger og lande. Landbopolitikken forårsagede både oprør fra adelige godsejere, der blev ramt, og fra bønder, der fik blod

¹ Anmeldt i *Nyt fra Historien* 37/38, 1988/89, s. 178f. af Gerda Bonderup.

på tanden ved efterretningerne om de forestående emancipatoriske reformer. En række andre reforminitiativer mødte indædt og bred modstand, f.eks. forsøgene på at begrænse, hvad Joseph og andre oplyste mænd anså for overtro, og de mange indgreb over for udvalgte gruppers specielle privilegier var heller ikke noget, der gik stille af. Ved Josephs død i 1790 var der således åbent oprør flere steder i hans lande (bl.a. i De østrigske Nederlande, omtrent svarende til det nuværende Belgien og Luxembourg), og Ungarn var på randen af oprør, som fik aktiv støtte fra kejserens ydre fjender. Joseph måtte i sine sidste uger nødtvungent gøre meget store indrømmelser, og hans efterfølger, Leopold II, måtte hurtigt tilbagekalde en meget stor del af reformværket.

Som nævnt er den politik, Joseph stod for, blevet betegnet oplyst enevælde, og bogen bliver derfor i høj grad en studie i dette begreb. Da begrebet imidlertid historiografisk set er særdeles omstridt, kan det imidlertid være relevant at op-ridse hovedpositionerne i denne debat. Det vil ske i det følgende. De titler, der bliver henviset til i denne review-artikel, skal opfattes som centrale eksempler, men det bliver på ingen måde foregivet, at alle væsentlige værker om emnet er nævnt her. Termen oplyst despotisme kendes allerede i den historiske samtid. Så vidt vides var den tyskfødte, franske filosof Friedrich Grimm den første til at anvende udtrykket i 1758². Han gav udtryk for, at det var umuligt at gennemføre reformer ad normal vej, fordi en række samfundsgrupper formåede at blokere det ved at henvise til deres nedarvede eller hævdvundne privilegier og særrettigheder. Den eneste løsning ville ifølge Grimm derfor være, at en fyrste råt og brutalt "bulldozede" et oplyst reformprogram igennem på tværs af de mange privilegier og organiserede særinteresser samt folkelig modvilje og fordomme. Der hersker således ingen tvivl om, at oplyst enevælde eksisterede som en eksplicit ide allerede i samtiden, diskussionen har derimod gået på dens gennemslagskraft og udbredelse, samt hvorvidt den var en politisk realitet eller blot et ideal, evt. endda et skal-keskul for andre og knap så ædle motiver. Endvidere har der været diskussion om, hvordan oplyst enevælde forholder sig til enevælde (absolutisme) i almindelighed³. I dansk sammenhæng opfattes den oplyste enevælde normalt som en fase af enevælden, det system, der rådede i mellem 1660 og 1848. "Enevælde" plejer at være den danske betegnelse for det, man internationalt kalder absolutisme. Dette sidste begreb bruges navnlig om den franske kong Ludvig 14. regeringstid (1661-1715), og "oplyst absolutisme" skulle tilsvarende være en blandt flere epoker i

² H.M. Scott: "Introduction: The Problem of Enlightened Absolutism", i Scott, H.M. (red.): *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, London: Macmillan 1990, s. 4.

³ F.eks. Leonard Krieger: *An Essay on the Theory of Enlightened Despotism*, Chicago & London: University of Chicago Press 1975; Volker Sellin: "Friedrich der Grosse und der aufgeklärte Absolutismus. Ein Beitrag zur Klärung eines umstrittenen Begriffes", i Ulrich Engelhardt et al. (red.): *Soziale Bewegung und politische Verfassung. Beiträge zur Geschichte der modernen Welt. Werner Conze zum 31. Dezember 1975*, Stuttgart: Klett Verlag 1976.

absolutismens historie. I tysk forskning er der således lange traditioner for at indplacere den oplyste absolutisme som en blandt flere faser i absolutismens historie, om end der blandt de tyske historikere, der har forfægtet dette synspunkt, har været store indbyrdes uenigheder om, hvordan den oplyste absolutisme nærmere bestemt skulle tolkes inden for rammerne af absolutismen generelt.⁴

Der har imidlertid, som nævnt, også været forskere, der har opfattet oplyst despotisme – som de har foretrukket at kalde den – som en særegen statsform, der var væsensforskellig fra absolutismen.⁵ Som nævnt råder der ikke tvivl om, at oplyst enevælde fandtes som en ide i samtidens filosofiske og politiske miljøer, men mange forskere vil sige, at der heller ikke var tale om mere. Ideen om oplyst enevælde var ifølge disse forskere hjernesvind og propaganda, men ikke nogen realitet, for i virkelighedens verden havde de forskellige fyrster hverken evner eller resurser til at gennemføre de oplyste reformer. Frederik den Stores og Katharina den Stores manglende afskaffelse af livegenskabet, skønt de begge skriftligt havde givet udtryk for livegenskabets vederstyggelighed og uretfærdighed og nødvendigheden af at afskaffe det, bliver ofte fremhævet som et skoleeksempel i så henseende.⁶ Det samme gør sig gældende, når man undersøger gennemførelsen af de højtproklamerede skolereformer på landsbyplan.⁷ Andre vil mene, at det er decideret selvmodsigende at gøre Frederik II den Store, Katharina II den Store og Joseph II's regeringer oplyst enevældige, idet de blandt mange andre aggressionskrige tog initiativ til Polens deling og senere udslettelse af de selvstændige staters tal.⁸

Andre forskere anerkender i højere grad, at reformpolitikken faktisk havde en indgribende og mærkbar virkning, men frakender den til gengæld ethvert ædelt og menneskekærligt motiv. Sådanne officielle motiveringer afvises i denne litteratur som et skalkeskjul for fiskale, militære og andre socialdisciplinære interesser.⁹

⁴ Wilhelm Roscher: "Umriss zur Naturlehre der drei Staatsformen", *Allgemeine Zeitschrift für Geschichte* 7, 1847, s. 79-88, s. 322-365 & s. 436-478; Reinhold Koser: "Die Epochen der absoluten Monarchie in der neueren Geschichte", *Historische Zeitschrift* 61, 1889, s. 246-287; Fritz Hartung: "Die Epochen der absoluten Monarchie in der neueren Geschichte", *Historische Zeitschrift* 145, 1932, s. 46-52; samme: "Der aufgeklärte Absolutismus", *Historische Zeitschrift* 180, 1955, s. 15-42.

⁵ Krieger: *An Essay*.

⁶ F.eks. Georges Lefèbvre: "Le despotisme éclairé", *Annales historiques de la révolution française* 21, 1949 (engelsk oversættelse: "Enlightened Despotism", i Heinz Lubasz (red.): *The Development of the Modern State*, London & New York: Macmillan 1964).

⁷ James van Horn Melton: *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, Cambridge: Cambridge University Press 1988; Wolfgang Neugebauer: *Absolutistischer Staat und Schulwirklichkeit in Brandenburg-Preussen*, Berlin: de Gruyter 1985.

⁸ George Matthew Dutcher: "The Enlightened Despotism", *Annual Report of the American Historical Association for the Year 1920*, Washington D.C. 1925; Lefèbvre: "Le despotisme"; John G. Gagliardo: *Enlightened Despotism*, London: Crowell 1967.

⁹ Gagliardo: *Enlightened*; Volker Sellin: "Friedrich der Grosse", s. 6; Mark Raeff: *The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800*, New Haven: Yale University Press 1983.

Bondeemancipatoriske reformer skulle således, ifølge disse forskere, i virkeligheden have handlet om at forøge landbrugets produktivitet for derigennem at opnå større skatteindtægter. Uddannelsesmæssige reformer skulle tilsvarende dybest set være udtryk for ønsket om at opkvalificere og disciplinere befolkningen for derigennem at gøre den mere produktiv med øgede skatteindtægter som følge. Indførelse af religionsfrihed skal på samme måde ses som en fjernelse af en barriere for arbejdskraftens frie bevægelighed. Afskaffelse af dødsstraf for en række forbrydelser og forbedringer af fængselsfangers kår skal på lignende manér have været motiveret af behovet for fangernes arbejdskraft, som man jo ville gå glip af, hvis de blev henrettet. Selv sundhedsmæssige reformer og forbedringer i forsørgelsen af forældreløse, gamle, syge og fattige er blevet set som motiveret af ønsket om at opnå en større og sundere befolkning og dermed flere potentielle soldater, arbejdere og skatteydere.

Man finder i disse debatter tydeligt aftegnede, nationalt bestemte historioGRAFISKE forskelle. Tyske historikere har således i høj grad været tilbøjelige til at anvende betegnelsen 'oplyst absolutisme' og til i ikke ringe grad tage den for pålydende som et reelt eksisterende system og politik¹⁰. Angelsaksiske og franske historikere har derimod foretrukket at tale om 'oplyst despoti(sme)' og været mindre tilbøjelige til at tage både dens effektivitet og dens angivelige ædle motiver og resultater for gode varer. Forklaringen er vel, at lande som Storbritannien og USA aldrig havde enevælde, men tværtimod forstår sig selv – på hver sin måde – som frihedens og retsstatens arnested. Frankrig gjorde i egen selvforståelse op med et udueligt enevældigt system i 1789 og skabte en helt ny og hidtil uset politisk og social orden. Af disse grunde finder angelsaksiske og franske historikere ikke, at noget godt kan komme fra oplyst enevælde.¹¹ Dette nationalitetsmæssige mønster kan allerede anes i mellemkrigstiden, hvor oplyst enevælde var genstand for omfattende diskussion i det internationale historikersamarbejde, hvor dog begreberne 'oplyst absolutisme' og 'oplyst despotisme' i øvrigt blev brugt i flæng i de forskellige bidrag.¹² Den efterfølgende periode så også tilsynekomsten af en transnational tradition i form af marxismen. Under den kolde krig var der hos historikere af marxistisk observans på begge sider af Jerntæppet tendens til

¹⁰ Roscher: "Umriss"; Koser: "Die Epochen"; Hartung: "Die Epochen" & "Der aufgeklärte"; Karl Otmar Freiherr von Aretin: *Der aufgeklärte Absolutismus, Neue Wissenschaftliche Bibliothek* 67, Köln: Kiepenheuer & Witsch 1974. Denne særlige tendens i tysk historiografi er blevet påpeget af Aretin: "Der aufgeklärte", s. 43.

¹¹ *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* 1-9, 1926-37.

¹² Franske historikere: f.eks.: François Bluche: *Le despotisme éclairé*, Saint Armand Fayard 1968. Engelske historikere: f.eks. Betty Behrens: "Enlightened Despotism", *The Historical Journal*, 18:2, 1975, s. 400-408. Amerikanske historikere: f.eks. Dutcher: "The Enlightened"; George Matthew Dutcher: "Further Considerations on the Origin and Nature of the Enlightened Despotism", i George Matthew Dutcher (red.): *Persecution and Liberty: Essays in Honor of George Lincoln Burr*, New York: Century 1931, Gagliardo: *Enlightened*; Raef: *The Well-Ordered*.

at afskrive oplyst enevælde som et sidste, desperat forsøg på at stabilisere feudalismen.¹³

I løbet af de senere årtier har mange forskere erkendt, at de faktiske resultater ikke altid stod mål med intentionerne og ambitionerne, at fiskale og militære bestemt også havde noget at sige, og at såkaldte oplyste enevoldsherskere førte aggressionskrige. Med hensyn til det sidstnævnte forhold var problemet ofte, at stormagterne blev fanget i deres stormagtsroller og gang på gang var nødsagede til at sætte udenrigspolitiske og militære hensyn over indenrigspolitiske og velfærdsmæssige.¹⁴ Til gengæld præsterede en række mindre stater, ikke mindst mange af de tyske småstater, der ikke havde militære forpligtelser, at gennemføre mønstergyldige oplyste reformprogrammer, fordi de kunne vie indenrigspolitikken fuld opmærksomhed.¹⁵ Den engelske historiker Peter H. Wilson har peget på, at et motiv bag oplysningsreformerne i de mindre, militært set værgeløse stater i Det Tyske Rige kunne være en slags sikkerhedspolitisk motiveret branding af staten.¹⁶

Hovedtendensen i den nyere forskning har imidlertid været at betragte den oplyste enevælde på dens egne præmisser. Efter Berlinmurens fald og den generelt manglende tiltro til store, overordnede, gennemgribende, statsligt initierede og styrede reformer, der kan lave markante forbedringer for det store flertal og for samfundet generelt, skulle man formode, at den oplyste enevælde som en realitet havde fået sit grundskud. Men det blev faktisk lige netop ikke tilfældet. Tværtimod har især britiske historikere anlagt et pragmatisk vurderende syn på den oplyste enevælde og har anskuet den på dens egne præmisser og i forhold til dens egen samtid. Derved har de understreget, hvor mange reformer, der trods alt blev gennemført og hvor vidtgående, de faktisk var både i sammenligning med tilstandene forinden og med forholdene i andre lande i samtiden. Og det også med det forbehold taget i betragtning, at reformerne ikke blev så vidtgående og effektive som både samtidens magthavere selv og senere tiders historikere gerne havde ønsket. Tidligere historikere har angiveligt været tilbøjelige til at undervurdere, hvor begrænsede finansielle, administrative og politiske resurser, som de oplyste monarker havde til rådighed, samt de ofte stærke og magtfulde kræfter, de var oppe imod med deres reformpolitik. Selv om de historikere, der anskuer den oplyste enevælde på dennes egne præmisser, ingenlunde bestrider, at militære og fiskale forhold også spillede en rolle for reformerne, så anser de det for

¹³ Lefèbvre: "Le despotisme"; Ingrid Mittenzwei: "Über das Problem des aufgeklärten Absolutismus", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 18:9, 1970, s. 1162-1172.

¹⁴ Charles Ingrao: "The Problem of 'Enlightened Absolutism' and the German States", *Journal of Modern History*, Supplement, 1986, s. S167.

¹⁵ Ingrao: "The Problem", s. S171; Eberhard Weis: "Enlightenment and Absolutism in the Holy Roman Empire. Thoughts on Enlightened Absolutism in Germany", *Journal of Modern History*, supplement 1986, s. S181-S197.

¹⁶ Peter H. Wilson: *Absolutism in Central Europe*, London: Routledge 2000, s. 117.

forsimplet og ensidigt at ville reducere det hele til et spørgsmål om sådanne motiver.¹⁷ Som en anden engelsk Joseph II-biograf så prægnant har formuleret det: "If Joseph had been concerned only with the power of his state, he would not have devoted so much time and trouble to its weaker members: not even he could have hoped to transform a deaf and dumb blind crippled lunatic illegitimate unmarried mother into an effective fighting unit".¹⁸

Derek Beales' Joseph II-biografi hører så afgjort hjemme i denne sidstnævnte tradition. Den er i sin form en life-and-times-biografi, der dækker ikke bare Josephs personlige forhold, men tillige alle periodens væsentlige indenrigs- og udenrigspolitiske aspekter af de landes historie, han regerede over. Der er på ingen måde tale om en ukritisk skildring. Som menneske havde Joseph II ubehagelige sider, hvilket bl.a. kom til udtryk i hans behandling af både underordnede og familiemedlemmer. Og rigtignok lod han dødsstraffen afskaffe for en række forbryders vedkommende, men til gengæld indførte han en helt ny straf: straffefangerne skulle i lænker og trække skibe på Donau, mens de befandt sig i floden. Det var et overordentlig sundhedsfarligt arbejde, som fangerne døde af som fluer. Det fremgår også af Beales' skildring, at Joseph besad en urokkelig overbevisning om at hans og kun hans løsning af et problem var den rigtige, hvorfor han var mindre villig til at lytte til andres råd og synspunkter (i det stykke havde han fælles træk med Struensee). Dertil kom hans utålmodighed, egenrådighed, inkonsekvens og stædighed. Alt dette bliver der ikke lagt skjult på, men når dette er sagt, fremfører Beales: "A ruler who was patient, consensus-seeking, bureaucratically correct, reigning more and ruling less, could not have succeeded in the course of one decade in remodelling the Catholic Church in his provinces, transforming their legal system and freeing the serfs" (s. 672). Tilsvarende hedder det efter beskrivelsen af hans ondskabsfuldhed imod blandt andet embedsmænd, som han fandt udelige: "But, if 'cruelty' is spoken of, it must be remembered that a posting to Freiburg-im-Breisgau or Lemberg was hardly comparable with exile to Siberia and that, whereas nearly a hundred French generals were guillotined for their failures in 1793-94, Joseph executed none" (s. 670). Beales lægger heller ikke skjul på, at Josephs lande truedes af indre oprør og ydre angreb ved Joseph II's død. Men når det ikke desto mindre lykkedes hans efterfølger at genvinde kontrollen og afværge ydre krig, samt at det habsburgske monarki var i stand til at deltage i Napoleonskrigene igennem mange år, så skyldtes det ikke mindst de militære reformer, som Joseph havde ladet gennemføre. Det er rigtigt, at i forhold til sine samtidige monarkkolleger som Frederik II af Preussen og Katharina II af Rusland, var han udenrigspolitisk set den mindst succesrige, men indenrigspolitisk gennemførte ingen af dem så vidtgående reformer som han.

¹⁷ F.eks. Scott: "Introduction". Man kan dog fortsat støde på denne tolkning af motiverne bag den oplyste enevælde: Wilson: *Absolutism*, s. 116.

¹⁸ T.C.W. Blanning: *Joseph II*, London & New York: Longman 1994, s. 83.

Beales diskuterer afslutningsvist, hvorvidt Joseph var despotisk, oplyst og revolutionær. Skellet mellem oplyst absolutisme og oplyst despotisme endsiges teoretiske betragtninger over disses væsen synes ikke at spille nogen større rolle i bogen. Beales når frem til, at vist havde Joseph despotiske træk, men samtidig indførte han en langt højere grad af almen retssikkerhed end hidtil set, og hans despoti førte ham ikke ud i byggeri af store paladser og anden luksus. I stedet brugte han penge på hospitaler og fattiginstitutioner. Oplyst var han, men det var den tyske mere statsloyale *Aufklärung*, ikke de mere radikalt systemkritiske franske *philosophes*, han var påvirket af, ligesom hans oplysningstænkning i højere grad var i tråd med oplysningsbevægelsen inden for den katolske kirke end med den antiklerikale franske oplysningsbevægelse. Og hvis revolutionær skal forstås som, at man gennemfører ændringer, der rækker ud over, hvad der hidtil er blevet anset for muligt, så var Joseph efter Beales' mening i høj grad revolutionær. Ingen anden monark end måske Peter den Store formåede at gennemføre så gennemgribende forandringer i løbet af et så forholdsvis kort spand af år. Joseph hævdede da også selv, at alt det, som man kæmpede for i Frankrig i 1789 og årene derefter, havde han allerede gennemført i sine lande.

Det forbliver heller ikke uomtalt, at Joseph var en stor kender og elsker af musik, som aktivt støttede Mozart. Joseph er den kejser, der optræder i Milos Formans Mozart-film *Amadeus*, og her bliver han fremstillet som en naragtig ignorant. Kostelig er en scene fra filmen, hvor han efter premieren på *Bortførelsen fra seraillet* til Mozart siger, at operaen var præget af "too many notes" (for mange toner) uden at han selvfølgelig kan udpege, hvilke toner, der burde have været udeladt. Det fremgår af Beales' bog (s. 455), at Joseph faktisk sagde noget i den retning ved den lejlighed, men citatet tolkes i en helt anden og for Joseph langt mere fordelagtig mening end i *Amadeus*-filmen.

Tendensen i forskningen om den oplyste enevælde er altså gået i retning af at anerkende oplyst enevælde som en reelt eksisterende statsform med oprigtige motiver om at forbedre befolkningens åndelige, sociale og økonomiske vilkår alle dens fejl og ufuldkommenheder til trods, og selv om disse motiver ikke var enerådende. Bogens og det meste af den øvrige forskning i fænomenet oplyst enevælde er altovervejende skrevet i et historisk oppefra-perspektiv. Men hvordan blev den oplyste enevælde og dens mange reformer oplevet nedefra, af den jævne befolkning? Det behøver muligvis ikke helt så entydigt at være en fortælling om sociale, økonomiske og åndelige fremskridt. Beales nævner undervejs, at reformpolitikken fremkaldte kraftige protestreaktioner. Den katolske flertalsbefolkning var således mange steder meget lidt begejstret for indførelsen af religionsfrihed for protestanter og jøder endsiges for de moderniseringer i kirkeritualer og ændringer i den kirkelige administration, som Joseph lagde navn til. Børns tvungne skolegang kan være blevet oplevet som et ekstremt indgreb i forældrenes ret til at opdrage deres børn. Man kan endvidere forestille sig, at hans deregulerende økonomiske politik har medvirket til at gøre tilværelsen usikker og mere uoverskuelig og ufor-

udsigelig for mange. Den fri offentlige debat, et resultat af indførelsen af trykkefrihed, kunne også anvendes til agitation imod de mange reformer og til forsvar for at bevare det bestående. Mange kan have oplevet fremkomsten af et anonymt og ansigtsløst bureaukrati til erstatning for den lokale herremand og hans fogeder, hvor man trods alt havde kendt de sidstnævnte, som et tilbageskridt.

Derek Beales, der er professor emeritus i Cambridge, udgav som nævnt tilbage i 1987 første bind af sin Joseph II-biografi. Andet bind har altså været 22 år undervejs. Det kan forekomme at være en ganske lang produktionstid, men ikke når man ser, hvilket omfangsrigt materiale, det nye værk hviler på. Beales, der i den mellemliggende tid endog også har nået at udgive andre digre værker, har nemlig foretaget omfattende studier af materiale i statslige og private arkiver i en række af de i dag selvstændige stater, der i sin tid indgik i de sammensatte territorier, som Joseph II regerede over. Endvidere har han anvendt materiale fra nationalarkiverne i en række af de stater, der i 1700-tallet udgjorde habsburgkejsereens mod- og medspillere, ligesom utrykt materiale i en lang række biblioteker og private samlinger er blevet konsulteret. Dertil kommer en respektindgydende lang liste over sekundærlitteratur.

Bogen er med sine 733 sider en rigtig "mursten", og typografien er forholdsvis lille. Der er ingen tvivl om, at den mange år frem vil være *værket* om både Joseph II og om den oplyste enevælde. Men med det enorme trykte og utrykte materiale, den bygger på, er den unægtelig noget detaljetung. Heldigvis er den velskrevet, men det kan ikke nægtes, at det af og til kan knibe lidt med at bevare overblik og helhed, selv om en over 40 sider lang konklusion på udmærket og klar vis får opsummeret hovedlinjerne og hovedsynspunkterne. Men netop når det gælder hovedsynspunkter og vurderinger bringer Beales' værk nok ikke så meget væsentligt nyt i forhold til hans Cambridge-kollega T.C.W. Blannings tidligere omtalte, langt kortere og overskueligere Joseph II-biografi fra 1994. Men Beales' styrke i forhold til Blannings værk er derimod netop detaljeringsgraden: Hvis man er interesseret i detaljerne vedrørende et delaspækt, f.eks. Josefs skolepolitik eller religionspolitik, så kan man gå til det/de pågældende tematisk ordnede kapitler og her virkelig få overordentlig værdifuld viden og henvisninger som næppe noget andet sted.

MICHAEL BREGNSBO

PH.D., LEKTOR

INSTITUT FOR HISTORIE, KULTUR OG SAMFUNDSBESKRIVELSE

SYDDANSK UNIVERSITET, ODENSE

POLITIK OG GULDALDER

Bertel Nygaard: *Guldalderens moderne politik. Om krisediagnose, utopi og handling hos Johan Ludvig Heiberg*, Aarhus Universitetsforlag 2011, 259 s.

■ NIELS KAYSER NIELSEN

Det har længe hørt til en af de historiografiske grundantagelser, at 1800-tallets første årtier var en politisk død periode. Det har været almindeligt accepteret, at der i tiden mellem dr. Dampe og hans foreningsdannelse i 1820 til iværksættelse af en statsomvæltning og Steen Steensen Blichers berømte ord på det første Himmelbjergmøde i 1839 om, at vi alle er nordmænd, ikke skete det store på den politiske front – bortset fra at Frederik 6. efter lang tids sejslæb endelig måtte give sig og imødekomme det fra Tyskland stammende krav om indførelse af stænderforsamlinger. Dette står i modsætning til situationen i vore nordiske broderlande, hvor enevælden ikke var i stand til at kue politisk nytænkning i samme omfang som i Danmark. Tiden var præget af et spidsborgerligt biedermeierhegemoni med Christian Winthers diktum "Fra Afgrundens Dyb jeg vender mit Øye", suppleret af indledningslinjerne fra digtet *Aftenmøde* fra 1834 "Sid stille hos din røde Ko og bliv kun ikke bange", som en ledetråd, der syntes at indebære fuldbyrdsen af Knud Lyhne Rahbek og Bakkehus-kredsens krav: "Nu bort med alskens Politik og lad os passe vores Drik!". Det land, der endnu ikke i geografisk, men nok i åndelig henseende var et puslingeland, og som hyggede sig i smug, ville nødtigt vide af den fæle omverden og de nye forestillinger om politik. Og i øvrigt var kongen konstant parat til at gribe ind overfor "Skrivefrækheden".

I dag er denne noget reduktive opfattelse taget op til revision. Som på så mange andre områder var Hans Jensen i sin stænderforsamlingsbog¹ tidligt ude med en problematisering, som senere er blevet fulgt op af folk som Steen Bo Frandsen og Claus Friisberg,² og i disse år er der bl.a. takket være det store dansk-norske netværk om tiden efter 1814, som Rasmus Glenthøj har været hovedarkitekten og drivkraften bag, for alvor kommet skred i de hævdevundne opfattelser.³ I det mindste står det i dag i stigende grad klart, at den tidligste politisering ikke først

¹ Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlinger Historie 1830-1848*, bd. 1-2. København: Schultz 1931-34.

² Steen Bo Frandsen: *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 1996; Claus Friisberg: *Den danske vej fra enevælde til demokrati. Borger og bonde i overgangsårene 1830-48*, Varde: Vestjysk kulturforlag 1998 og samme: *Ideen om et frit Danmark*, Varde: Vestjysk kulturforlag 2003.

³ Rasmus Glenthøjs 1814-netværk løb af stabelen fra november 2010 til maj 2012 og holdt en række velbesøgte seminarer med deltagelse af forskere fra de nordiske lande.

fandt sted i 1840'erne, men at den tog sin begyndelse i 1830'erne og måske endda tilbage i anden halvdel af 1820'erne. Senest har Steen Busck vist, at *Kjøbenhavns-posten* i 1835 var helt og aldeles domineret af politisk stof.⁴

Det er denne revision, Bertel Nygaards bog om Johan Ludvig Heibergs politiske tænkning skriver sig ind. Dette kan siges at være bogens første kontekstualisering. Den forholder sig her til den dagspolitiske udvikling i 1830'ernes politiske landskab, hvor der ikke mindst inspireret af revolutionerne rundt om i Europa – Belgien, Polen, Frankrig og flere tyske stater – bredte sig en fornemmelse af krise og opbrud. Dels som følge af opstandene i sig selv, dels som følge af en udkrystallisering af en særlig politisk sfære defineret af og ved sig selv. Yderst overbevisende fremanalyserer forfatteren, hvorledes Heiberg befandt sig i et dilemma: på den ene side hyldede han bevægelsen fremad og de nye tider med de efter hans opfattelse berettigede angreb på stivnede magt- og beslutningsmæssige strukturer; på den anden side var han bekymret over den politiske anmarch, som ønskede at lade politikken fremstå som et gebet for sig uden organisk forbindelse til religion, filosofi, kunst og poesi. Det er én af bogens mange fortjenester at portrættere Heiberg i dette lys med fastholdelsen af dilemmaerne i stedet for, som det traditionelt sker, at fremstille ham som reaktionær æstetiker og smagsdommer. Med præsentationen af ham som en nytænkende 'organiker' ydes han mere retfærdighed end som aristokratisk snob.

Udgangspunktet for Bertel Nygaards analyse er det lille manifest *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid* fra 1833, der på den ene side har karakter af en samtidsdiagnose og på den anden side næres af en stærk modvilje mod at dyrke politik som sådan, dvs. som en afgrænset handlingssfære, som man kan "gå ind i". En sådan uddifferentiering var Heiberg meget imod, og han så politikens atomisering som et krisetegn, idet politikken modsat filosofien ikke havde sans for helhed og organisk samfundsmæssighed, men kun dyrkede en rent instrumentel forfægtelse af partikularisme og snævre egeninteresser. Det ses ikke mindst hos de unge liberale løver, der i løbet af 1840'erne skulle udvikle sig til at blive nationalliberale, hvor den nationale reference er lettere misvisende, for så vidt som de især dyrkede københavnske særinteresser i hård konkurrence med Hertugdømmernes regionalliberalisme. Både Heiberg og Nygaard er opmærksomme på, at kimene til denne udvikling var lagt i jorden allerede tidligt i 1830'erne.

Det ligger i kortene, at løsningen på det dilemma, som Heiberg befinder sig i, ikke kunne findes i en hvilken som helst filosofi, men at den måtte gå i retning af Hegel. Denne Hegel-tilknytning udgør da også bogens anden kontekstualisering, hvor forfatteren med sikker hånd får påvist, hvorledes Heiberg kunne gøre brug af den liberale positionering for at – hegeliansk ophævende – lade den indgå som del af en udvikling fremad mod en "organisk enhed af det mangfoldige", som det

⁴ Steen Busck: "Fra Elverhøj til finansloven", i Birgitte Hornbek (red.): *Det Æstetiske og Det Politiske*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2009, s. 61-77.

hedder s. 111, i modsætning til såvel et ukritisk forsvar for det bestående som et voluntaristisk amokløb *ante rem* med en alt for villet politisk aktionisme som motor. Heiberg talte, lader Nygaard os grundigt forstå, imod politikken, idet den i form af den liberale opposition udgjorde en begrænset, men højtråbende sfære for det "ensidigt dennesidige". Heiberg holdt derfor lige dele afstand til konservative religiøse og kulturelle kræfter, som ikke var opmærksomme på tidens tendens til individualisering, og til de liberales hyldelse til individualiteten og fornuf-ten mere end Ånden.

Om denne stærke Hegel-inspiration kan man især læse i de kortere af bogens i alt 11 kapitler, dvs. kapitel 4: "Filosofiens immanens som strategisk udvej", kapitel 5 om "Politisering, publikum og den 'højere Form'" og tiende kapitel om "Filosofien i handling – eller opløsning". Her føres vi med sikker hånd, elegante formuleringer og en yderst klarøjet argumentation ind i de hegelske tankebaner, hvor Nygaard færdes hjemmevant. Det giver ham mulighed for filosofisk at følge Heibergs kritik af de krisesymptomer, som knyttede sig til markedsforholdenes styrkelse. Denne styrkelse var for Heiberg ensbetydende med en fortabelse i endeligheden og realismen, ligesom det også gjaldt for Hegel med hans kritik af det økonomiske markeds selvtilstrækkelighed og "usædelige" "Kræmmer-Aand". Alternativet til denne endelighedsfortabelse, og det som samtidig er Heibergs ærinde, er at knytte ånd til endelighed, eller som det formuleres s. 65: "... at forene den tidligere generations absolutte idealisme med de nye realistiske tendenser for at opnå en højere syntese".

I den forbindelse er det tydeligt, at Bertel Nygaard i sin eftersporning af disse realistiske tendenser har udvidet den hegelske horisont med Ernst Blochs ideer om "objektivt-reale muligheder". Det er med andre ord Blochs gæringsbegreb, som her aktualiseres.⁵ Det forekommer at være et klogt valg; i særdeleshed når Heiberg var opmærksom på det uholdbare i at fremtvinge forandring med magt: Det tilstræbte politiske ideal kunne for ham "ikke være noget Nyt, som kommer til det Bestaaende, ikke en deus ex machina, men maa være indeholdt i det gjærende Stof, og udvikle sig deraf".

Klarere end som så kan en Bloch'sk tanke om forandringens mulighedsbetingelser næppe formuleres. Det er da også tydeligt, at Bloch har været med længe undervejs i fremstillingen, inden han for alvor præsenteres s. 123f. Hovedtanken hos Heiberg, fremanalyserer Nygaard med årvågenhed og konsekvens, er, som det spidsformuleret hedder s. 95, at den eneste udvej for den aktuelle krise ikke gik *fra* den eller *over* den, men *gennem* den. Fremtidsutopien måtte bygge på potentialer i såvel det bestående som det fremvoksende i en kombination af subjek-

⁵ I Blochs *Philosophische Aufsätze* hedder det explicit s. 375: "Det gærende er subjektet i materien".

tets potens og materiens objektivt-reale potentialitet. Med skyldig hensyntagen til både det villede og det mulige. 'Vil' og 'bør' måtte suppleres med 'kan'.⁶

Med denne Hegel-orientering får Nygaard for alvor gjort opmærksom på den indflydelse i tidlig dansk politisk tænkning. Ganske vist har det længe været kendt, at den unge Orla Lehmann var stærkt Hegel-påvirket, ligesom det også er dokumenteret, at denne havde indflydelse på både Sibbern og C.N. David, men nu ser vi for alvor hegeliansk tænkning indplaceret i det politiske landskab takket være Nygaards velunderbyggede læsninger og den løbende historiografiske debat, som føres i de mange noter, der vidner om en høj grad af belæsthed.

Bogen fortjener med andre ord også historiografisk ros ved endelig at have bragt dansk forskning i denne periode på omgangshøjde med den påvisning af Hegel-påvirkning af den praktiske politik, som Dag Østerberg i 1997 indledte for Norges vedkommende i artiklen "Hegels statslære og den norske socialdemokratiske staten". Denne er siden blevet fulgt op i Rune Slagstads store værk *De nasjonale strategier* med påvisning af den indflydelse, som Hegels begreb om "sædelighed" havde i norsk politik under professorpolitikens regime i tiden fra 1814 og de følgende årtier. Dette sædelighedsbegreb spiller ligeledes en vigtig rolle for Torbjörn Nilssons studier i den særlige svenske embedsmandskultur, hvor man som embedsmand også kunne være kapitalist, samt i de finske studier i den ældste fennomanske filosofisk prægede politikkonception, hvor et af de centrale spørgsmål har været, hvor stærkt Hegel-påvirket denne i virkeligheden var. Nu kan Danmark også være med; forskningsmæssigt set.

Men samtidig må det stå klart, at der er en betragtelig forskel på den politiske indflydelse, Heiberg havde, når man sammenligner med ham folk som Fredrik Stang, Ole Jacob Broch og Anton Martin Schweigaard i Norge og J.V. Snellman i Finland. Dette leder naturligt over i spørgsmålet om den videre skæbne for Heibergs 1833-ideer, som samtidig kan give anledning til at foretage en tredje og sidste kontekstualisering. "Hvordan gik det?", spørger læseren utålmodigt, jo længere man når frem i bogen, og jo tættere vi kommer på de udslagsgivende 1840'ere. Også her er Nygaard klar i mælet, og hans svar på spørgsmålet er at opridse billedet af en tragisk skæbne for den ambitiøse utopi. Da filosofien skulle realiseres, havde den vanskeligere arbejdsvilkår end i Norden i øvrigt – ikke mindst i sammenligning med Norge. Bertel Nygaard opsummerer det s. 229 ved at pege på kløften mellem det strategiske og det taktiske perspektiv, som lå latent i Heibergs manifest. Sagt på en anden måde: det var svært at finde de rette agerende. Lehmanns interesse i sædelighed falmede stærkt og blev til hårdkogt, om end floromvunden realpolitik, og den middelstand, som Heiberg håbede så meget på i kraft af dens

⁶ Hos Bloch selv hedder det i *Tübinger Einleitung in die Philosophie*, s. 306, at en tanke kun kan trænge frem til virkeligheden, hvis virkeligheden trænger til tanken. Se også Niels Kayser Nielsen: "Revolution og arv – en introduktion til Ernst Blochs historieteori", i Jørn Erslev Andersen m.fl.: *Ernst Bloch – en introduktion*, Aarhus: Modtryk 1982, s. 57-76.

i hans øjne privilegerede erkendelsesposition (jf. note 39, s. 131), kunne ikke udfylde rollen som utopisk fyrtårn. Dertil var dens rodfæstethed i "endeligheden" for stærk; som H.C. Andersen så mistrøstigt skrev om nissen og spækhøkeren, må vi alle til høkeren "for grød". Dette måtte også Heiberg erkende. Tivolis forlystelser trak for hårdt. Der var helt enkelt for lidt at hænge sin utopiske hat på. Senere tiders historie har også måttet erkende, at filosofisk velbevandrede erkendelsespositioner ofte slår sig på virkeligheden. Det gjaldt såvel Karl Marx i hans skuffelse over de franske "kartoffelbønderes" holdning til Napoleon 3.⁷ som senere Georg Lukács i hans vidtløftige *Historie og klassebevidsthed*⁸ med dens blinde tillid til proletariatet og i sidste instans også Ernst Bloch selv og hans forhåbninger til det socialistiske samfund – jf. antologien med dens noget dobbelttydige titel "*Denken heisst Überschreiten*", som udkom i 1978 i anledning af Blochs død.⁹

Og hermed er vi så fremme ved den tredje kontekstualisering: manifestets indplacering i moderniteten, hvor med Nygaards formulering (s. 117f.) den sande dannelses indre har det hårdt i konkurrence med instrumentelle udvendige færdigheder såsom duelighed, rutine og virtuositet i omgangen med de modernistiske krav om tilvænning til forandringens dagliggørelse og individualismens frivillige afståelse fra at overskue helheden. I en sådan situation fanges man mellem tese og anti-tese med skingert råberi og gensidig dæmonisering uden gæring til følge. Der tilbydes to muligheder: på den ene side passivt at vente alting "i naturrens orden", eller i blind tillid til, at Ånden ordner tingene, undlade at besvære sig, når målet alligevel kommer af sig selv, som Nygaard formulerer det s. 223, og på den anden side forceret aktionisme, hvor man med magt og idépolitik uden jordbunden realitetssans ønsker at skabe historie eller i det mindste at drive den frem i totalitær og tilsyneladende bedrevidende idealisme. Her bliver det et spørgsmål om enten at gå *med* sin tid eller at gå *imod* sin tid i stedet at stræbe efter en samordning. Det var erkendelsen heraf, slår Nygaard emphatisk fast i det centrale kapitel 10, der i sidste instans – og det vil sige 1840'erne – bevirkede det tragiske ophør for Heibergs Hegel-inspirerede utopi. Han havde for dårlige medspillere i samtiden og havde – modsat folk som de norske embedsmandspolitikere og de fennomanske folkeopdragere – selv for svag en position til at gøre sin indflydelse gældende. Og her er vi så ved vejs ende. Heiberg måtte mistrøstigt anerkende sit nederlag. Men skal det virkelig ende hermed, spørger Nygaard i det lille afslutningskapitel, hvor han insisterer på håbet som princip og på en anden politik-opfattelse end den snævert instrumentelle. Det havde man gerne set mere udfoldet, men måske er der i øjeblikket ikke meget mere at skrive herom end som så.

⁷ Karl Marx: "Der achzehnte Brumaire des Louis Bonaparte", i *Marx-Engels Werke*, Berlin: Dietz, 1960-90, bd. 8.

⁸ Georg Lukács: *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Neuwied og Berlin: Luchterhand 1968 [1923].

⁹ Karola Bloch og Adelbert Reif (red.): "*Denken heisst Überschreiten*". In *Memoriam Ernst Bloch 1885-1977*, Köln og Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt 1978.

Men derfor kunne en parallelisering mellem de Nationalliberale og Det Radikale Venstre nu nok have været på sin plads, når forfatteren nu trækker lange linjer op til i dag. Det samme kunne gælde behandlingen af de universalistisk tænkende menneskerettighedsforkæmpers paradoksale tiltro til kulturrelativismen og de dilemmaer, dette indebærer i form af højkrøstet vilje til at indgå i dialog med totalitære regimer i menneskehedens navn, som man har set det i forbindelse med militærdiktaturet i Syrien.

De mere usikre elementer i bogen: at inddragelse af Jacques Rancière forekommer lettere overflødig, at Ernst Bloch kommer for sent på banen, at idéen om kulturens vareliggørelse ikke bruges til ret meget, at der er en vis uegalitet i abstraktionshenseende mellem de forskellige kapitler, at der på s. 122 ses en ejendommelig anvendelse af Plekhanov og Gramscis hegemonibegreb, og at Sibbern behandles noget lemfældigt, skal der ikke gøres mere ud af.

De overskygges nemlig i rigt mål af helhedsindtrykket af en monografi præget af et stort historisk overblik, historiografisk kyndighed, stærke koblinger mellem empiritæt kildeudnyttelse og især idéhistorisk og filosofisk begrebsanvendelse. Dette sammenholdt med den argumentative skarpsindighed og den omstændighed, at bogen er velskrevet – sine steder endog stilistisk raffineret – gør, at man som anmelder begejstret kan anbefale dette solide værk. Bertel Nygaards monografi er mere filosofisk og idéhistorisk orienteret end de danske og nordiske historikerkolleger, som han indledningsvis blev sat i relation til, men hans bog knytter sig overbevisende til den tendens til revision af 1820'ernes og 1830'ernes politiske kultur, som også blev omtalt, og vil som sådan givetvis få sine læsere.

NIELS KAYSER NIELSEN

PH.D., LEKTOR

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

DET MARITIME

Martin Rheinheimer (red.): *Mensch und Meer in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Süddänemarks*, Wachholtz Verlag 2010, 392 s. (*Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*, bind 47.)

■ CARSTEN JAHNKE

Lande, som ligger ved havet, må i sagens natur have en maritim tradition. Sådan lyder i hvert fald myten, men er det rigtigt? Redaktøren af dette bind har sat sig som mål at opspore det maritime i Slesvig-Holstens økonomiske og sociale historie (s. 7), noget, der ikke tidligere er blevet behandlet videnskabeligt.

Bogen indeholder 14 bidrag. Indledningsvis beretter Bo Ejstrud om Gredstedbro-skibet. Selve skibet blev i 1945 både fundet og ødelagt ved gravearbejde i Kongeådalene, og der er kun tre stykker tømmer tilbage, som efterfølgende blev udstillet på museet i Ribe. Skibet er fra før-vikingetiden, højst sandsynligt fra det 7. eller 8. århundrede. Bo Ejstrud begrænser sig dog ikke til beskrivelsen af dette arkæologiske fund, som i sig selv er spændende nok, idet han bruger skibet som udgangspunkt for en analyse af kulturelle kontakter omkring Nordsøen baseret på arkæologiske indsigter. Idéen er ikke ny, men forfatteren bruger en ny metode, den såkaldte Jaccard-Koefficient, for at beregne ligheder og uligheder mellem regioner. Resultatet er, meget kortfattet, at handels- og kulturforbindelser indtil 1000 frem for alt fulgte kysten og kun meget sjældent sprang over det åbne hav.

I det følgende bidrag beskriver Detlev Kraack byernes netværk i Slesvig, Stormaren, Ditmarsken og Holsten fra middelalderen til den tidlige moderne periode. Hertil bruger han en del forskellige perspektiver, fra bydannelse over geografiske overvejelser til "tilbagetrækningsstrategier" for slaviske søfarere og epitafier af rådsherrer fra Flensborg. Måske fordi undersøgelsens base er meget bred, har forfatteren svært ved at komme til et klart resultat. I denne henseende har Sylvi-na Zander en noget lettere opgave. Hendes mindre undersøgelse af fiskernes ret og pligt til at holde floden Trave isfri er et lille kabinetsstykke, som giver et livligt indblik i hverdagen i en nordtysk handelsby mellem 1700 og 1900. Det samme gælder bidraget af Dieter Pust om Grønlandsfarere fra byen Flensborg, som giver et omfattende indblik i et særdeles spændende miljø.

Martin Rheinheimer er repræsenteret med to artikler. Sammen med Jakob Seerup kortlægger han et indtil nu ukendt netværk af styrmænd i den danske flåde i 1700-tallet. Artiklen forbinder på forbilledlig vis almindelige baggrundsstudier med studier af enkeltpersoners skæbne, hvorved det bliver klart, at mænd fra Emmerlev og Schackenberg i særlig grad dannede ryggraden i datidens danske flåde. I et andet bidrag fremstiller Rheinheimer Hark Nickelsen fra øen Amrum,

en interessant personlighed, som avancerede fra slave i den arabiske verden til selv at blive en succesrig slavehandler, inden han slog sig ned på Amrum, hvor han nød 42 år som respekteret medlem af øens samfund. Hark Nickelsen er et udmærket eksempel på Vadehavets meget succesrige kaptajneri 1700-tallet.

Jann M. Witt gengiver i den næste artikel forløbet af et mytteri på skibet *L'Espérance* og den deraf følgende retssag i Flensborg, mens Ingwer E. Momsen analyserer byen Husums skibsfart og skibsbesiddelse omkring 1800, og Karsten Hermansen beretter om byen Marstals sejskibsfart omkring 1900. Ikke mindst de sidste to artikler præsenterer case-studies, der kan danne basis for større undersøgelser.

Tættere på antologiens overordnede målsætning ligger Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidts artikel "Maritime Landschaft Unterelbe?". Han undersøger og prøver som den eneste at definere det centrale spørgsmål; hvad er maritim kultur, og hvad er et maritimt landskab (ud over, at landskabet grænser op til kyster?). Gennem undersøgelsen af Niederelbe-regionen, som i dag selv har defineret sig som et maritimt landskab, kommer han til det meget klare og frustrerende resultat, at hele idéen blot er en myte, og at tal og fakta taler et helt andet sprog end det, turismeeksperter og regionalpolitikere gerne vil slå et slag for.

Antologien fire sidste bidrag behandler en række emner fra den danske del af området. Lulu Anne Hansen undersøger Esbjergs fiskere og deres betydelige succes under 2. verdenskrig. Med dette erindringshistorisk hotte emne viser Lulu Hansen meget klart, at Esbjergs opblomstring i 1940'erne fandt sted på grund af og ikke på trods af besættelsen. Men hun godtgør samtidig, at arbejdsmiljøet, hvor fiskerne kom fra, gjorde det besværligt at kritisere krigens profitmagere i Esbjerg alt for åbent.

Anne Husum Marboe giver dernæst en fremstilling af den danske vej til beskyttelse af natur og kultur i Vadehavsområdet, som har været alt andet end retlinet. I forlængelse heraf følger Niels Christian Nielsens interessante studie af øen Fanøs historiske udvikling som turistmål. Endelig er det også værd at bemærke Norbert Fischers lille bidrag om Reinhard Woltmann og dennes forsøg på at beskytte Syd-elbens kystområde med bolværk omkring år 1800.

Som fremstillingen af de enkelte artikler viser, minder hele bindet mere om et sammensurium end om en målrettet antologi. Selvfølgelig behandler de fleste artikler aspekter af det maritime, men demonstrerer de virkeligt tilstedeværelsen af dét maritime i Slesvig-Holsten? Svaret blæser i vinden over Slevig-Holsten, og betragter man Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidts resultater isoleret set, må man spørge, om det maritime overhovedet har fandtes med nogen grad af entydighed?

Man kan også sætte spørgsmål ved kvaliteten af enkelte af bidragene. Mens størstedelen af artiklerne er virkelig læseværdige, er der to eller tre, som mangler enten en klar målsætning eller en klart videnskabelig forståelse af den frem-

lagte genfortælling af fortidige begivenheder. Det er trist, da det ødelægger læseglæden en smule.

Sammenfattende kan man derfor konstatere, at de fleste bidrag er små perler inden for deres eget forskningsfelt, og at de fleste vil berige forskningen på den ene eller den anden måde. Men sammenstillingen er uheldig. Ingen kan gætte, at man kan finde en artikel om bolværker på det sydlige Elben omkring år 1800 i et bind, som samtidig behandler Esbjergs fiskeri under besættelsen, Marstals sejl-skibe omkring år 1900 eller kulturelle forbindelser ved Kongeåen i 700-tallet. I mangfoldigheden ligger stimulans og fare, og i dette tilfælde har faren sejret.

CARSTEN JAHNKE

LEKTOR

SAXO-INSTITUTTET

KØBENHAVNS UNIVERSITET

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 4 2012

ARTIKLER

Thorsten Borring Olesen

Niels Kayser Nielsen in memoriam 5

Gunner Lind

Krigens samfundsmæssighed og samfundets opdeling 6

Jeppe Büchert Netterstrøm

Soldater og civile i danske krigsartikler fra 1500- og 1600-tallet 12

Mathias Cederholm

En ifrågasatt ståndsordning – bondebevåpning, privilegier och revolter
Social och politisk status i gränsregionen mellan
Danmark och Sverige kring 1500 37

Iben Fonnesberg-Schmidt

Danske byboers møde med lejesoldater under Syvårskrigen 62

Carsten Porskrog Rasmussen

Krigens følger for civilsamfundet
Nordslesvig i 1600-tallet 82

Hans Henrik Appel

De danske krigsfanger fra slaget ved Lund 1676 102

Nina Koefoed

Militær sædelighedslovgivning i samspil
med det civile samfund i 1700-tallet 124